

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

HOKAND HANLIĞI'NDA İDARİ TEŞKİLAT

Yüksek Lisans Tezi

Türkan YALÇINKAYA

Ankara 2018

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

HOKAND HANLIĞI'NDA İDARİ TEŞKİLAT

Yüksek Lisans Tezi

Türkan YALÇINKAYA

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Üçler BULDUK

Ankara 2018

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

HOKAND HANLIĞI'NDA İDARİ TEŞKİLAT

Yüksek Lisans Tezi

Türkan YALÇINKAYA

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Üçler BULDUK

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....

.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../20...)

Türkan YALÇINKAYA

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ.....	IV
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: HOKAND HANLIĞI'NIN COĞRAFYASI.....	28
Fergana Vadisi	28
2. BÖLÜM: HOKAND HANLIĞI'NIN SİYASİ TARİHİ.....	37
Şahrüh Bey Dönemi (1709-1721).....	38
Abdurahim Bey Dönemi (1721-1733/34).....	39
Abdulkerim Bey Dönemi (1733/34-1750)	40
Erdana Bey Dönemi (1751-1752, 1753-1762)	43
Narbuta Bey Dönemi (1763-1798).....	44
Alim Han Dönemi (1798-1810)	47
Ömer Han Dönemi (1810-1822).....	49
Muhammed Ali Han Dönemi (1822-1842)	52
Şirali Han Dönemi (1842-1845).....	57
Hüdayar Han'ın I. Dönemi (1845-1858)	59
Malla Han Dönemi (1858-1862)	62
Şah Murad Han Dönemi (Şubat 1862- Haziran 1862)	64
Hüdayar Han'ın II. Dönemi (1862-1863).....	65
Sultan Seyid Han Dönemi (1863-1865)	66

Hüdayar Han'ın III. Dönemi (1865- 1875) ve Hokand Hanlığı'nın Sonu	68
3. BÖLÜM: HOKAND HANLIĞI'NDA İDARİ TEŞKİLAT	73
3.1. MERKEZ TEŞKİLATI.....	75
3.1.1. Hükümdar.....	75
3.1.2. Saray ve Saray Görevlileri	82
İnak	83
Eşikağası.....	85
Dasturhancı.....	86
Aftabeci	88
Hüdaycı.....	89
Mehter ve Mirahur.....	89
Saray Karavulbeyi ve Tünkatar	90
3.1.3. Divan	91
3.1.4. İdarî Görevliler.....	97
Atalık	97
Binbaşı.....	102
Kuşbeyi /Koşbeyi	104
Dadhah.....	108
Pervaneci	112
Şigavul.....	114
Kadı	117
A'lam ve Müftü	119
Mirza ve Reis (Muhtesib).....	120

Divanbeyi.....	122
3.2. TAŞRA TEŞKİLATI.....	123
Beylerbeyi.....	126
Hakim	127
Aksakal (Emin).....	131
SONUÇ.....	133
ÖZET	141
SUMMARY	142
KAYNAKÇA.....	143
EKLER.....	155

ÖNSÖZ

1709 yılında Fergana Vadisi'nde kurulan Hokand Hanlığı, 1876 yılında Ruslar tarafından işgal edilene kadar varlığını sürdürmüştür. Buhara Hanlığı'na bağlı olarak yaşayan Özbeklerin Ming boyu tarafından kurulmuş olan hanlık kısa sürede, Buhara Hanlığı'yla yapılan birçok askeri mücadelelerin ardından topraklarını genişletmiş, ilerleyen dönemlerde, Rus devleti tarafından elçilerin gönderildiği, Çin devletinin gücünden çekindiği önemli bir devlet olmuştur. Hanlığın siyasi hayatında önemli ölçüde, başta iktidar mücadeleleri olmak üzere iç karışıklıklar yer tutmaktadır. Hanlık, enerjisinin hemen tamamını iç mücadeleleri bertaraf etmeye ve topraklarını genişletmeye harcamıştır. Devletin idarî yapısı mütemadiyen süren iç ve dış mücadeleler arasında gelişme imkanı bulabilmiştir.

Tezimizin konusunu Hokand Hanlığı'nın idarî teşkilatı oluşturmaktadır. Hokand Hanlığı ile ilgili çalışmalar genellikle, devletin siyasi, sosyal ve kültürel hayatı, yargı teşkilatı ve Osmanlı Devleti ile ilişkiler konularında yapılmış olup, oldukça sınırlı sayıdadır. İdarî teşkilat ile ilgili ise müstakil bir çalışma bulunmamaktadır.

Çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Hokand Hanlığı'nın siyasi ve idarî yapısını önemli ölçüde şekillendiren Türk ve Moğol devletlerinin devletleşme gelenekleri hakkında bilgi verilmiştir. Özellikle Hun, Göktürk, Uygur ve Karahanlıların kurduğu büyük Türk devletleri ile Moğol-Cengiz geleneğinden gelen Altınordu ve Çağatay devletleri göz önünde bulundurularak, Hokand idari yapısının etkilendiği, idari ve siyasi arka plan genel hatlarıyla ortaya konmuştur. Birinci bölümde Hokand Hanlığı'nın kurulduğu Fergana Vadisi'nin coğrafi özellikleri ve kısaca siyasi coğrafyası hakkında bilgi verilmiş, ikinci bölümde hanlığın siyasi tarihi ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Hokand Hanlığı'nın idarî teşkilatı, daha ziyade idarî görevliler çerçevesinde ortaya konmaya çalışılmıştır.

Tez danışmanlığımı üstlenen ve tezle ilgili her konuda, özellikle birinci el kaynaklardan faydalanabilmemde yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Üçler BULDUK'a ve bu vesile ile yüksek lisans eğitimimde değerli katkılarından dolayı Genel Türk Tarihi'ndeki bütün hocalarıma teşekkür ederim. Ayrıca kıymetli hocam Prof. Dr. Aynur ÖZ ÖZCAN'a, bana kütüphanesini açtığı, kaynak araştırmalarım sırasındaki yardımları ve yönlendirmeleri için teşekkür ederim.

Türkan YALÇINKAYA

Ankara – Mayıs 2018

KISALTMALAR

a.g.e.:	Adı geçen eser
a.g.m.:	Adı geçen makale
bkz.:	Bakınız
C.:	Cilt
Çev.:	Çeviri
DİA:	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Haz.:	Hazırlayan
İ.Ü.:	İstanbul Üniversitesi
İA:	İslam Ansiklopedisi
İSAR:	İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
MEB:	Milli Eğitim Bakanlığı
s.:	Sayfa
S.:	Sayı
TDK:	Türk Dil Kurumu
TTK:	Türk Tarih Kurumu
v.:	Varak
vd.:	Ve diğerleri

GİRİŞ

Hokand Hanlığı'nın kurulduğu Fergana Vadisi'ni de içine alan Orta Asya, kendine özgü sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi hayatlarıyla, kurdukları büyük devletlerle milattan önceki zamanlardan bu yana Türklerin anayurdu ve hakimiyet alanı olmuştur. Orta Asya'da, MÖ 3. yüzyıldan itibaren varlığı bilinen büyük Hun devleti ve daha sonra bu devletin bakiyeleri yaklaşık 5. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş,¹ 552 yılında Göktürklerin kurduğu devlet aradaki elli yıllık (yaklaşık 630-680 yılları arası) bir dağılma dönemi ile birlikte varlığını 744 yılına kadar korumuştur.² Göktürk devletinden sonra Orta Asya'daki büyük Türk devleti Uygur Türklerinin kurduğu devletti. Kırgız Türkleri tarafından 840 yılında hakimiyetlerine son verilene kadar yaklaşık yüz yıl hüküm süren Uygurlar, devletlerinin dağılmasından sonra Kansu'da 11. yüzyıla kadar, Turfan'da ise yaklaşık 16. yüzyıla kadar varlığını sürdüren yeni devletler kurmuşlardır.³ 840 yılında

¹ Hun devleti ile ilgili geniş bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I-II**, Ankara 1981; Saadettin Gömeç, **Türk Hun Tarihi**, Ankara, 2012; L.N. Gumilëv, **Hunlar**, 2. Baskı, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2002; S.G. Klyashtorny, T.İ. Sultanov, **Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı**, 2. Baskı, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2004, s. 63-74.

² Göktürk devleti ile ilgili geniş bilgi için bkz. Saadettin Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara, 2011; Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, 2. Baskı, Ankara, 2014; L.N. Gumilëv, **Eski Türkler**, 7. Baskı, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2011; S.G. Klyashtorny, a.g.e., s. 93-113.

³ Uygurlar ve kurdukları devletler hakkında geniş bilgi için bkz. Özkan İzgi, **Çin Elçisi Wang-Te'nin Uygur Seyehatnamesi**, Ankara, 2000; Saadettin Gömeç, **Uygur Türkleri**

Uygur devletini yıkan Kırgızlar ise Orta Asya'daki hakimiyetlerini yaklaşık seksen yıl koruyabilmişlerdir.⁴ Kırgızlardan sonra, 13. yüzyılda başlayan Moğol hakimiyetine kadar Orta Asya'da kurulan büyük Türk devletleri, 9-13. yüzyıllarda Karahanlı Devleti,⁵ 10-11. yüzyıl civarlarında Sır Derya boylarında Oğuz Yabgu Devleti⁶ ve bu devletten ayrılan Selçuk Bey'in torunları Tuğrul ve Çağrı Beyler tarafından 11. yüzyılın ilk yarısında kurulan Büyük Selçuklu Devleti,⁷ Harezm bölgesinde Selçuklu devletinin bir eyaleti iken bağımsızlığını ilan ederek müstakil bir devlet olarak kurulan Harzemşahlar Devleti'dir.⁸

Tarihi, 4. Baskı, Ankara, 2011; Turgun Almas, **Uygurlar**, 2. Baskı, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2003.

⁴ Jean-Paul Roux, **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan, İstanbul, 2007, s. 167; S. Gömeç, **Uygur...**, s. 113; Mehmet Kıldıroğlu, **Kırgızlar ve Kıpçaklar**, Ankara, 2013, s. 59-61.

⁵ Geniş bilgi için bkz. Omelyan Pritsak, "Kara-hanlılar", **İA**, 6. Cilt, İstanbul, 1977, s. 251-273; Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara 2002; Ekber N. Necef, **Karahanlılar**, İstanbul, 2005; T. Almas, a.g.e., s. 232-342.

⁶ Faruk Sümer, **Oğuzlar**, 6. Baskı, İstanbul, 2016, s. 80-88; S.G. Agacanov, **Oğuzlar**, 5. Baskı, Çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul, 2010, s. 183-234; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 26. Baskı, İstanbul, 2005, s. 153-155.

⁷ Selçuklular ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I., II., III. Cilt**, Ankara, 2011; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, 19. Baskı, İstanbul, 2015; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, 2. Baskı, Ankara 2014.

⁸ Harzemşahlar ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, **Harzemşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, 4. Baskı, Ankara, 2000.

13. yüzyıl başlarında, sonradan Cengiz Han (1206-1227) adını alacak olan Moğol Temuçin, yıllarca süren mücadelelerin ardından Moğol ve Türk halklarını etrafında toplamayı ve onları siyasi bir birlik olarak bir araya getirmeyi başarmış, 1206 yılında toplanan kurultayda Moğol Devleti'nin kağanı seçilmişti.⁹ Cengiz Han fethedilen yerleri oğulları arasında paylaştığında Orta Asya'daki Harezmi bölgesi en büyük oğlu Cuci'nin evlatları tarafından kurulan Altın Ordu Devleti'nin sınırları içine dahil olmuş,¹⁰ ikinci oğlu Çağatay'a verdiği, yine Orta Asya'da doğuda Beş-Balık da dahil olmak üzere, batıda Ceyhun nehrine kadar, kuzeyde İli havzası ve Yedisu bölgesinden güneyde Bedehşan, Belh ve Gazne bölgesine kadar olan¹¹ topraklarda Çağatay Hanlığı kurulmuştur. Çağatay Hanlığı'nda hanların otoritesinin zayıflamasıyla emirlerin arasında başlayan siyasi mücadelede galip gelen Emir Timur (1370-1405) olmuştu. 1370 yılında Maveraünnehir'e hakim olarak Çağatay mirasını sahiplenen Timur, Orta Asya'da büyük bir devlet kurdu.¹² Timur'un Orta Asya hakimiyeti sürerken, Cengiz Han'ın torunu Şiban'ın soyundan

⁹ A. Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, 2. Baskı, Çev. Hasan Eren, Ankara, 2000, s. 22; Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, İstanbul, 2001, s.135; İsenbike Togan, “Çinggis Han ve Moğollar”, **Türkler** 8. Cilt, Ankara, 2002, s. 243.

¹⁰ Ötemiş Hacı, **Çengiz-name**, 2. Baskı (Haz. İlyas Kemaloğlu), Ankara, 2014, s. 30; A.Yu. Yakubovskiy,a.g.e., s. 37.

¹¹ Mustafa Kafalı, **Çağatay Hanlığı (1227-1345)**, Ankara, 2005, s. 34.

¹² Geniş bilgi için bkz. İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, 3. Baskı, Ankara, 2014; Wilhelm Barthold, **Uluğ Beg ve Zamani**, Çev. İsmail Aka, Ankara, 1997, s. 14-37.

Ebulhayr Han¹³, 1428 yılında Özbek ulusunun boy beylerinin katılımıyla Sibiryaya (Tura) bölgesinde han seçildi. Özbeklerin başına geçen Ebulhayr Han, Deşt-i Kıpçak'ı hakimiyeti altına aldı, Sır Derya'nın aşağı havzasına inerek Sıgnak, Akkorgan, Suzak ve Özkent şehirlerini ele geçirdi.¹⁴ Timurluların içişlerine müdahale edecek kadar güçlenen Ebulhayr Han, Ebu Said'i desteklemek suretiyle tahta çıkmasını sağladı, Ulug Bey'in kızıyla evlendi.¹⁵ Ölümünden sonra, torunu Muhammed Şiban Han, 16. yüzyılın hemen başlarında Timurluları bertaraf ederek Orta Asya'da hakimiyeti ele geçirdi ve bir Özbek devleti kurmayı başardı.¹⁶ Fakat kısa süre içinde Safevilere yenilerek katledildi.¹⁷ Bundan sonra Orta Asya'da hanlıklar dönemi başladı. 16. yüzyılın başlarında Buhara Hanlığı ve Hive Hanlığı, 18. yüzyılın başlarında ise Hokand Hanlığı kuruldu.¹⁸ Yüzlerce yıl

¹³ Ebulhayr Han'ın soyu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Berezin, **Şeybaniname, İstoriya Mongola-Tyurkov na Djagatayskom Dialekt**, Kazan 1849, (transkripsiyon s. 51-54)

¹⁴ G.A. Hidayetov, **Mening Canacan Tarihim**, Taşkent, 1992, s. 198; Abdullah Gündoğdu, **Hive Hanlığı Tarihi (Yadigâr Şibanileri Devri: 1512-1740)**, Ankara, 1995, s.26.

¹⁵ W. Barthold, **Uluğ Bey...**, s.142-144; A. Gündoğdu, **Hive Hanlığı...**, s.26-27.

¹⁶ Muhammed Şiban Han'ın Orta Asya'da bir Özbek devleti kurma çabaları ve ölümü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İ Berezin, **Şeybaniname...**, (transkripsiyon s.63-93).

¹⁷ A. Gündoğdu, a.g.e., s. 28-36; Selim Serkan Ükten, "Bölgeselleşme ve Feodal Çekişmeler Kısacasında Buhara Hanlığı'nın Çöküş Süreci", **Türk Tarihine Dair Yazılar Üçler Bulduk Armağanı**, Editör Alpaslan Demir, Ankara, 2017, s. 65.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz. G.A. Hidayetov, **Mening Canacan Tarihim**, s. 197-258; Azamet Ziya, **Özbek Devletçiliği Tarihi Eng Kadimgi Devrden Rossiya Basknige Kadar**,

Türklerin ve Moğolların hakimiyet alanı içerisinde kalmış Fergana Vadisi'nde 1709 yılında kurulan Hokand Hanlığı'nın idarî yapılanması da geleneksel Türk ve Moğol idarî teşkilatçılığı çerçevesinde gelişmiştir.

Tarihte kurulan Türk ve Moğol devletlerinin *boylar birliği*'nden oluştuğu görülmektedir. Türklerin sosyal yapısını, toplumun en küçük birimi olan ve kan bağına dayanan *oguş/uguş* (aile), oğuşların bir araya gelmesiyle oluşan, kan ve akrabalık bağlarına dayalı *uruglar* ve urugların birleşmesinden meydana gelen *boylar* oluşturuyordu. Bu boyların siyasi olarak bir birlik kurmasından *il (devlet)* meydana gelmiştir.¹⁹ Boylar birliğinden oluşan siyasi yapı Hun devletinin hükümdarı Mete Han'ın (MÖ 209-174)²⁰ ve Göktürk devletinin hükümdarı Bilge Kağan'ın (716-734)²¹ bizzat

Taşkent, 2001, s. 135-299; Mehmet Alparğu, "Türkistan Hanlıkları", **Türkler** 8. Cilt, Ankara, 2002, s. 557-605.

¹⁹ İ. Kafesoğlu, **Türk Milli...**, s. 227-233; Saadettin Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara, 2006, s. 25-31; Bahaeddin Ögel, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 4. Baskı, İstanbul, 2001, s. 299, 303. Ögel'e göre Göktürkler bazen daha büyük topluluklar için de *uguş* sözünü kullanıyorlardı (a.g.e., s.299).

²⁰ MÖ 176 yılında Mete Han Çin imparatoruna gönderdiği bir mektupta " (...) *Yay çeken halkların hepsi tek bir aile içinde toplanmış, böylece kuzey bölgelerinde huzur sağlanmıştır. (...)* " demektedir. (Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, Ankara, 2004, s. 14.)

²¹ Bilge Kağan kardeşi Kül Tigin'in ölümü üzerine hazırlattığı kitabede şunları ifade etmektedir: " (...) *İleri(de), gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir. Bunca halkı hep düzene soktum. (...)*" (Talat Tekin, **Orhon Yazıtları**, Ankara, 2010, s. 21,23.).

kendi ifadelerinden açıkça anlaşılmaktadır. Çin kaynaklarında, Göktürk devletinin kurucusu Bumin Kağan'ın Batı seferine gönderdiği kardeşi İstemi Yabgu'nun emrinde her biri bir boyun yöneticisi olan on tane büyük komutan olduğu geçmektedir.²² Uygur Türklerinin kurduğu devlet On Uygur, Dokuz Uygur, Sekiz Oguz, Tokuz Tatar, Tarduşlar, Tölösler gibi birçok boyu içine alıyordu.²³ 10. yüzyıl civarında kurulan Oğuz Yabgu Devleti'nde Oğuzların kendileri birçok boydan oluşuyordu ve devletin bünyesinde Oğuz boylarından başka Peçenekler, Aslar, Kimaklar, Kıpçaklar bulunuyordu.²⁴ Karahanlı Devleti'nde ise Karluklar, Yağmalar, Çigiller, Tuhsılar gibi boyların olduğu bilinmektedir.²⁵ Moğolların kurduğu imparatorlukta Moğol (Manghol), Tatar, Merkit, Kereyit, Nayman (Naiman), Kara Kitat (Karakıtay/Kitanlar) gibi Moğol boylarının yanı sıra Uygur, Bulgar, Karluk, Kıpçak, Kırgız ve daha birçok Türk boyu vardı.²⁶

Türk devlet geleneğinde idarî yapının en tepesinde hükümdar bulunuyordu. Hükümdarlar çeşitli unvanlar ve bu unvanların yanında kendilerini niteleyen veya kendilerinden beklenen özellikleri yansıtan çeşitli sıfatlar taşıyorlardı. Hun devletinin hükümdarları *sonsuz büyüklük* ve *genişlik* anlamına gelen *şanyü* (veya *tanhu*) unvanını kullanıyorlardı, ayrıca Mete *göğün oğlu* unvanı ile de anılmaktaydı.²⁷ Göktürk ve Uygur hükümdarları *kağan* unvanını kullanıyorlardı. Bu unvanın yanında *bilge*, *kutluk* gibi

²² Edouard Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, İstanbul, 2013, s. 281.

²³ T. Almas, **Uygurlar**, s. 133-134; S. Gömeç, **Uygur Türkleri...**, s. 57-59.

²⁴ S.G. Agacanov, **Oğuzlar**, s. 218-220.

²⁵ Reşat Genç, **Karahanlı...**, s. XI; Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi Cilt I Batı ve Kuzey Türkistan**, İstanbul, 1942-1947, s. 97.

²⁶ **Moğolların Gizli Tarihi**, 5. Baskı, Çev. Ahmet Temir, Ankara, 2016, s. 275-278

²⁷ Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, Ankara, 1981, s. 165-167; A. Onat, **Han Hanedanlığı...**, s.7.

çeşitli sıfatlar da bulunuyordu. Göktürk devletinin kurucusu Bumin (551-552), *İl Kağan* unvanı ile tahta çıkmıştı.²⁸ 682 yılında tahta çıkan Kutlug'un hükümdarlık unvanı İlateriş Kağan idi.²⁹ Uygur kağanları Kutluk Bilge Köl Kağan (747-748), Tengride Bolmuş İl İtmış Bilge Kağan'da (749-759) olduğu gibi çeşitli unvanlar kullanıyorlardı.³⁰ Büyük Uygur devleti dağıldıktan sonra kağan unvanı eski önemini kaybetmiş Turfan ve Beşbalık bölgesinde Uygurlar artık kağanlarına *han* hatta *ilig* (prens anlamına karşılık gelen) demeye başlamışlardı.³¹ Karahanlı devletinin hükümdarlarının ise daha çok *han* ve *hakan* unvanlarını kullandıkları ve bu unvanlara *arslan*, *buğra*, *tonga* gibi hayvan adlarıyla *kadır*, *kara*, *kılıç*, *tavgaç* (*tamgaç*, *tavgaç*, *tafgaç*)³² gibi sıfatların eklendiği görülmektedir. Özellikle büyük hakan *arslan han* unvanını, ona bağlı olarak ülkenin batı taraflarını yöneten hakan *buğra han* unvanını kullanıyordu.³³ İslamiyetin kabulü ile hükümdar unvanlarına yenileri eklendi. Karahanlı hükümdarları halife tarafından verilen *şihabü'd-devle*, *zâhirü'd-da'vâ*, *sultan* ve *sahib-kıran* gibi unvanlar kullandılar.³⁴ *Yabgu* unvanı kullanan Selçuklu hükümdarları da İslamiyetle birlikte *emir*, *melik*, *sultan*, *es-sultanül âzam*, *es-sultanül-muazzam*, *şahinşah* gibi unvanlar aldılar.³⁵ Moğol

²⁸ Ahmet Taşağıl, **Göktürkler...**, s. 22.

²⁹ A. Taşağıl, a.g.e., s. 331.

³⁰ S. Gömeç, **Uygur Türkleri...**, s. 54, 58.

³¹ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları II**, İstanbul, 1993, s. 46.

³² R. Genç, **Karahanlı...**, s. 81.

³³ İ. Kafesoğlu, **Türk Milli...**, s. 357.

³⁴ İbrahim Kafesoğlu, Hakkı Dursun Yıldız, Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)**, İstanbul, 1999, s. 241; R. Genç, a.g.e., s. 86-87; İ. Kafesoğlu, **Türk Milli...**, s. 358.

³⁵ O. Turan, **Selçuklular...**, s. 306; A. Sevim, E. Merçil, **Selçuklu Devletleri ...**, s. 612.

devletlerinde ise Cengiz Han ve onun soyundan gelen hükümdarlar *han* veya *kağan* unvanı almışlardı.³⁶ Hakimiyetini büyük ölçüde Moğol geleneklerine bağlı kalarak tesis eden Timur ise büyük bir devlet kurduğu halde Cengiz Han soyundan olmadığı için han unvanını kullanmamış, *beg* ve İslamî geleneğe göre *sahipkiran*, *emir* unvanlarını kullanmıştır.³⁷

Türk ve Moğol devletlerinin hükümdarları yönetme ve hükmetme yetkisini ve gücünü ilahi kaynaktan almaktaydılar. Türk siyasi geleneğinde bu anlayış *kut* sözcüğü ile ifade edilmiştir. Kut, Türk dilinde *ruh*, *manevî ruhî kuvvet*, *cesaret*, *ikbal*, *baht*, *saadet*, *devlet* gibi birçok anlamda kullanılmış, siyasi gelenekte ise *siyasi iktidar*, *devlet idaresini hak ediş* anlamlarını karşılamış ve kutun sahibi devletin de sahibi olarak kabul edilmiştir.³⁸ Tarihî Türk devletlerinin hükümdarlarına bakıldığında, Hun imparatoru Mete Han'ın kendisinin gök tarafından tahta çıkarıldığını ifade ettiği görülür. Bu anlayış

³⁶ İ. Togan, “Çinggis Han ve Moğollar”, s. 249; Mustafa Kafalı, **Çağatay...**, s. 52; Bertold Spuler, **İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350**, 3. Baskı, Çev. Cemal Köprülü, Ankara, 2011, s. 294-295; A.Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu...**, s. 70.

³⁷ İ. Aka, **Timur...**, s.159; İ. Togan, “Türkler’de Devlet Oluşum Modelleri: Osmanlılar’da ve Timurlular’da” **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, İzmir, 1999, s. 75; Mansura Haider, “Timurlular Devletinde Hakimiyet Anlayışı (XIV:-XV: Yüzyıllar)” **Türk Kültürü Dergisi** Cilt XII, Sayı 258, Ankara, 1984, s. 619.

³⁸ Sadri Maksudi Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk**, Ankara, 2014, s. 116-122; Saadettin Gömeç, **Türk Kültürünün...**, s. 39-40.

sonraki Türk devletlerinin hükümdarlarında da devam etmiştir.³⁹ Göktürk yazıtlarında Bilge Kağan'ın “(...) *Türk halkının adı sanı yok olmasın diye babam hakanı (ve) annem hatunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkı(nın) adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı hakan (olarak tahta) oturttu, (...) Tanrı buyurduğu için kendimin kutu olduğu için kağan olarak tahta oturdum (...)* gibi söylemleri kendisinin ve kendisinden önceki Göktürk hükümdarlarının iktidarının gücünü ilahi bir kaynağa dayandırdığını göstermektedir.⁴⁰ Uygur hükümdarlarının kullandığı *Kutluk Bilge Kül Kağan, Tengride Bolmuş İl İtmış Bilge Kağan, Tengride Kut Bolmuş İl Tutmuş Alp Külük Kağan, Ay Tengride Kut Bolmuş Külük Bilge Kağan* gibi unvanlar kuta işaret etmektedir.⁴¹ Tuna ve İtil Bulgarlarına ait çeşitli yazıtlarda tahta Tanrı tarafından çıkarılma, Bulgar halkının üzerine Tanrı tarafından getirilme gibi ifadeler bulunmakta, Karahanlılar döneminde yazılan Kutadgu Bilig'de “(...) *Ey hükümdar sana Tanrı kut verdi. (...) Bey, bu makama sen kendi gücün ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi (...)* Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar. (...)” sözleri hükmetme yetkisinin ilahi bir güç tarafından verildiği anlayışını ortaya koymaktadır.⁴² Moğol hükümdarları da hükmetme yetkilerini *Gök Tanrı*dan aldıklarına, *Ebedî Tanrının gücü* ile hükmettiklerine inanıyorlardı.⁴³ Cengiz Han 1206 yılında Onon nehri kıyısında toplanan kurultayda hükümdarlığının meşruluğunu Şaman

³⁹ Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)**, Ankara, 1982, s. 40; Osman Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, İstanbul, 1999, s. 83.

⁴⁰ T. Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 31, 46.

⁴¹ Ö. İzgi, **Çin Elçisi...**, s. 16-21; Abdulkadir Donuk, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 10-11, Yıl. 1979-1980, İstanbul, 1981, s. 50.

⁴² A. Donuk, a.g.m., s. 50-52.

⁴³ A. Donuk, a.g.m., s. 43.

Kökçü aracılığıyla ilahi güce dayandırarak, ezeli ve ebedi göğün emriyle kağan olmuş,⁴⁴ kendisini “*Sutu Bogdo Çingiz Han*” (*Tanrısal Cengiz Han*) ilan ettirmişti.⁴⁵

Türk ve Moğol devletlerinde hükümdar öldüğünde yerine hanedanın hangi üyesinin tahta çıkacağını belirleyen, kesin bir veraset kanunu yoktu.⁴⁶ Fakat tahta çıkacak olan hükümdarın mutlaka kurucu sülaleden olması şartı vardı. Hükümdar soyundan olmayan birisi tahta oturamazdı.⁴⁷ Sadece Tanrının gönderdiği soydan olan birisi hükümdar olabilirdi ve nitekim Türk ve Moğol devletlerinin hükümdarları kendilerini böyle bir soya bağlıyorlardı.⁴⁸ Hun hükümdarları *Hsi Lü-an-ti* (*Lüan-t'i*, *Luan-ti*, *Hsü-lien-t'i*, *Luante*) ailesinden geliyorlardı.⁴⁹ Göktürk kağanları *Aşina* soyundan geliyor,⁵⁰ Oğuzların kurduğu devletlerin hükümdarları soylarını Oğuz Han'a bağlıyorlardı.⁵¹ Tahta çıkacak olan hükümdar, en büyük oğul, veliahd olarak gösterilen oğul, hükümdarın kardeşi ya da

⁴⁴ René Grousset, **Stepler İmparatorluğu Attila, Cangiz Han, Timur**, Çev. Halil İnalçık, Ankara, 2011, s. 226,

⁴⁵ Curt Alinge, **Moğol Kanunları**, Çev. Coşkun Üçok, Ankara, 1967, s. 5.

⁴⁶ Halil İnalçık, “Osmanlılar’da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt 14, Sayı 1, Ankara, 1958, s. 69-73.

⁴⁷ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları I**, İstanbul 1992, s. 71.

⁴⁸ H. İnalçık, a.g.m., s. 75.

⁴⁹ A. Onat, **Han Hanedanlığı...**, s.7; Masao Mori, “Kuzey Asya’daki Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 9, İstanbul, 1978, s. 210; L.N. Gumilëv, **Hunlar**, s. 91; Sadri Maksudi Arsal, **Türk Tarihi...**, s.195.

⁵⁰ B. Ögel, **Türk Kültürünün...I**, s. 19.

⁵¹ H. İnalçık, “Osmanlılar’da Saltanat...”, s. 75.

hanedanının en yaşlı üyesi olabiliyordu.⁵² Örneğin Hun devletinde Mete Han'dan sonra tahta oğlu Ki-ok (MÖ 174-160), Ki-ok'tan sonra da oğlu Kun-şin (MÖ 160-126) çıkmıştı.⁵³ Kun-şin'in ölümünden sonra ise kardeşi İ-ch'ih-hsieh (MÖ 114-105) tahta çıktı.⁵⁴ Göktürk devletinde Kutlug (İlteriş) Kagan'ın (682-691) ölümüyle kardeşi Kapgan Kagan (692- 716) tahta çıktı. Kapgan Kagan'ın ölümü üzerine veliahd tayin ettiği oğlu İnel kağan oldu fakat Kutlug Kagan'ın oğlu Kül Tegin onu tahttan indirerek yerine ağabeyi Bilge'yi (Bilge Kagan) çıkardı.⁵⁵ Uygur Türklerinde tahta çıkma hakkının hükümdarın oğluna, nispeten de büyük oğluna ait olduğu görülüyor. Göktürk devletinin yıkılışından sonra kurulan Uygur devletinin kağanı Kutluk Bilge tahtın varisi olarak büyük oğlu Tay Bilge Tutuk'u göstermiş ve onu *yabgu* tayin etmişti. Fakat o öldüğünde devletin kuruluşunda büyük katkıları olan diğer oğlu Moyun Çor, ağabeyinin hükümdarlığını tanımayarak kanlı mücadelelerden sonra tahta kendisi oturdu.⁵⁶ Moyun Çor'un ölümünden sonra yerine oğlu Böğü Kagan (759-779) geçti.⁵⁷ Böğü Kagan büyük ağabeyi Ulug Bilge Yabgu öldüğünden (veya öldürüldüğünden) tahta rahatlıkla çıkabilmişti.⁵⁸ Uygur devletinde yönetici sülalenin değişmesiyle tahta çıkan Tun Baga Tarkan'ın (779-789), halefleri oğlu ve torunu olmuştur.⁵⁹ Tun Baga Tarkan'ın kağan olan oğlu Taras (Ay Tengride Kut Bulmuş Külük Bilge Kagan) (789-790) eşi tarafından

⁵² H. İnalçık, a.g.m., s. 69-71; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli...**, s. 270-271.

⁵³ S. Gömeç, **Türk Hun...**, s. 92, 102.

⁵⁴ L.N. Gumilëv, **Hunlar**, s. 120.

⁵⁵ A. Taşağıl, **Göktürkler...**, s. 340, 344,360.

⁵⁶ S. Gömeç, **Uygur...**, s. 55-58.

⁵⁷ T. Almas, **Uygurlar**, s. 130; S. Gömeç, **Uygur...**, s. 80.

⁵⁸ S. Gömeç, a.g.e., s. 80.

⁵⁹ T. Almas, a.g.e., s. 144-146; Özkan İzgi, **Çin Elçisi...**, s. 21-22.

zehirlenerek öldürüldüğünde yerine küçük kardeşi geçmişti. Fakat töreye göre ölen hükümdarın yerine oğlunun geçmesi gerektiğini düşünen devlet ileri gelenleri tarafından Taras'ın küçük oğlu kağan yapılmıştı.⁶⁰ Karahanlılarda da hükümdarlar için kesin bir veraset kanununun olmadığı görülmektedir. Karahanlı Devleti'nin ilk tespit edilebilen hükümdarı Bilge Kül Kadir Han (Bilge Anucur Kadir-han) öldüğünde Bazir Arslan Han (Bazir Arslan Kara-han) ve Oğulcak Kadir Han (Oğulcak Tabgaç Kadir-han) adlarındaki iki oğlundan büyük olanı Bazir Arslan Han babasının yerine geçmiş, Bazir Arslan Han'ın ölümüyle kardeşi Oğulcak Kadir Han tahta çıkmıştı.⁶¹ Bazir Arslan Han'ın oğlu Satuk Buğra Han amcasıyla mücadele ederek onu bertaraf etmiş ve 940'ların başında Karahanlıların hükümdarı olmuştu.⁶² Satuk Buğra Han'dan sonra ise aynı soydan olmak üzere bazen kardeş bazen de oğul tahta intikal etmişlerdir.⁶³

Orta Asya'da Moğol hakimiyetinin başladığı 13. yüzyıldan, Timurlular dönemindeki yüz yıla yakın bir süre dışında, yaklaşık 19. yüzyıla kadar, merkezdeki kağanlığa bağlı olmak üzere Cengiz Han'ın oğullarının kurduğu devletlerde ve bu devletlerin yıkılmasından sonra ortaya çıkan irili ufaklı yeni devletlerde de hükümdarlar için belirli bir veraset kanunu olmamış, hükümdarın tahta çıkabilmesi için Cengiz Han soyundan gelmesi şartı yeterli olmuştur. Cengiz hanedanının zayıfladığı, hakimiyeti emirlerin ele geçirdiği dönemlerde dahi bu gelenek bozulmamış, hakimiyeti ele geçiren emirler ya yanlarında kukla hanlar bulundurmuş veya evlilik yolu ile hanedanla bir bağ kurmaya çalışmışlardır.

⁶⁰ Ö. İzgi, a.g.e., s.22.

⁶¹ E.N. Necef, **Karahanlılar**, s. 190,194.

⁶² R. Genç, **Karahanlı...**, s. 8; E.N. Necef, a.g.e., s. 199.

⁶³ Geniş bilgi için bkz E.N. Necef, a.g.e., ve R. Genç, a.g.e., s. 7-32; O. Pritsak, "Karahanlılar", s. 251-273.

Cengiz Han'ın ölümünün ardından 1229 yılında büyük kağan seçilen üçüncü oğlu Ögedey'den itibaren başkent Karakurum olmak üzere⁶⁴ imparatorluğun merkezinde tahtta Cengiz neslinden kağanlar bulunmuştur.⁶⁵ 1253 yılındaki kurultayda Hülagü (1256-1265) imparatorluğun büyük kağanı Mengü Kağan (1251-1259) tarafından İran bölgesinin fethi ile görevlendirilmiş ve burada merkeze bağlı olarak kurulacak devletin hükümdarı olarak kararlaştırılmıştı.⁶⁶ Başkenti Tebriz olarak kurulan bu Moğol devleti (İlhanlı Devleti) Hülagü'den başlayarak 1335 yılına kadar Hülagü'nün evlatları tarafından yönetildi. 1335 yılında Ebu Said'in (1317-1335) varis bırakmadan ölmesi Hülagü neslinin sona ermesine ve devletin parçalanarak hakimiyetin bazı emirlerin eline geçmesine neden oldu. Buna rağmen emirler, Cengiz Han'ın en küçük oğlu olan Tuluy'un oğlu Arık Buka'nın torunlarından Arpa Han başta olmak üzere, hakim oldukları bölgelerde Cengiz neslinden hanları tahta çıkardılar.⁶⁷ Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci'nin evlatlarının kurduğu Altın Ordu Devleti'nde diğer Moğol devletlerinde olduğu gibi Batu Han'dan (1227-1256) itibaren Cengiz neslinden hanlar tahta çıktı. Batu Han'ın nesli, torunlarından Berdi Bek'in (1357-1360) ölümüyle son buldu, fakat bundan sonra da Cuci'nin beşinci oğlu Şiban Han'ın ve on üçüncü oğlu Tokay Timur'un neslinden gelenler Altın Ordu Devleti'nde

⁶⁴ Sonraları 1264 yılında Kubilay başkenti Karakurum'dan Pekin'e (Hanbalık) taşınacaktır. (Zeki Velidi Togan, **Umumu Türk Tarihine Giriş Cild I En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**, İstanbul, 1970, s. 136.)

⁶⁵ J. P. Roux, **Moğol...**, s. 252-446, 486-488; R. Grousset, **Stepler İmparatorluğu...**, s. 265-331.

⁶⁶ Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", **DİA**, 22. Cilt, İstanbul, 2000, s.102; J.P. Roux, a.g.e., s. 324.

⁶⁷ A. Yuvalı, a.g.m. s. 102-105; B. Spuler, **İran Moğolları ...**, s. 59-154.

tahtın sahibi oldular.⁶⁸ Önceleri merkezdeki kağanlığa bağlı, Kebek Han (1319-1326) döneminden itibaren ise bağımsız olan Çağatay Hanlığı, Çağatay Han (1227-1242) ve onun evlatları tarafından yönetildi.⁶⁹ Hanların iktidarının zayıflayıp Emir Kazagan ya da Duglat kabilesi liderleri gibi beylerin idareyi ele geçirdikleri dönemlerde de bu beyler hakimiyetlerini meşru kılmak için gerçek veya uydurma Cengiz neslinden bir hanı tahta çıkardılar.⁷⁰

Timur, Cengiz Han soyundan Suyurgatmış'ı tahta oturtmuş hükümlanlığı süresince yanında sembolik de olsa Cengiz soyundan gelen kukla bir han bulundurmuştur. Bunun yanısıra Çağatay hanlarından Kazan Han'ın kızı Saray Mülk Hanım'la evlenerek *Kürekân* (*Küregen*, *Güregen*) unvanını alıp Cengiz sülalesiyle bir bağ tesis etmiştir.⁷¹ Hakimiyetini sağlam ve meşru bir zemine oturtan Timur, Suyurgatmış Han öldüğünde yerine oğlu Mahmut'u han olarak tayin etmiş fakat Mahmut Han öldüğünde başka bir han tayin etmeyi düşünmemiştir.⁷² Timur'dan sonra tahta çıkan Halil Sultan (1405-1409) Cengiz Han soyundan Muhammed Cihangir'i han ilan etti ama kendisi ölünce Cihangir'in hanlığı da sona erdi.⁷³ Uluğ Bey'in Semerkand'ı yönetimi zamanında bazı fermanlarda

⁶⁸ Geniş bilgi için bkz. Mustafa Kafalı, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi**, Ankara 2009; aynı yazar, "Altın-Orda Hanlığı", **Türkler**, 8. Cilt, Ankara, 2002, s. 397-411.

⁶⁹ M. Kafalı, **Çağatay...**, s. 79- 140.

⁷⁰ W. Barthold, **Uluğ Bey...**, s. 10.

⁷¹ İ. Aka, **Timur...**, s. 10-11.

⁷² M. Haider, "Timurlular Devletinde...", s. 619, 623.

⁷³ İ. Aka, **Timur...**, s.54.

Cengizlilerden Satuk Han'ın ismi geçmekle birlikte Şahruh (1409-1447) döneminden itibaren artık Cengiz soyundan han tayin edilmesi uygulaması sona erdi.⁷⁴

16. yüzyılın başlarında, Timurlular döneminde sona eren Cengiz Han soyundan gelen hanların hükümdarlığı Altın Ordu Devleti'nin bakiyeleri Özbekler tarafından kurulan hanlıklarda tekrar canlandı. Buhara Hanlığı'nda hakimiyet süren ilk iki sülale Cengiz Han'ın oğlu Cuci soyundan geliyorlardı. Bunlardan birincisi olan Şibaniler (1500-1601) Cuci'nin beşinci oğlu Şiban'ın soyundan, ikincisi Aştarhaniler/ Astarhanlar (1601-1747) ise Cuci'nin on üçüncü oğlu Tokay Timur'un soyundan geliyordu.⁷⁵ Aştarhanilerin son zamanlarında Mangıt sülalesinden Muhammed Rahim Atalık 1747 yılında Aştarhani hanı Ebulfeyz'i öldürterek hakimiyeti ele geçirdi. Fakat yine de Ebulfeyz'in oğlu Abdülmümin ve daha sonra Şibanilerden Ubeydullah'ı göstermelik han olarak tahta çıkardı.⁷⁶ Muhammed Rahim Atalık (1747-1758) ve Danyal Bey (1758-1785) hakimiyeti fiilen ellerinde bulunduruyor fakat resmî olarak tahta Cengiz Han'ın soyundan bir han çıkarıyorlardı. Ancak Danyal Bey'in halefi Şah Murad (1785-1800) bu uygulamaya son verdi, han unvanını da kaldırarak *Emir* unvanıyla tahta resmî olarak kendisi çıktı.⁷⁷

⁷⁴ M. Haider, a.g.m., s.623; İ. Aka, a.g.e., s.55.

⁷⁵ M. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s. 557-567; Muhammed Bilal Çelik, **1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış doktora tezi, Sakarya 2009, s.164,167; Nurten Kılıç Schubel, "XVI. Yüzyılda Orta Asya'da Politik Düzen: Maveraünnehir-Özbek Hanlığı (Şibanîler) Meşruiyet, Hakimiyet ve Hukuk", Türkler 8. Cilt, Ankara, 2002, s. 630.

⁷⁶ Z.V. Togan, **Bugünkü Türki...**, s. 203; Azamet Ziya, **Özbek Devletçiliği...**, s.270.

⁷⁷ A. Ziya, a.g.e., s, 281.

Harezmi'de Hive Hanlığı'nı kuran Yedigâr Şibanileri Cengiz Han'ın soyundan gelmekteydi. Safevi yönetimine karşı başlatılan harekette Hüsameddin Kattal adındaki bir Sunnî şeyhe önderleri olması teklif edildiği halde o, Cengiz soyundan gelmeyen birinin hükümdarlığının kalıcı olamayacağını söyleyerek kabul etmemiş ve Şibanilerden İlbars Han'ın tahta çıkarılmasını uygun görmüştü.⁷⁸ 1512 yılından 1770 yılına kadar Hive Hanlığı'nın başında bulunan Şibanilerin hükümdarlığına son vererek hakimiyeti ele geçiren Kongrat sülalesi başlarda göstermelik hanlar bulundurmuş fakat onlarda da 1804 yılından itibaren bu uygulamaya son verilerek İltüzer İnak ve ondan sonra gelenler resmen han olarak tahta çıkmışlardır.⁷⁹

Türk devletlerinin kuruluşlarının ardından geniş sınırlara ulaşan hakimiyetleri, Türk hükümdar ve yöneticilerinin yayılcı politikaları ve bütün dünyaya hükmetme ülküleri (*Cihanşümüllük*) Türk siyasi tarihinde gelenekselleşmişti. Oğuz Kağan Destanı'nda geçen Oğuz Kağan'ın “yeryüzünün dört köşesinin kağanıyım” gibi dünya hakimiyeti ile ilgili sözü,⁸⁰ Avrupa Hunları hükümdarı Attila'nın dönemin çağdaş tarihçilerinin bildirdiği üzere dünyayı idaresi altına alma planları ve yine aynı devletin bir yöneticisi olan Uldız ile bir Göktürk prensi olan Türk-şad'ın *güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar* hakimiyet kuracakları ifadeleri, Kaşgarlı Mahmud' un Divanı Lügati't-Türk adlı eserinde geçen *Tanrının devlet güneşini Türklerin burcunda doğurduğu ve Türkleri yeryüzüne hakim kıldığı* gibi ifadeler,⁸¹ Türk cihanşümüllük anlayışı ile paraleldir. Hunların hakimiyeti daha Mete zamanında Altay dağlarından Alay dağlarına kadar

⁷⁸ A. Gündoğdu, **Hive Hanlığı...**, s.42-51.

⁷⁹ M. Alparğu, “Türkistan Hanlıkları”, s. 571; A. Ziya, **Özbek Devletçiliği...**, s.288.

⁸⁰ W Bang, G.R. Rahmeti, **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul, 1936, s.17; A.M. Şerbak, **Oguz-Name Muhabbat-Name**, Moskova 1959, s.33.

⁸¹ İ. Kafesoğlu, **Türk Milli...**, s. 255, 363.

ulaşmış, ülkenin kuzey ve kuzeybatısındaki kabileler idare altına alınarak devletin çatısı altında toplanmışlardı.⁸² Doğuda Tunghular itaat altına alınmış, Doğu Çin ve Mançurya ele geçirilmiş ve doğu sınırı bugünkü Kore'ye kadar ulaşmıştı.⁸³ Batı yönünde, Türkistan'da bir çok şehir devleti kontrol altına alınıp Hunların vassal devleti olmuştu.⁸⁴ Güneydeki büyük Çin devleti bile bir dönem Hunlara vergi ödemek zorunda kalmıştı.⁸⁵ Göktürk yazıtlarında, *üstte mavi gök, altta yağız yer ve ikisi arasında kişiöğlü yaratılmış; kişiöğülleri üzerinde de dedem Bumin ve İstemi kağanlar hükümdar olmuşlardı* gibi Türklerin dünya hakimiyeti fikri ile ilgili birçok ifade geçmektedir.⁸⁶ Göktürkler Çin sınırlarından Bizans sınırlarına kadar uzanan geniş bir alanda siyasi birlik kurmayı başarmış, Çin, İran ve Bizans gibi zamanının en büyük üç imparatorluğunun kaderine müdahale etmişlerdi.⁸⁷ Selçukluların İslam dünyasını da içine alan hakimiyetleri Melikşah (1072-1092) döneminde muazzam sınırlara ulaşmıştı.⁸⁸

Türk ve Moğol devletlerinde ülke ve fethedilen yerler hanedanın ortak malı ve mirası olarak kabul edilmiştir.⁸⁹ Bu gelenek ve kurulan devletlerin yayılmacı politika

⁸² B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s. 122; Salim Koca, “Büyük Hun Devleti”, **Türkler**, 1.Cilt Ankara 2002, s. 703.

⁸³ S. Gömeç, 2012, s. 69.

⁸⁴ B. Ögel, a.g.e., s. 457-458.

⁸⁵ B. Ögel, a.g.e., s. 438.

⁸⁶ O. Turan, **Türk Cihan...**, s. 86.

⁸⁷ Denis Sinor, “(Kök) Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı”, Çev.Talat Tekin, **Erken İç Asya Tarihi**, Editör Denis Sinor, İstanbul, 2000, s. 424.

⁸⁸ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi...**, s.197.

⁸⁹ H. İnalcık, “Osmanlılar'da Saltanat...”, s. 82-83; A. Sevim, **Selçuklu Devletleri...**, s. 609; İ. Togan, “Çinggis Han ve Moğollar”, s. 250 (İbrahim Kafesoğlu'na göre ise devletin

izleyerek geniş sınırlara ulaşması bir anlamda ülke topraklarının yönetimini, dolayısıyla idarî yapıyı şekillendirmiştir. Merkezde hükümdar olmak kaydıyla fethedilen yerlerin yönetimi ve tasarrufu hükümdarın kardeşi, oğulları başta olmak üzere hanedan üyelerine paylaştırılmıştır. Devlet, sahip olunan toprakların coğrafi konumuna göre doğu batı, sağ sol, güney kuzey olarak ayrılmak suretiyle yönetiliyor, zamanla tersine değişimler görülmekle beraber genellikle batının doğuya, sağın sola tabi olması gibi bölümlerden birisi hakimiyetin asıl sahibi oluyordu.⁹⁰

Asker bir millet olan Türklerin kurdukları devletler de askerî bir karakter taşıyordu. İdarî teşkilat ile askeri teşkilat iç içe geçmiş bir durumdaydı. Büyük veya küçük bölümlere ayrılmış bütün idarî birimlerin yöneticileri aynı zamanda o birimlerin komutanları idiler, barış zamanında kendi bölgelerini yönetiyorlar, savaş zamanlarında birlikleriyle savaşa katılıyorlardı.⁹¹

Hun devletinin idarî birimlerini Çin kaynaklarının verdiği bilgilere dayanarak oldukça ayrıntılı bir şekilde öğrenebiliyoruz. Ülkenin idaresi, merkezde şanyü olmak üzere sol taraf kabul edilen doğuda *Sol Bilge Beyliği*, *Sol Lu-li Beyliği*, *Sol Kanat Büyük Generalliği*, *Sol Kanat Büyük Merkez Komutanlığı*, *Sol Büyük Tang-hu'luğu*, *Sol Ku-tu Hou'luğu*, sağ taraf kabul edilen batıda aynı doğudaki teşkilat gibi *Sağ Bilge Beyliği*, *Sağ Lu-li Beyliği*, *Sağ Kanat Büyük Generalliği*, *Sağ Kanat Büyük Merkez Komutanlığı*, *Sağ Büyük Tang-hu'luğu*, *Sağ Ku-tu Hou'luğu* birimlerine ayrılmıştı.⁹² Toplam yirmi dört lider vardı ve bu liderlerin her birinin de *Binbaşılık*, *Yüzbaşılık*, *Onbaşılık*, *Küçük Beylik*,

arazisi hanedanın mülkü değil bütün milletin ortak toprağıydı. bkz. İ. Kafesoğlu, **Türk Milli...**, s. 235) .

⁹⁰ B. Ögel, **Türk Kültürünün...II**, s. 47-48; İ. Kafesoğlu **Türk Milli...**, s. 271-272.

⁹¹ S. Gömeç, **Türk Kültürünün...**, s. 74; Kafesoğlu, a.g.e., s. 281-287.

⁹² A. Onat, **Han Hanedanlığı...**, s. 8.

Danışmanlık, Merkez Komutanlığı, Tang-hu'luk ve Chü-ch'ü'lük gibi alt birimleri vardı.⁹³ Veliahdlar Sol Bilge Beyi oluyorlardı ve diğer yüksek görevliler genellikle hanedan üyesiydiler.⁹⁴

Göktürk Devleti kurulduğunda Bumin Kağan kendisi Ötüken merkez olmak üzere doğuda kalarak kardeşi İstemi'yi *yabgu* unvanıyla ülkenin batı kısımlarını yönetmek üzere görevlendirmişti.⁹⁵ İltiş Kağan Göktürk devletini yeniden topladıktan sonra merkez yine Ötüken olmak üzere doğudaki Töleslere kardeşi To-si-fu'yu *yabgu* olarak, batıdaki Tarduşlara da diğer kardeşi Kapgan'ı *şad* olarak atadı.⁹⁶ İltiş Kağan'ın ölümüyle tahta çıkan Kapgan Kağan kardeşi To-si-fu'yu doğuya *Sol Kanat Şadı*, ağabeyi İltiş Kağan'ın oğlu Bilge'yi batıya *Sağ Kanat Şadı* olarak görevlendirdi, oğlunu da bu iki şadın üzerine *Küçük Kağan (İni İl Kağan)* tayin etti.⁹⁷ Göktürk devletini yıkan Uygur, Karluk ve Basmilların birlikte kurduğu devlet varlığını kısa süre koruyabilmişse de idarî yapısı Göktürk devletinininki gibi düzenlenmişti. Devletin hakim unsuru Basmillardı. Basmlı kağanı merkezde (Beşbalık bölgesinde) olmak üzere Uygur reisi *sol yabgu* olarak doğuda Orhun nehri kıyılarını, Karluk reisi de *sağ yabgu* olarak batıda Altay dağlarının güneydoğu bölgelerini idare ediyordu.⁹⁸ Uygur devletinde de Moyun Çor'un, büyük oğlu Ulug Bilge'yi Tarduşların yaşadığı bölgeye *yabgu*, küçük oğlunu da Töleslerin yaşadığı

⁹³ A. Onat, a.g.e., s. 8.

⁹⁴ L.N. Gumilëv, **Hunlar**, s. 92; A. Onat, a.g.e., s. 8.

⁹⁵ S. Gömeç, **Kök Türk...**, s. 38; A. Taşağıl, **Göktürkler...**, s. 38.

⁹⁶ Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, 2. Baskı, Ankara 2013, s. 112; S. Gömeç, a.g.e., s. 119.

⁹⁷ A. Taşağıl, **Göktürkler...**, s. 352; S. Gömeç, a.g.e., s. 231.

⁹⁸ B. Ögel, **Türk Kültürünün...II**, s. 48.

bölgeye şad tayin ettiği görülmektedir.⁹⁹ Moğollarda ise fethedilen topraklar Cengiz Han'ın oğulları arasında paylaştırmış, büyük kağanlığa bağlı olmak üzere Altın Ordu, Çağatay Hanlığı, İran Moğol Devleti gibi devletler kurulmuştu.

Türk ve Moğol devletlerinde eski dönemlerden itibaren *toy*, *kurultay*, *kengeş* ve İslam kültürüyle birlikte *divan* adları ile anılan çeşitli işlevlere sahip devlet meclislerinin olduğu bilinmektedir. İlk olarak Hun döneminde varlığından haberdar olduğumuz ve Göktürklerde de devam eden yılda üç defa yapılan toplantılar vardı.¹⁰⁰ Bunlardan birincisi dinî bir tören olup yılın ilk ayında, beylerin şanyünün otağında toplanmasıyla gerçekleştirilirdi.¹⁰¹ Beşinci ayda yapılan ikinci toplantı hem katılım hem de işlevsel olarak daha geniş kapsamlıydı. Toplantıya bütün hanedan üyelerinin ve idarî görevlilerin, asker veya sivil bütün liderlerin, tabi boyların ve devletlerin liderlerinin ve yabancı temsilcilerin katılmaları zorunluydu. Bu toplantıda yere, göğe, atalara ve tanrılara kurbanlar sunulur, ülke meseleleri hakkında tartışmalar yapılır ve kararlar alınır, mevcut hükümdar onaylanır veya yeni hükümdar seçilirdi.¹⁰² Bu toplantıya katılmak aynı zamanda hükümdara bağlılık ve sadakat anlamına geliyor, katılmayanların tutumu isyan ve itaatsizlik olarak kabul ediliyor ve bağımsızlığını ilan ettiği düşünülerek düşman sayılıyordu.¹⁰³

Hun, Göktürk ve Uygur devletlerinde, devletin iç ve dış meselelerini görüşmek amacıyla meclislerin toplandığı bilinmektedir. Mete'nin hükümdarlığı döneminde komşu

⁹⁹ S. Gömeç, **Uygur...**, s. 59.

¹⁰⁰ B. Ögel, **Türklerde Devlet...**, s. 74-78; İ. Kafesoğlu, **Türk Milli...**, s. 259; A. Onat, **Han Hanedanlığı**, s. 8.

¹⁰¹ A. Onat, a.g.e., s. 8.

¹⁰² İ. Kafesoğlu, **Türk Milli...**, s. 259.

¹⁰³ İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 259; B. Ögel, **Türklerde Devlet...**, s. 74.

devlet Tunghuların, Mete'nin babasına ait olan bir atı, Mete'nin eşlerinden birini ve nihayet devlete ait bir toprak parçasını istediklerinde bu sorunlar devletin ileri gelenleriyle yapılan bir toplantıda görüşülmüştü.¹⁰⁴ MÖ 50'li yıllarda Hun devletinin zayıflamasıyla Çin'e tabi olup olmama,¹⁰⁵ MÖ 43 yılında Güney Hunlarının başkentlerini Orhun bölgesine taşıyıp taşıyımama gibi önemli devlet meseleleri mecliste görüşülmüştür.¹⁰⁶ Göktürklerde Bilge Kağan'ın Budizmi millî din yapma konusu mecliste tartışılmış, Uygurların ilk kağanı *atalar mezarlığında* yapılan toplantıda seçilmişti.¹⁰⁷

Moğol devletlerinde kurultaylar büyük önem taşıyordu. Hanlar kurultayda seçiliyor, askerî seferlerle ilgili olarak ordunun teşkilatı, hangi tarihte ve kaç asker toplanacağı gibi konular, devlet işleriyle ilgili gerek önemli meseleler gerekse günlük meseleler kurultayda görüşülüyordu.¹⁰⁸ Cengiz Han 1206 yılında, tabi boyların temsilcilerinin, Türk ve Moğol liderlerinin katıldığı bir kurultayda han seçilmişti.¹⁰⁹ Bütün Cengizli hanedanının hazır bulunduğu 1229 yılındaki kurultayda Ögedey, 1251 yılındaki kurultayda Möngke, han seçilmişlerdi.¹¹⁰ Bu kurultaylarda aynı zamanda tabi devletlerin hanları da seçiliyordu. Örneğin Çağatay Hanlığı'ndaki hanlar önceleri bu merkezî

¹⁰⁴ A. Onat, **Han Hanedanlığı...**, s. 5-6; S. Gömeç, **Türk Hun...**, s. 66.

¹⁰⁵ B. Ögel, **Türklerde Devlet...**, s. 85; S. Gömeç, a.g.e., s. 162.

¹⁰⁶ İ. Kafesoğlu, **Türk Milli...**, s. 260.

¹⁰⁷ S. Gömeç, **Kök Türk...**, s. 219.

¹⁰⁸ B. Spuler, **İran Moğolları**, s. 305; A. Konstantin d'Ohsson, **Moğol Tarihi Denizler İmparatoru Cengiz**, Çev. Bahadır Apaydın, İstanbul 2008, s. 148.

¹⁰⁹ A. K. d'Ohsson, a.g.e., s. 50; A.Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu...**, s. 22.

¹¹⁰ A. K. d'Ohsson, a.g.e., s.163-164; J.P. Roux, **Moğol İmparatorluğu...**, s. 253,316.

kurultaylarda seçilir, tahta çıkmaları kurultayda resmîyet kazanırdı.¹¹¹ İslam kültürünün etkisiyle, Abbasiler döneminden sonra kurulan İslam devletlerinde, devlet işlerinin yürütüldüğü *divan* yer almaya başlamıştır.¹¹²

Türk devletlerinde gerek merkezde ve gerekse fethedilen yerlerde, belirli görev ve unvana sahip, yetkileri ve sorumlulukları belirlenmiş birçok idarî görevli yer almıştır. Bunlardan *sol bilge beyi*, *yabgu*, *şad* gibi bazılarının hanedan üyesi olması gerekirken *ilteber*, *tutuk*, *ayguç*, *tayangu*, *öge*, *hacip*, *içreki*, *buyruk* gibi hanedan üyesi olması şart olmayan birçok görevli mevcuttu.

Türk devletlerinde hükümdarların yanında *ayguç*, *tayangu* (*tayanç*), *öge* unvanlarını taşıyan danışman, vezir ya da bir anlamda günümüzdeki başbakan görevinde yardımcıları bulunuyordu.¹¹³ Göktürk devletinin ünlü devlet adamı Tonyukuk; İltiş Kağan, Kapgan Kağan (692-716) ve Bilge Kağan dönemlerinin ayguçları idi.¹¹⁴ Uygurlar döneminde ayguçların sayısı artmış olmalı ki 13. yüzyıl başlarında Bilge Boğa *ulug ayguç* unvanıyla görev yapmaktaydı.¹¹⁵ Tayangu unvanı zamanla Karahanlılarda değişerek yerine *hacip* unvanı kullanılmaya başlanmıştır. *Ulug hacib* unvanının varlığından sayıları birden fazla olduğu anlaşılan bu hacipler, Karahanlı devletinde vatandaşları dinlemek, haksızlığa uğrayanları hükümdarın huzuruna çıkarmak, yabancı elçilerle ilgilenmek ve tören ya da toplu kabullerde devlet erkanını rütbelerine göre

¹¹¹ M. Kafalı, **Çağatay...**, s. 48.

¹¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhâniler, Karakoyunlu Ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış**, Ankara 1998, s.4-5.

¹¹³ B. Ögel, **Türk Kültürünün...II**, s. 52-59; İ. Kafesoğlu, **Türk Milli...**, s. 263.

¹¹⁴ B. Ögel, a.g.e., s. 51-52.

¹¹⁵ B. Ögel, a.g.e., s.55.

yerleştirmek gibi önemli görevleri yerine getiriyorlardı.¹¹⁶ Hükümdarların otağ veya saraylarında görevli *içreki* unvanlı memurlar vardı.¹¹⁷ Göktürk yazıtlarında, Uygur metinlerinde geçen ve Karahanlılarda görülen içrekiler (içirgü) sarayın iç işlerini yerine getirmek ile yükümlüydüler.¹¹⁸ Eski Türk devletlerinin idarî teşkilatında *buyruklar* önemli bir yere sahip olmuştur. Bugünkü bakanlarla görev benzerliğı olan buyrukların sayısının Göktürk ve Uygur yazıtlarının verdiği bilgilere dayanarak, en azından o dönemlerde, dokuz olduğı ve bunlardan üç tanesinin *iç buyruk* (*iç bakan*) altı tanesinin *dış buyruk* (*dış bakan*) olduğı anlaşılmaktadır. Ayrıca yazıtlarda başbakan anlamına gelebilecek *iç buyruk başı* ve *öge buyruk* unvanları da görülmektedir.¹¹⁹ Uygur ve Karluk devletlerinde bakanla aynı anlamda *yugruş* makamı vardı.¹²⁰ Yugruşlar Karahanlılarda vezirlik görevini yerine getirmişlerdir.¹²¹ Bunlardan başka eski Türk devletlerinin öne çıkan idarî görevlileri arasında, vergi işlerinden sorumlu *tudun*,¹²² mühürdar görevinde ve hükümdarın mührünü bulundurma yetkisine sahip *tamgaçı*,¹²³ hazine işleriyle

¹¹⁶ R. Genç, **Karahanlı...**, s. 130-135.

¹¹⁷ B. Ögel, **Türk Kültürünün...II**, s. 59.

¹¹⁸ A. Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan Ve Terimler**, İstanbul, 1988, s. 18-19.

¹¹⁹ S. Gömeç, **Türk Kültürünün...**, s. 49-52; S. Gömeç,, **Kök Türk...**, s. 210-211; İ. Kafesoğlu, **Türk Milli...**, s. 265.

¹²⁰ A. Donuk, **Eski Türk Devletlerinde**, s. 64.

¹²¹ R. Genç, **Karahanlı...**, s. 159; Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneğı ve Teşkilatı”, **Türkler** Cilt 2, Ankara 2002, s.834.

¹²² S. Gömeç, **Kök Türk...**, s. 218; A. Donuk, **Eski Türk Devletlerinde...**, s. 53.

¹²³ B. Ögel, **Türk Kültürünün...II**, s. 59.

ilgilenen *agıç*,¹²⁴ adalet işleriyle görevli *yarguçı* (*yarguç*, *yargan*)¹²⁵ vardı. Bu görevliler İslamiyetin kabul edilmesiyle birlikte *divanbeyi*, *hazineci*, *kadı* gibi farklı unvanlarla anılmışlardır.

Fethedilen yerlerin ve tabi halkların yönetimi için görevlendirilen *yabgular*, kağandan sonraki en yüksek unvan olarak kabul ediliyor, *şadlar* ise yabgudan sonra geliyordu.¹²⁶ Hanedan üyesi olan yabgular ve şadlar kağan tarafından atanıyorlardı. Göktürk kağanı Bumin Kağan kardeşi İstemi'yi yabgu unvanıyla ülkenin batısını yönetmek üzere görevlendirmiş, İltəriş Kağan kardeşi To-si-fu'yu doğudaki Töleslere yabgu, diğer kardeşi Kapgan'ı batıdaki Tarduşlara şad olarak atamıştı. Kapgan Kağan Göktürk tahtına oturduğunda kardeşi To-si-fu'yu doğuya sol kanat şadı, yeğeni Bilge'yi sağ kanat şadı tayin etmişti. Uygur devletinin kağanı Moyun Çor büyük oğlunu Tarduşların yönetimine yabgu olarak, küçük oğlunu Töleslerin yönetimine şad olarak görevlendirmişti. Tabi halkların başındaki bir diğer yönetici *ilteberdir*. Göktürklerle ilgili bilgiler veren Çin kaynaklarında unvanlar sıralanırken yabgu, şad ve teginden (prens) sonra ilteberin gelmesi¹²⁷ onların yabgu ve şadların yönetimi altındaki halka ve yere nazaran, daha az nüfuslu ve daha küçük yerlerin yönetimiyle görevlendirildiği anlaşılmaktadır. 611 yılından sonra Göktürk devletini toparlayarak sınırlarını yeniden genişleten Tardu'nun torunlarından, T'ung Yabgu Batı Türkistan'daki küçük Sogd devletlerini de hakimiyeti altına almış ve onları yönetmek üzere bir ilteber atamıştı.¹²⁸ İstemi Yabgu'nun torunlarından birisi (Ssu-li fa) ve Kapgan Kağan'ın kız kardeşinin eşi

¹²⁴ B. Ögel, a.g.e., s. 59.

¹²⁵ S. Gömeç, **Türk Kültürünün...**, s. 53; S. Koca, "Eski Türklerde Devlet...", s. 834.

¹²⁶ A. Taşağıl, **Göktürkler...**, s. 118,138; B. Ögel, **Türk Kültürünün...II**, s. 50.

¹²⁷ A. Taşağıl, a.g.e., s. 118, 138.

¹²⁸ A. Taşağıl, a.g.e., s. 112, 132.

(Shih-shih-pi) ilteber unvanı taşımaktaydılar ve her ikisi de askerî seferle görevlendirilmişlerdi.¹²⁹ Bilge Kağan'ın hükümdarlığının ilk yıllarında da Karlukların başında ilteber unvanlı bir yöneticinin olduğu görülmektedir.¹³⁰ Merkezin dışındaki diğer bir görevli de *tutuk*dur. Kaynaklarda Uygur kağanı Köl Bilge Kağan'ın büyük oğlunun (Tay Bilge Tutuk) tutuk unvanına sahip olduğu, 752 yılında Uygur kağanı Moyun Çor'un Çik halkı üzerine bir tutuk atadığı bilgileri bulunmaktadır.¹³¹ Ayrıca 924 yılında Kansu Uygurlarının askerî komutanının (Bilge Tutuk) tutuk unvanı taşıdığı görülmektedir.¹³²

Genel olarak Moğolların kurmuş oldukları devletlerde merkez ve taşra yönetimleri Moğol geleneklerinin yanı sıra önemli ölçüde işgal edilen devletlerin idari yapısına dayanıyordu.¹³³ Moğollar şehirlerde idarecilik yapmayı kendilerine uygun asil bir görev saymadıklarından bu görevi Moğol asilzadeleri değil hakimiyet altına aldıkları yerel hanedanın mensupları yerine getiriyordu. İdarî ve malî işleri yürütenler de çoğunlukla Türk, Çinli ve İranlılardı.¹³⁴ Cengiz Han'ın büyük veziri Uygur Türklerinden Tata Tonga idi. Cengiz Han ve Ögedey Han döneminde hükümdarın *altın damgaları* onun elinde olmuş, hazineye giren ve çıkan paraları denetlemiş, önemli tayin işleri onun onayıyla yapılmıştı. Cengiz Han'a devlet işlerini öğrettiği gibi çocuklarının eğitimi de üstlenmişti.¹³⁵ Cengiz Han'ın yanındaki diğer önemli yardımcıları bir Kitan olan Ye-liü

¹²⁹ A. Taşağıl, a.g.e., s. 71, 196, 358, 395.

¹³⁰ A. Taşağıl, a.g.e., s. 368.

¹³¹ S. Gömeç, **Kök Türk...**, s. 231-232.

¹³² S. Gömeç, **Uygur...**, s. 122.

¹³³ A. Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu...**, s.75.

¹³⁴ M. Kafalı, **Çağatay...**, s.38.

¹³⁵ B. Ögel, **Türk Kültürünün...II**, s. 55.

Ç'u-ts'e ve Mahmud Yalavaç idi.¹³⁶ Harezmlî (Urgençli) zengin bir tüccar ailesinden olan Mahmud Yalavaç,¹³⁷ Çağatay Devleti'nin hakimiyet alanı içindeki Maverâünnehr'i yönetmişti ve bu görevi kendisinden sonra da oğulları devam ettirmişti.¹³⁸ Altın Ordu Devleti'nin idaresi Türk devletlerinde olduğu gibi bölümlere ayrılmıştı. Devletin batı tarafı *sağ kol* (Ak Orda), doğu tarafı *sol kol* (Gök Orda), merkez teşkilatı *ön kol* olarak geçmekteydi. Sağ kolun yöneticisi Kırım'da, sol kolun yöneticisi de Harezmlî'de oturuyordu ve bunlardan sağ kol devleti temsil ediyor, sol kol da ona bağlı idarî bölüm konumundaydı.¹³⁹

Moğol devletlerinde fethedilen yerlerin hazine ve vergi işleriyle ve bu işlerin defterlerini tutmakla sorumlu *baskak* veya *daruga* (darugaçi, darugaçin)¹⁴⁰ unvanlı yüksek idarî görevliler bulunuyordu.¹⁴¹ 1231 yılında Kore işgal edilince buranın idaresine yetmiş iki tane darugaçi atanmıştı.¹⁴² Altın Ordu ve Çağatay devletlerinde hanların yarlıklarına hanın damgasını vurmakla görevli *tamgacılar* (Çağataylılarda *al-tamgacı*)

¹³⁶ R. Grousset, **Stepler İmparatorluğu...**, s. 259.

¹³⁷ G. A. Hidayatov, **Mening Canacan...**, s. 149; M. Kafalı, **Çağatay...**, s.35; **Moğolların Gizli Tarihi**, s. 185.

¹³⁸ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2013, s. 130; M. Kafalı, **Çağatay...**, s.68-70.

¹³⁹ M. Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", s. 406-407.

¹⁴⁰ Daruga ile ilgili geniş bilgi için bkz. M. Fuad Köprülü, "Daruga", İA, 3. Cilt, İstanbul, 1963, s. 486-489.

¹⁴¹ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara, 2014, s. 92-93; A.Yu. Yakubovskiy, 2000, s. 76-77; R. Grousset, **Stepler İmparatorluğu...**, s. 252; B. Spuler, **İran Moğolları**, s.304.

¹⁴² R. Grousset, a.g.e., s. 269.

bulunuyordu.¹⁴³ Moğol devletlerinde adlî işleri yerine getiren görevliler *yargucu* (*yargucu*) ve *kadı* olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Moğol şehzadeleri ve emirleri arasından seçilen yargucular örfî hukuk konularına, kadılar şer'î hukuk konularına bakıyorlardı.¹⁴⁴ Ayrıca Moğol devletlerinde çeşitli idarî işlerde katiplik yapan çok sayıda *bitikçiler* (*bitigçi*) ve *başbitikçiler* (*ulug bitigçi*) vardı.¹⁴⁵

¹⁴³ M. Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", s. 407; M. Kafalı, **Çağatay...**, s. 58.

¹⁴⁴ M. Kafalı, a.g.e., s. 65; Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", **DİA**, s.104; A.Yu. Yakubovskiy, 2000, s. 79-80.

¹⁴⁵ B. Spuler, **İran Moğolları**, s. 365; A.Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu...**, s. 77.

1. BÖLÜM: HOKAND HANLIĞI'NIN COĞRAFYASI

Fergana Vadisi

Fergana Vadisi günümüzde, büyük kısmı Özbekistan'da kısmen de Kırgızistan ve Tacikistan'da olmak üzere üç ülkenin sınırları içinde yer almaktadır. Güneyden Türkistan ve Alay Dağları, kuzeydoğudan Fergana Dağları, kuzeybatıdan Çatkal ve Kurama Dağları ile çevrili olan Vadi 8-10 kilometre genişliğindeki bir geçit olan *Hocent Kapısı* ile batıya açılır.¹⁴⁶ Batıdan doğuya doğru genişleyen Fergana Vadisi 22 kilometrekarelik bir alanı kaplar ve uzunluğu 300 kilometredir, genişliği ise 60-170 kilometre arasında değişir.¹⁴⁷ Vadi Orta Asya'nın coğrafi olarak % 5'ini kaplamasına rağmen nüfusunun % 25'ini barındırarak en yoğun nüfuslu bölgelerden biri olma özelliğini gösterir.¹⁴⁸

Bugün Fergana Vadisi'nin en önemli şehirleri Özbekistan'daki Hokand, Fergana, Margilan, Andican, Nemengan, Kırgızistan'daki Oş, Celalabad ve Tacikistan'daki Hocent'tir.¹⁴⁹ 1494 yılında Fergana'da tahta çıkan Timurlu şehzadelerinden Babür yazdığı hatıratında Fergana şehirlerini Andican, Uş, Merginan, Esfara, Hocent, Ahsi ve

¹⁴⁶ **Özbekistan Milliy Ensiklopediyası**, "Fergane Vadiysi" (F Harfi), s. 62.

¹⁴⁷ **Özbekistan Milliy Ensiklopediyası**, "Fergane Vadiysi" s. 62.

¹⁴⁸ Levent Demirci, "Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana", **Savunma Bilimleri Dergisi**, C.11, S.2, Ankara, 2012, s. 34.

¹⁴⁹ Alaeddin Yalçinkaya, "Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri Arasında Fergana Serbest Ticaret Bölgesi Projesi", **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, S. 34, İstanbul, 2006, s. 81.

Kasan olarak saymaktadır.¹⁵⁰ 10. yüzyıldan sonraki İslam kaynakları Fergana Vadisi'ndeki kırk civarında büyük küçük yerleşim yerinden söz ederler.¹⁵¹ Çin kaynaklarında ise MÖ 2. yüzyılın sonlarına doğru 70 civarında yerleşim yerinden ve 300 bin civarında nüfustan bahsedilir.¹⁵²

Fergana Vadisi'nin bir yerleşim bölgesi olarak önemini ve gelişmişliğini coğrafi özellikleri belirlemektedir. Etrafını çevreleyen 3000-4000 metre yüksekliğindeki dağlar kuzeyden gelen soğuk hava kütesini büyük ölçüde engeller ve iklimi yumuşatarak Orta Asya'nın soğuk ikliminde yetişmesi mümkün olmayan, sıcak iklim seven bitkilerin yetiştirilmesine olanak sağlar. Bu dağlar aynı zamanda kar ve buzullarla kaplı yüzlerce kilometrekare alanıyla bölgenin büyük küçük bütün akarsularını besler.¹⁵³ Dağların yüksekliği doğal bir barikat oluşturarak yağmurun vadiye düşmesini engellese de, kaynağını Tanrı Dağları'ndan alan Narinderya ile Karaderya ve bu ikisinin birleşmesinden oluşan Sır Derya (Siriderya)¹⁵⁴ başta olmak üzere bölgenin akarsu

¹⁵⁰ Zahirüddin Muhammed Babur, **Vekayi Babur'un Hatıratı** 1. Cilt, 2. Baskı, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara, 1987, s. 1-4.

¹⁵¹ Gülnisa Aynakulova, "İslam Kaynakları Ve Arkeoloji Araştırmalarına Göre IX-XII. Yüzyıllarda Fergana Şehirleri Ve Şehir Kültürü", **ICANAS 38, Tarih Ve Medeniyetler Tarihi**, Ankara,2007, s. 537.

¹⁵² Wilhelm Barthold, "Fergana", **İA**, İstanbul, 1948, s.558.

¹⁵³ Gülnisa Aynakulova, **Fergana Vadisi'nin Türk Kültür Tarihindeki Yeri (IX-XIII. Yüzyıllar Arası)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004, s. 14-17.

¹⁵⁴ Abdullah Muhammedcanov, "Siriderya", **DİA**, 37. Cilt, İstanbul 2009, s. 272; A.Anarbayev, Y. İslamov, B. Matbabayev, **Özbekistan Tarihida Kadimgi Fergana**, Taşkent 2001, s.5.

yönünden zengin oluşu, arkeolojik bilgilerle tespit edildiğine göre MÖ 16-15. yüzyıllardan itibaren tarım ve hayvancılığın sürdürülmesini mümkün kılmıştır.¹⁵⁵

Fergana Vadisi'nin, altın, gümüş, demir, bakır gibi çeşitli madenler yönünden oldukça zengin oluşu ve Uzak Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan İpek Yolu'nun üzerinde bulunması tarihi süreçte bölgesel önemini daha da arttırmıştır.¹⁵⁶

Fergana Vadisi iklimi ve coğrafi konumuyla tarih boyunca bölgeyi ellerinde bulunduranlara siyasi ve ekonomik yönden güç kazandırması, Asya jeopolitiğinde söz sahibi olmalarını sağlaması¹⁵⁷ nedeniyle bir çok devletin üzerinde hakimiyet kurmak için mücadele ettiği, kısa veya uzun aralıklarla hüküm sürdüğü bir bölge olmuştur.

Fergana Vadisi ile ilgili ilk yazılı belge Çinli Çanğ Çyen'in (Chang Chien) Batı bölgeleri hakkındaki seyahat notlarıdır.¹⁵⁸ MÖ 138 yılında Çin imparatoru Wu (Wu-ti) Hunlarla mücadelesinde, ittifak sağlamak amacıyla bir saray görevlisi olan Çanğ Çyen'i Yüecilere (Yüe-cı, Yüeh-chih) elçi olarak göndermiş Çanğ Çyen Yüecilerle ittifak

¹⁵⁵ Abdukakhor Saidov, Abdulkhamid Anarbaev, Valentina Goriyecheva, "The Ferghana Valley: The Pre Colonial Legacy", **The Ferghana Valley The Heart Of Central Asia** (Editör S. Frederick Starr), New York 2011, s.3-4.

¹⁵⁶ Abdukakhor Saidov, a.g.m., s.17-18; Gülnisa Aynakulova, "Fergana'da Moğol İstilasısı Öncesi Zanaat Ve Ticaret (IX-XII. Yüzyıllar)", **Gazi Türkiyat**, S.14, Ankara 2014, s.158-159.

¹⁵⁷ Üçler Bulduk, **Hokand Hanlığı Ve İbret'in Fergana Tarihi**, Ankara 2006, s. 7.

¹⁵⁸ A. Saidov, "The Ferghana Valley...", s. 6.

konusunda bir başarı elde edememiş fakat Hunlar ve Batı Bölgeleri¹⁵⁹ hakkında çok değerli bilgilerle dönmüştü.¹⁶⁰ Batı Bölgelerine uzanan yolda kilit nokta olan Fergana hakimiyet altına alındığında Hunlara askeri, siyasi ve ekonomik destek sağlayan bütün bölgenin kendilerine bağlanacağını öngören Çin devleti MÖ 101 yılında General Li Guanğ-li komutasında büyük bir ordu ile Fergana'yı fethederek Çin'e bağlamış¹⁶¹ ve Mo-ch'ai adında bir beyi vali olarak atamıştı.¹⁶² O dönemlerde Sogdların yaşadığı Fergana¹⁶³ 60 bin hanesi, 300 bin nüfusu, 60 bin askeri, yetmişden fazla şehri olan, verimli topraklara ve iyi cins atlara sahip bir devletti.¹⁶⁴

Barthold'un araştırmalarına göre bir Çin kaynağı olan T'ang-şu'da Fergana'nın, altı tane büyük ve yüz civarında küçük şehre sahip olduğu, tek bir hükümdar sülalesi tarafından 3-5. yüzyıllar arasında kesintisiz olarak yönetildiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁵ Yine bir Çin kaynağı olan ve genelde 5. yüzyıla ait bilgiler içeren Pei-şi'de, Fergana, başkenti, koç

¹⁵⁹ Çinliler tarafından Kansu'nun batısından itibaren Orta Asya'yı kapsayan bölgelere verilen isim (Ayşe Onat, **Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”**, Ankara 2012, s.13).

¹⁶⁰ Ayşe Onat, a.g.e., s. 3-4; Ying-Shih Yü, “Hsiung-Nu (Şyung-Nu)”, Çev. Selçuk Esenbel, **Erken İç Asya Tarihi**, Editör Denis Sinor, İstanbul, 2000, s. 185.

¹⁶¹ Ying-Shih Yü, a.g.m., s. 184,187.

¹⁶² L.N. Gumilev, **Hunlar**, İstanbul 2002, s. 147.

¹⁶³ L.N. Gumilev, a.g.e., s. 146; A.K. Narain, “İç Asya'da Hint-Avrupalılar”, Çev. Levent Köker, **Erken İç Asya Tarihi**, Editör Denis Sinor, İstanbul, 2000, s.242.

¹⁶⁴ A. Onat, **Çin Kaynaklarında...**, s. 39-40.

¹⁶⁵ W. Barthold, “Fergana”, s. 559.

şeklindeki altın bir tahtta oturan hükümdarı ve binlerce askerden oluşan ordusu ile geçmektedir.¹⁶⁶

6. yüzyılın ikinci yarısında, Göktürk Devleti'nin batı tarafını yöneten Bumin Kağan'ın kardeşi İstemi Yabgu, Altayların batı kısmını, Isık Göl'ü, Tanrı Dağları'nı hakimiyeti altına almış ve Sasani İmparatorluğu'yla anlaşma yaparak birlikte Akhun (Eftalit) Devleti'ni yıkmışlardı.¹⁶⁷ 350 yılından beri Kuzey Afganistan ve Maveraünnehir coğrafyasında hüküm süren Akhunların toprakları galip iki devlet arasında paylaşılmış Maveraünnehir, Kaşgar, Hoten ve Batı Türkistan'ın önemli bazı şehirlerinin yanısıra Fergana'nın bir bölümü de Göktürklerin hakimiyetine girmişti.¹⁶⁸

Orta Asya'ya ilk Arap akınları Hz. Ömer'in halifeliği döneminde (634-643) Ahneb b. Kays komutasındaki İslam ordusunun İran'ın kuzeyini ele geçirip Ceyhun (Amu Derya) nehrine ulaşmasıyla başlar.¹⁶⁹ Yağma ve çapul hareketleri niteliğindeki bu ilk akınları takiben Kuteybe b. Müslim'in 705 yılında Horasan'a vali olarak tayin edilmesi Türk yurtlarının Arap fetihlerine maruz kalmasına, Fergana'nın da Arap hakimiyetine girmesine sebep olur.¹⁷⁰ Fergana 712 ve 715 yıllarında Kuteybe'nin iki kez hücumu sonucunda ele geçirilse de tam bir Arap hakimiyeti için bir yüzyıldan fazla bir süre geçmesi gerekmiş, bölgeye Samanoğulları gelene kadar (819) yönetimde bazen Türk

¹⁶⁶ W. Barthold, a.g.m., s. 559.

¹⁶⁷ Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara 2014, s. 39.

¹⁶⁸ A. Taşağıl, a.g.e., s. 38-39.

¹⁶⁹ Zekeriya Kitapçı, "Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi", **Türkler C.4**, İstanbul 2002, s. 272.

¹⁷⁰ Z. Kitapçı, a.g.m., s. 272.

liderler bazen de Arap idareciler söz sahibi olmuştur.¹⁷¹ 766-775 yılları arasında Karluklar Kaşgar'la birlikte Fergana'yı da kendi idareleri altına alırlar. Bu dönemle ilgili olarak Arap coğrafyacısı Mes'udi'nin verdiği bilgiye göre Karluklar Fergana, Taşkent (Şaş) ve komşu ülkelerin üst taraflarında yaşamakta, başlarında *Hakanlar Hakanı* olarak kabul edilen, diğer Türk ülkelerini hakimiyeti altına almış bir hükümdar bulunmaktadır.¹⁷²

Samanoğulları Devleti'nin kurucusu, Sasani hükümdarı Behram Çubin'in soyundan geldiğini iddia eden Belh'li Saman, vali Esad bin Abdullah el- Kuşeyr'i (öl. 738) zamanında İslamiyeti kabul etmiş, oğlu Esed ve Esed'in oğulları Nuh, Ahmed, Yahya ve İlyas İslamiyet'in hizmetine girmişlerdi.¹⁷³ Semerkand'daki Rafi b. el-Leys'in isyanını bastırmak için bir ordu gönderen Abbasi halifelerinden Harun Reşid'in bu işle görevlendirdiği oğlu Me'mun¹⁷⁴ Abbasi ordusunun başarı elde edememesi üzerine Esed'in oğullarından yardım istemek zorunda kaldı. Samanoğullarının sayesinde isyanı bastıran ve Rafi'yi ele geçiren¹⁷⁵ Me'mun, babasının ölümü üzerine halife olduğunda (813) Horasan valisi Gassan bin Abbad'a, yardımlarından dolayı Samanoğullarına valilikler vermesini emretti. Böylece Nuh Semerkand'a, Yahya Taşkent'e, İlyas Herat'a, Ahmed de Fergana'ya vali olarak tayin edilip ödüllendirildiler.¹⁷⁶ Ahmed'in Fergana'yı sağlam bir üs haline getirmesi oğlu Nasr'a bütün Maverâünnehir'de Samani hakimiyetini

¹⁷¹ W. Barthold, "Fergana", s.559-560; A. Saidov, "The Ferghana Valley...", s.10-11.

¹⁷² Ekber N. Necef, **Karahanlılar**, İstanbul, 2005, s. 145-146.

¹⁷³ Peter B. Golden, "Orta Asya'da İslamiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar", Çev. Halil Berktaş, **Erken İç Asya Tarihi**, Editör Denis Sinor, İstanbul, 2000, s. 465.

¹⁷⁴ Aydın Usta, **Türklerin İslamlaşma Süreci (Sâmâniler Devleti 874-1005)**, İstanbul 2007, s. 77.

¹⁷⁵ A. Usta, a.g.e., s.77.

¹⁷⁶ A. Usta, a.g.e., s. 78; Peter B. Golden, "Orta Asya'da...", s. 465.

kurabilmesini mümkün kıldı.¹⁷⁷ Samaniler döneminde Fergana oldukça yüksek bir refaha kavuştu, bu dönemde İslamî hakimiyet kesin olarak yerleşti.¹⁷⁸

Fergana Vadisi'nde Samanilerden sonra hakimiyet kuran devlet Karahanlı Devleti olmuştur. Karahanlı Devleti'nin Fergana üzerindeki hakimiyetinin 977-978 tarihli Fergana'da basılmış Samanilere ait sikkeler göz önünde bulundurularak¹⁷⁹ yaklaşık olarak bu tarihten itibaren başladığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁰ 1040'lı yıllarda Karahanlı Devleti'nin doğu ve batı olarak ikiye ayrılması Fergana'nın da ikiye bölünmesine neden oldu. Ülkenin doğusu Doğu Karahanlıların batısı Batı Karahanlıların idaresinde kaldı.¹⁸¹ Karahanlılar, Sultan Melikşah (1072-1092) ve Sultan Sencer'in (1117-1157) hükümdarlıkları döneminde Selçukluların, 1175 yılından itibaren ise Harzemşahların etkisi altında kalarak zayıflamışlar, 1141 yılında Kara Hıtayların ülkenin kuzey kısımlarını ele geçirmeleri üzerine hakimiyet alanları daralmıştı.¹⁸² Kara Hıtayların bu fetihlerinden sonra Karahanlılar, Fergana'da başkenti Özkent olmak üzere, muhtemelen 1211 veya 1212 yılına kadar devam eden, müstakil bir devlet kurmuşlardır.¹⁸³

¹⁷⁷ P. B. Golden, a.g.m., s. 465.

¹⁷⁸ W. Barthold, "Fergana", s. 561.

¹⁷⁹ Omelyan Pritsak, "Kara-hanlılar", **İA**, 6. Cilt, İstanbul, 1977s. 254.

¹⁸⁰ Ekber N. Necef, **Karahanlılar**, İstanbul, 2005, s. 207, 257; O. Pritsak, a.g.m., s. 254;

G. Aynakulova, **Fergana Vadisi'nin...**, s. 63.

¹⁸¹ Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara 2002, S. 16-17.

¹⁸² Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş C.1 En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**, İstanbul 1970, s. 59.

¹⁸³ R. Genç, **Karahanlı...**, s.32.

Fergana Vadisi XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğol hakimiyetine geçti. Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay Han Fergana Vadisi'ni de içine alan toprakların sahibi oldu ve yaklaşık 14. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu bölge Çağataylılar tarafından yönetildi.¹⁸⁴ Vadi, 14. yüzyılın sonlarında Çağataylı topraklarında kurulan Timurluların devletinin sınırlarına dahil oldu.¹⁸⁵ Timurluların devletinin yıkılmasının ardından 16. yüzyıldan itibaren Özbeklerin eline geçti ve 17. Yüzyılda da Kırgızların hakimiyet alanı haline geldi. Aynı yüzyılın sonlarına doğru ise Sır Derya'nın kuzeyindeki Çadak'ta bulunan hocalar tarafından ele geçirildi.¹⁸⁶ 18. yüzyıl başlarında Özbeklerin Ming boyu tarafından Çadak hocaları bertaraf edilerek 1709 yılında Hokand Hanlığı'nın temelleri atıldı.

Üçler Bulduk'un belirttiği gibi, Fergana Vadisi Orta Asya'nın diğer yerlerine nazaran dış tehditlere karşı daha korunaklı olması sebebiyle bazen boylar için sığınılacak bir bölge haline gelmiştir. Sadece Semerkand ve Hocent yönlerinden dış dünyaya açılan Fergana havzası bazen bu cihetlerden istila edilmiş, bazen de buralardan çevreye yayılmalar gerçekleşmiştir. Nitekim Kalmuk, Hıtay ve daha sonraki dönemlerde Rus istilalarına karşı Fergana Vadisi'ne pekçok boyun göç ettiğini biliyoruz. Bu yeni gelen gruplar da kısa zamanda politik arenada yerlerini almışlardır. Kırgız, Kıpçak, Özbek, Tacik, Uygur grupları Hokand Hanlığı'nın iç çekişmelerinde "taraf" olmuşlardır. Ancak değişmeyen husus, mücadelenin özünde tarafların "yerleşik" ve "göçer" olmalarının belirleyici bir unsur olarak varlığını sürdürmesidir. Aslında ekonomik ve sosyal tercihlerin belirlediği yerleşik ve göçerlik, Fergana vadisinde "Sartiya" ve "İlatiya" adıyla anılan iki farklı "sanal ülke" olarak karşımıza çıkar. Kasaba ve köylerde yerleşik bir hayat

¹⁸⁴ Geniş bilgi için bkz Mustafa Kafalı, **Çağatay Hanlığı (1227-1345)**, Ankara 2005.

¹⁸⁵ İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, Ankara 2014, s. 11.

¹⁸⁶ W. Barthold, "Fergana", s. 563.

süren; tarım, ticaret ve zenaatle uğraşan topluluklar “Sart” adıyla anılırlar. Sart sözü esasında hiçbir etnik duyarlılığı temsil etmez. Zaman ve mekana göre yerleşik Özbek boyları, değişik Türk toplulukları ve Tacikler, Sart olarak nitelendirilmişlerdir. Örneğin göçer Özbeklerden Ming ve Cüzler önceleri İlatiya’nın bir parçası iken, XIX. Yüzyılda Sartiya’dan sayıldılar. Fergana Vadisi ve çevre dağlık alanlarda “göçmenci” bir hayat süren ve umumiyetle hayvancılık ile geçinen boylar da “İlatlar” olarak tanımlanmıştır. Bu terim de aslında belirli bir etnik grubu temsil etmez. Özellikle Kırgız, Kıpçak, Karakalpak, Kuramalar ve göçer Özbek boyları İlatiya’nın yani “İller halinde yaşanılan yerlerin” bir parçasını oluşturmuşlardır.¹⁸⁷. Özellikle Hokand Hanlığı’nın gerileme döneminde göçer İlatlar ile yerleşik Sartların büyük bir hakimiyet mücadelesine girdiklerini ve bu mücadeleden üstün çıkan göçer beylerinin devleti tahakkümleri altına aldığını görmekteyiz.

¹⁸⁷ Üçler Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s.8-9.

2. BÖLÜM: HOKAND HANLIĞI'NIN SİYASİ TARİHİ

Özbeklerin bir boyu olan Mingler, 16. yüzyılın sonlarında Buhara hanı II. Abdullah Han döneminde (1583-1598) Tobol ve İrtiş yöresinden göç ederek Fergana Vadisi'nde yerleşmişler,¹⁸⁸ 17. yüzyılın sonları ile 18. yüzyılın başlarında diğer Özbek kabilelerine nazaran oldukça güçlenmişlerdi.¹⁸⁹ Bu arada Buhara Hanlığı'nda merkezî hakimiyetin zayıflamaya başlamasıyla¹⁹⁰ birlikte Özbekler arasında müstakillik hareketleri artmıştı.¹⁹¹ Subhan Kulu Han'ın (öl.1702) iktidarının son yıllarında Ming boyu ile Buhara Hanlığı arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştı. Mingler Safevilerden yardım istemiş, Safeviler bölgeye gelip Minglerin yurdunu işgal etmişlerdi.¹⁹² Subhan Kulu öldüğünde yerine geçen oğlu Ubeydullah Han (1702-1711) döneminde Allahberdi Ming, Huşhal Ming gibi Ming boyunun bazı ileri gelenleri baskılara maruz kaldılar. Bu durum da Minglerin siyasi bağımsızlıklarını kazanma yolundaki itici sebeplerden biri oldu.¹⁹³ Buhara Hanlığı'nda artık birbirinden bağımsız bölgelerin oluşmaya başladığı Aştarhani sülalesinin son

¹⁸⁸ Üçler Bulduk, **Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi**, Ankara 2006, s.15.

¹⁸⁹ Halimbay Babayev vd., **Özbek Devletçiliği Tarihi (II. Kitap)**, Taşkent 2009, s. 304.

¹⁹⁰ Buhara Hanlığı'nın merkezî hakimiyetinin zayıflamasına neden olan sorunlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Selim Serkan Ükten, "Bölgeselleşme ve Feodal Çekişmeler Kısacasında Buhara Hanlığı'nın Çöküş Süreci", **Türk Tarihine Dair Yazılar Üçler Bulduk Armağanı**, Editör Alpaslan Demir, Ankara, 2017, s. 65-94.

¹⁹¹ Hamid Ziyaev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele**, Çev. Ayhan Çelikbay, Ankara 2007, s. 23.

¹⁹² Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", **Türkler**, 8. Cilt, Ankara 2002, s. 566.

¹⁹³ Azamet Ziya, **Özbek Devletçiliği ...**, s. 290.

dönemlerinde, Ebu'l Feyz Han (1711-1747) zamanında, Fergana Vadisi hanlıktan ayrıldı.¹⁹⁴

Şibanilerin hakimiyetinin sona erdiği dönemlerden (1599) itibaren idarenin Çadık Hocalarının eline geçmiş olduğu Fergana'da¹⁹⁵ Çadık mevki ve etrafındaki Tergova, Çemeşbiy, Çenket, Pillahan, Tokaytepe, Purtek (Purnak), Tepekorgan, Kaynar gibi yerleşim birimlerindeki Özbekler bir araya geldiler ve buldukları bölgede kalabalık bir halk oldukları halde bağımsız bir devletlerinin, kendilerini yönetecek bir hükümdarlarının olmadığı konusunda tartıştılar.¹⁹⁶ Kendilerine bir han seçip devlet kurmayı kararlaştıran Özbekler, önderleri Şahrüh Bey'i kendilerine han olarak seçtiler. Böylece Hokand Hanlığı'nın temelleri atılmış oldu (1709).¹⁹⁷

Şahrüh Bey Dönemi (1709-1721)

1709 yılında Minglerin başında bulunan Şahrüh Bey tahta geçerken Buhara'ya karşı Hocaların da desteğini almış hatta Çadık Hocalarından birinin kızıyla evlenmişti¹⁹⁸. Fakat yeni kurulan devlet için bir tehdit unsuru olarak gördüğü Hocaları ortadan kaldırarak hakimiyetlerine son verdi.¹⁹⁹ Hocaların iktidarına son verilmesiyle onların idaresindeki yerler Hokand Hanlığı'nın tasarrufuna geçti, Nemengan vilayetinden

¹⁹⁴ M. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s. 567.

¹⁹⁵ Wilhelm Barthold, "Fergana", **İA**, 4. Cilt, İstanbul, 1948, s.563; Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", **DİA**, 18. Cilt, İstanbul 1998, s. 215.

¹⁹⁶ Mirza Alim Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, (Arap alfabesinden Özbek Kiril alfabesine Çev. Ş. Vahidov ve P. Halikova), Taşkent 2009, s.45-46.

¹⁹⁷ M. A. Mahdum Hacı, a.g.e., s.45-46.

¹⁹⁸ M. A. Mahdum Hacı, a.g.e., s.6.

¹⁹⁹ Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s.16; W. Barthold, "Fergana", s. 563;

Şehidan ve Pansad Gaziy'e (Pangaz) kadar olan yerler hanlığa dahil olup bu vilayete Şahrüh tarafından yöneticiler atandı.²⁰⁰

Şahrüh Bey siyasi merkezi olarak Hokand civarında harap olmuş bir kale seçerek buraya bir kale şehir inşa ettirdi.²⁰¹ On iki yıllık hakimiyeti süresince Nemengan, Merginan, İsfara, Kanıbadem ve bu şehirlerin etrafını, yeni kurulan devletin sınırları içine kattı.²⁰²

Şahrüh Bey 1721 yılında öldüğünde geride Abdurahim Bey, Abdulkerim Bey ve Şadi Bey adlarında üç tane oğul bırakmıştı.²⁰³ Bunlardan en büyüğü Abdurahim Bey babasının ardından tahta çıktı.

Abdurahim Bey Dönemi (1721-1733/34)

1721 yılında tahta çıkan Abdurahim Bey askeri gücünü kuvvetlendirerek 1725 yılında Hocent'i, 1726 yılında Öretepe (Ura Tübe)'yi ve 1729 yılında, Buhara Hanlığı tarafından geri alınmış olmakla birlikte, Semerkand'ı ele geçirmeyi başardı. Karargahını Deykan Toda adlı bir köyde kurmuş olan Abdurahim Bey 1732 yılında hanlığın başkenti

²⁰⁰ M. A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.47.

²⁰¹ Scott C. Levi, The Ferghana Valley at the Crossroads of World History: The Rise of Khoqand, 1709-1822 **Journal of Global History** (2007) London, 2007, s. 222; Victor Dubavitskii, Khayderbek Bababekov, "The Rise and Fall of the Kokand Khanete", **Ferghana Valley The Heart of Central Asia** (Editör S. Frederick Starr), New York 2011, s.30; Mirza Alim Mahdum Hacı, a.g.e., s.48; Timur Beisembiev, **Annotated Indices to the Kokand Chronicles**, Tokyo 2008, s. 12.

²⁰² H.N. Bababekov, "Ferghana And The Khanate Of Kokand" **History Of Civilization Of Central Asia** C. 5, UNESCO 2003, s. 74; Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s.17.

²⁰³ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 48.

olacak Hokand şehrinin inşasına başladı, Kettekorgan'a tamamen hakim oldu, Şehrisebz'i de etkisi altına alarak hanlığın Fergana Vadisi'deki müstakil hakimiyetini sağlamlaştırdı.²⁰⁴

Akıllı, sevgili bir hükümdar olan Abdurahim Bey, hakimiyeti döneminde Hokand Hanlığı'nı genişletmek için sadece askeri hareketler değil birtakım siyasi girişimlerde de bulundu. Kabile önderleriyle anlaşmalar yaptı, özellikle Keneges kabilesi ile evlilik yoluyla kurmuş olduğu ittifak, kendisinden sonra da 1860'lara kadar devam etti. Buhara Hanlığı'nda meydana gelen karışıklıklardan ve siyasi zaafiyetten devletinin lehine yararlanmasını bildi.²⁰⁵

Yeni kurulmuş olan devletin gelişmesine önemli katkılar sağlayan Abdurahim Bey 1733 yılında hastalandı, davranışlarında ileri derecede dengesizliğe neden olan bu rahatsızlığın ardından, akıl sağlığını kaybettiği gerekçesiyle emri altındaki adamlar tarafından öldürüldü.²⁰⁶

Abdulkerim Bey Dönemi (1733/34-1750)

Abdurahim Bey'in halefi, kardeşi Abdulkerim Bey oldu. Abdulkerim Bey babasının yaptırmış olduğu kalenin yanısıra Eski Urda/Orda adı verilen ikinci bir kale yaptırdı.²⁰⁷ Abdurahim Bey'in Hokand'da inşasına başlattığı şehre ilave olarak saray, medrese ve çeşitli binalar yaptırdı, şehrin etrafına Katagan, Merginan, Taşkent, Haydarbek adları

²⁰⁴ H. Ziyaev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine...**, s.23; V. Dubavitskii, "The Rise and Fall...", s.30.

²⁰⁵ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.7; Beisembiev, **Annotated Indices...**, s.12.

²⁰⁶ V. Dubavitskii, "The Rise and Fall...", s.30.

²⁰⁷ Wilhelm Barthold, "Hokand", **İA**, 5. Cilt, I. Kısım, İstanbul, 1987, s.553.

verilen kapılılarıyla bir duvar çevirttirdi. Bu dönemde Hokand bir başkent olarak belirginleşti ve daha resmî bir kimlik kazandı.²⁰⁸

18. yüzyılın başlarından itibaren Aştarhanilerin çöküşüyle, Özbek liderlerinin arasındaki ayrılıklar, Kıpçak steplerinden Kazaklar ve Karakalpakların Mavereünnehir'e gelmeleri, bölgede büyük bir huzursuzluğa neden olmuş, bunların üzerine çekirge istilasından kaynaklanan kıtlık da eklenince birçok insan ölmüş ve birçoğu da başka yerlere göç etmişti. Bu olumsuz şartlardan daha az etkilenen Fergana Vadisi ise hem göçerler hem de yerleşikler için bir sığınma bölgesi haline geldi.²⁰⁹ Abdulkerim Bey döneminde de devam eden göçler, özellikle Pamirlerden, Doğu Türkistan'dan ve Semerkand'dan gelenler, vadinin nüfusunun artmasını sağladı.²¹⁰

Hokand Hanlığı, Abdulkerim Bey'in döneminde Kalmuk²¹¹ tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Çinliler Kaşgar'ı işgal edip Kalmukları bozguna uğratmışlardı. Çinlilerin bozguna uğrattığı Kalmuklar bu istiladan sonra Fergana Vadisi'ne yöneldiler.²¹² Uzun

²⁰⁸ D.D. Henry Lansdeel, **Russian Central Asia**, C. 1, London 1885, s. 503; M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.52; H. Ziyaev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine...**, s.23.

²⁰⁹ Timur K. Beisembiev, "Migration in the Qokand Khanate in Eighteenth and Nineteenth Centuries", **JCAS Symposium Series 9**, Osaka 2000, s. 35-36

²¹⁰ S. C. Levi, "The Ferghana Valley...", s. 223.

²¹¹ Kalmukların dünü ve bugünü ile ilgili geniş bilgi için bkz. Oktay Berber, "Kafkasya'da Moğol Kökenli Bir Halk: Kalmuklar", **Yeni Türkiye**, Yıl 2015, Sayı 72, Ankara, s.363-377

²¹² V. Dubavitskii, "The Rise and Fall...", s.31.

süre Kalmuklarla mücadele eden Abdulkerim Bey²¹³ tahta çıkışının ilk dönemlerinde bu saldırılara yeterince karşılık veremediği için, ağabeyi Abdurrahim Bey'in oğlu Bababek'i (Baba-bey) Kalmuklara rehin olarak vermek zorunda kalmış ve bir süreliğine onların hakimiyetini kabul etmişti.²¹⁴ Daha sonra 1742-1747 yılları arasında Kalmuklara karşı, Fergana Vadisi'nde Kırgızların da katılımıyla başarılı bir mücadele verdi.²¹⁵ Bu dönemde bir ara Kalmuklar Oş, Andican ve Merginan şehirlerini işgal etmiş ve Hokand sınırlarına kadar ulaşmışlardı.²¹⁶ Abdulkerim Bey Hokand'a yaklaşan Kalmuklara karşı bir birlik gönderdi, fakat bu birlik yenilgiye uğradı ve dağıldı. Hokand'ı Kalmuk tehlikesine açık hale getiren bu durumu öğrenen Öretepe hakimi Fazıl Bey ordusuyla birlikte yardıma geldi, kanlı bir savaştan sonra yenilgiye uğrayan Kalmuklar geri çekilmek zorunda kaldılar.²¹⁷

²¹³ Molla Mirza Alim ibn Damolla Mirza Abdurrahim Taşkendi, **Ensabü's-Selatin ve Tevarihü'l-Havakin**, Özb. FAŞ. No 1314, s.31 (Prof. Dr. Üçler Bulduk'un çalışmalarından yararlanılmıştır)

²¹⁴ Döölötbek Saparaliyev, "Kırgızlar İle Orta Asya Halklarının Birlikte Cungar Hanlığı'nın İstilalarına Karşı Verdikleri Mücadeleler (XVII Yüzyıldan XVIII Yüzyıla Kadar)", Aktaran Ulanbek Alimov, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt VI, Sayı 1, İzmir, 2006, s. 17.

²¹⁵ Döölötbek Saparaliyev, a.g.m., s. 216.

²¹⁶ H.N. Bababekov, "Ferghana And The...", s.75.

²¹⁷ V. Dubavitskii, "The Rise and Fall...", s.31.

Hükümranlığı döneminde Fergana Vadisi'nde cami ve medreseler yaptırarak İslami kurumların güçlenmesine önemli destek veren²¹⁸ Abdulkerim Bey'in diğer bir icraatı orduda yenileşme hareketlerine girişmesi ve atlı birlikleri yeniden düzenlemesi oldu.²¹⁹

Erdana Bey Dönemi (1751-1752, 1753-1762)

Abdulkerim Bey öldüğünde, yaşı küçük olmasına rağmen beylerin desteğini alan oğlu Abdurahman Bey tahta çıktı. Fakat dokuz ay sonra devlet erkânının kararıyla tahttan indirilerek yerine Abdurahim Bey'in oğlu Erdana Bey geçti, Abdurahman Bey de Merginan vilayetine vali olarak gönderildi.²²⁰ Erdana Bey'in ilk hanlık dönemi, Kırgız beylerinin en büyük oğulun han olması gerektiğini ileri sürmeleri üzerine, Kalmuklara rehin olarak gönderilmiş olan ağabeyi Bababek'in tahta çıkarılmasıyla kısa sürede sona erdi.²²¹ Bababek'in tahta çıkarılması ile ilgili bir başka görüş Kalmukların, Abdulkerim Bey'in öldüğünü duyduklarında, Hokand'ı, han olma hakkının Bababek'e ait olduğu konusunda zorlamalarıdır.²²²

Bababek yaklaşık bir yıl sonra Beşarık'ta öldürüldü.²²³ Tekrar tahta çıkan Erdana Bey, hükümdarlığı boyunca devletin sınırlarını genişletmeye devam etti. İsfara'yı aldı,

²¹⁸ S.C. Levi, "The Ferghana Valley...", s. 223.

²¹⁹ H.N. Bababekov, "Ferghana And The...", s.75.

²²⁰ Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s.18.

²²¹ Ü. Bulduk, a.g.e., s. 18-19.

²²² T.K. Beisembiev, **Annotated Indices...**, s.13; M.A. Mahdum Hacı,, **Tarihi Türkistan**, s.53.

²²³ M.A. Mahdum Hacı, a.g.e. s.53.

Hokand'ı Kalmuk tehlikesinden kurtaran Fazıl Bey'in yönetimindeki Öretepe'ye bir sefer düzenledi, ilk seferinde yenilgiye uğradı ama ikinci düzenlediği seferde başarılı oldu.²²⁴

1750'lerin sonunda Kalmukları ortadan kaldıran Çinliler Fergana'ya ilerledi. Erdana Bey Çin'in egemenliğini kabul etmek zorunda kaldı.²²⁵ Aslında bu durum gerçek anlamda bir tabilik değildi çünkü Çin devleti Hokand Hanlığı'ndan vergi talep etmemişti. Erdana Bey bu ilişkiyi ince bir stratejiyle Çin'in pazarlarına girmek ve Çin ile Batı pazarları arasındaki ticaret yollarının vergilerini toplamak için kullandı. Hokandlıların da önemli ölçüde faydalandığı bu kazanç Hokand Hanlığı'na Fergana Vadisi'ndeki askeri ve siyasi gücünü arttırma, Buhara Hanlığı ile ticarete ve bölgesel hakimiyette boy ölçüşebilme olanaklarını sağladı.²²⁶

1762 başlarında Çin elçisi, baharda, Çin'in Türkistan ve Semerkand'a başlatacağı sefer için Kazaklardan at, öküz, koç ve insan talebinde bulundu. Çin'in bu planını öğrenen Erdana Bey, Öretepe, Hocent ve Kırgız yöneticileriyle birleşerek o dönemin en güçlü hükümdarı olan Afgan kralı Ahmed Şah'a kendilerini kurtarması için bir mektup gönderdi. Bölgesel liderlerin Çin'e karşı Ahmed Şah'ın liderliğinde kurduğu bu ittifak fazla devam etmedi. Fakat Çin'in sınırlarını Taşkent, Sayram, Suzak ve Türkistan'a kadar genişletmesine de engel oldu.²²⁷

Narbuta Bey Dönemi (1763-1798)

Erdana Bey öldüğünde tahta kimin geçeceği konusunda toplanan hanlığın ileri gelenleri, Şahruh Bey'in oğullarından Abdurahman Bey'in ve Abdülkerim Bey'in

²²⁴ V. Dubavitskii, "The Rise and Fall...", s.31.

²²⁵ W. Barthold, "Hokand", s. 553; H.N. Bababekov, "Ferghana And The...", s.75.

²²⁶ S.C. Levi, "The Ferghana Valley...", s. 224.

²²⁷ V. Dubavitskii, "The Rise and Fall..." s.32.

soyundan gelenlerin han olduğu ve artık sıranın Şahruh Bey'in en küçük oğlunun soyuna geldiği yönünde karar verip Şadi Bey'in oğlu Süleyman Bey'i han olarak seçtiler. Süleyman Bey'in yönetici olarak vasıfsızlığı kısa süre içinde ortadan kaldırılmasına neden oldu ve tahta Abdulkerim Bey'in torunu on dört yaşındaki Narbuta Bey (Abdurahman Bey'in oğlu) çıkarıldı.²²⁸

Narbuta Bey hakimiyetinin ilk yıllarında Çüst ve Nemengan beylerinin çıkarmış oldukları ayrılıkçı hareketleri bastırmakla uğraştı, Hocent'i hakimiyet altına alabilmek için büyük çaba sarfetti.²²⁹ Tahta çıktığında çok genç olduğu için ülkeyi bir süre onun yerine yöneten, yetkileri elinden alındığında ise kabullenmeyip isyan eden üvey ağabeyi Hacı Bey²³⁰ ile olan anlaşmazlığını Andican ileri gelenlerinin de katkılarıyla tatlıya bağladı.²³¹ Narbuta Bey'in, hanlığın birliğini tehdit eden anlaşmazlıkların üstesinden gelmesi büyük bir başarıydı, bir anlamda Fergana Vadisi'nin farklı vilayetlerini ilk kez Hokand şemsiyesi altında toplamış oldu. Özbek kabile aristokratları ile dinî üst tabaka arasındaki gerginliği, ittifak evlilikleri ve atamalar vasıtasıyla azaltarak devlet içinde siyasi birlik sağlamaya çalıştı. Samimi bir inançla ya da dinî elitin gözüne dindar görünmek amacıyla Hokand'da muazzam bir bina olan Medrese-i Mir'i inşa ettirdi. Çin ile olan ekonomik ilişkiler Narbuta Bey zamanında yükselerek devam etti, Rusya ile ticari ilişkiler arttı.²³²

²²⁸ Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s. 19-20; M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.55.

²²⁹ V. Dubavitskii, "The Rise and Fall...", s.32.

²³⁰ S.C. Levi, "The Ferghana Valley...", s. 225.

²³¹ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.57-58.

²³² S. C. Levi, "The Ferghana Valley...", s.225-226.

Narbuta Bey döneminde, Hokand Hanlığı ile Taşkent'te yeni kurulan devlet arasında çatışmalar çıktı. Taşkent'teki devletin kurucusu Yunus Hoca, Sayram, Çimkent, Türkistan, Kurama ve civarlarını hakimiyeti altında birleştirdikten sonra Hokand Hanlığı'na karşı askerî saldırılar gerçekleştirmeye başladı. Narbuta Bey 1794 yılında büyük bir ordu toplayarak Taşkent'in hakimiyeti altındaki yerlere baskınlar düzenledi fakat başarılı olamadı, 1799 yılında da başarı elde edemeyince geri çekildi. Andican, Nemengan ve Oş'u hanlığın hakimiyet alanına katan Narbuta Bey, Hokand'ın nüfuzunu Doğu Türkistan'a kadar yaydı. Hocent'i de almak istemiş hatta bunun için Buhara Emiri ile ittifak yapmıştı. Fakat yapılan savaşta mağlup olunca Hocent'den vazgeçmek zorunda kaldı.²³³

Narbuta Bey'in hakimiyet yıllarında Hokand Hanlığı önemli ölçüde refaha kavuştu. Yeni kanallar açılarak sulanabilen tarım arazileri arttırıldı. O kadar büyük bir bolluk ve ucuzluk oldu ki halk yetiştirdiği ürünlerini satacak kimse bulamayıp fakirlere dağıtmak zorunda kaldı. Değeri çok düşük olan *kara pul* bu dönemde kullanılmaya başlandı. Bu olumlu şartlar civar bölgelerden Hokand'a önemli ölçüde göçlere neden oldu.²³⁴ Dönemin Afgan elçisinin aktardığına göre Narbuta Bey kendine çok güzel bir saray yaptırmıştı, kapısında içeriye kimseyi almayan, istekleri hana kendileri ileten elli atmış tane atlı muhafız bulunuyordu, her Cuma camiye giden Han, sarayına döndüğünde büyük bir kalabalığa ziyafet veriyordu.²³⁵

²³³ Henry H. Howorth, **History of the Mongols: From The 9th To The 19th Century**, Part II, Kısım II, Londra 1880, s.818; D.D. Henry Lansdeel, **Russian Central Asia**, s.504.

²³⁴ Mirza Alim Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.56; V. Dubavitskii, "The Rise and Fall...", s.32.

²³⁵ H.H. Howorth, **History of the Mongols...**, s. 818.

Genel olarak hanlığın kuruluşundan itibaren Narbuta Bey zamanına kadar olan dönem ekonomik iyileşme ve Hokand yönetimi altında Fergana'nın birleşme hareketleriyle kendini gösterdi, hanlığa sınır bölgelerinden önemli ölçüde yerleşik ve göçer nüfus yerleşti, Mançu istilasını takiben Doğu Türkistan'dan dokuz bin aile ve Kalmuk baskısından kaçan, çoğunluğu Kırgız, Kazak ve Karakalpak olmak üzere çeşitli Türk boyları vadiye geldiler. 18. yüzyıl boyunca ve devamında da Tacikler ve Pamir, Bedeşan, Çitral gibi yerlerden gelen insanlar vadiye akın ettiler. Bu göçler vadiye yerleşik nüfusa dayalı merkezi otoritenin güçlenmesine katkı sağladı.²³⁶

Alim Han Dönemi (1798-1810)

Narbuta Bey öldüğünde tahta çıkabilecek dört varis bulunmaktaydı. Han'ın, Ming Ayim adındaki bir eşinden Alim ve Ömer ile bir başka eşinden Rüstem olmak üzere üç oğlu ve kardeşi Hacı Bey. Bu dört varisin içinden her birinin han olmasını isteyen farklı gruplar arasında anlaşmazlıklar çıktı. Sonunda Minglerin istediği oldu ve Narbuta Bey'in en büyük oğlu Alim Han tahta çıktı.²³⁷

Alim Han'ın babasından devralmış olduğu iktidar, merkezî devlet olmaktan uzak, Fergana Vadisi sınırları içinde kalmış, sözde de olsa Çin hakimiyeti altında idi. Bunların yanısıra yeni hanın en önemli sorunlarını, Narbuta Bey döneminde gücünü arttırmış olan yerleşik kabile aristokratları, dinî elit ve askeri yetkililer ile Avrasya bozkırlarına giriş kapısı olan Taşkent'in hükümdarı Yunus Hoca teşkil ediyordu. Çözülmesi gereken sorunların bilincinde olan Alim Han aynı zamanda devletin artan nüfusunun ve Rusya ile olan ticaretin büyümesinin iktidarı için çok önemli fırsatlar olduğunu da görmüştü.²³⁸

²³⁶ T.K. Beisembiev, **Annotated Indices...**, s. 13

²³⁷ M.A. Mahdum Hacı **Tarihi Türkistan**, s.60.

²³⁸ S.C. Levi, "The Ferghana Valley...", s.226.

Alim Han tahta çıkmadan hemen önce, dört taht varisinin olması ve dört ayrı taraftar grubunun bulunması devletin içinde hizipçiliğe yol açmıştı. Han tahta çıktıktan sonra da, önceden Narbuta Bey'in hizmetinde olan devlet adamlarından bazıları Rüstem Bey'i tahta çıkarma niyetlerini belli ediyorlardı. Bu durumdan haberdar olan Alim Han hükümranlığını sağlamlaştırmak için bu devlet adamlarını, Kanıbadem hakimi olan kardeşi Rüstem Bey'i, amcası Hacı Bey'i ve diğer tehdit oluşturabilecek akrabalarını öldürttü.²³⁹

1805 yılında devletin adı resmi olarak *Hokand Hanlığı* oldu, Alim Han kendisi de bey unvanını bırakarak *han* unvanını aldı.²⁴⁰ Devletin askeri gücünde yeni bir yapılandırma gerçekleştiren Alim Han çoğunluğu Tacik olan paralı askerlerden bir ordu oluşturdu. Sonraları daha da büyüyecek olan ordusunun çekirdeğini oluşturan kendisine bağlı bu askeri güç, devleti merkezileştirme çabalarının başlıca destekleyicisi oldu.²⁴¹

Hocent'i de hakimiyet altına alan²⁴² Alim Han'ın en önemli icraatlarından biri Taşkent'i Hokand Hanlığı'na katması oldu. O dönemlerde Orta Asya'nın hem sanayi ve ticaret merkezi olarak hem de transit bir şehri olarak sivrilen Taşkent'in, Orenburg, Kazak Bozkırı, Doğu Türkistan'ın Kulca bölgesi ile de önemli ticari ilişkileri vardı. Taşkent'in

²³⁹ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.60-61; Üçler Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s. 21.

²⁴⁰ H.N. Bababekov, "Ferghana And The...", s.76.

²⁴¹ V. Dubavitskii, "The Rise and Fall...", s.33.

²⁴² M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 62.

hanlık için öneminin farkında olan Alim Han uzun uğraşlar sonucunda 1808 yılında şehri ele geçirdi.²⁴³

Merkezî devlet oluşturma çabalarına tehdit olarak gördüklerini öldürmekten çekinmeyen, hanlığın idaresinde söz sahibi olan güçlü Özbek ailelerinin etkisini yok etmek için uğraş veren ve bu yüzden de zalim ve despot olarak tanımlanan Alim Han, dinî unsurlarla da mücadele etmiş²⁴⁴ her fırsatta onları cezalandırmaktan veya öldürmekten geri durmamıştı.²⁴⁵

İktidarı süresince Taşkent'in dışında Öretepe, Kurama, Kiravçı, Niyazbek Kalesi gibi yerleşim yerlerini de hanlığın sınırları içine dahil eden Alim Han'ın sonunu devleti büyütme ve merkezileştirme çabaları getirdi. Çetin kış şartlarında dahi çıkılan seferlerden duyulan hoşnutsuzlukların arttığı bir dönemde hazırlanan bir komplo sonucu öldürüldü.²⁴⁶

Ömer Han Dönemi (1810-1822)

Alim Han öldürüldüğünde tahta çıkarılan kardeşi Ömer Han'dan, ağabeyinin aksine oldukça dindar ve adil birisi olarak bahsedilir, şiiri seven ve *Emir* mahlasıyla şiirler de yazan Ömer Han, Timur zamanında inşa edilen Ahmet Yesevi'nin türbesinin bulunduğu

²⁴³ M. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.573; H. Ziyaev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine...**, s.24.

²⁴⁴ W. Barthold, "Hokand", s.554.

²⁴⁵ Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s.56-57.

²⁴⁶ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 60-79.

Türkistan (Yesi) şehrini hanlığın topraklarına kattığı²⁴⁷ ve/veya Hokand'da büyük bir cami yaptırdığı için kendisine *Emir ül- Müslimin* unvanı verildi.²⁴⁸

Profesyonel bir komutan ve zeki bir siyasetçi olan Ömer Han, Hokand Hanlığı'nı ekonomik, askeri, siyasi alanlar başta olmak üzere bir çok yönden yüksek bir seviyeye ulaştırdı. Alim Han'ın kurduğu ordudaki Tacik askerleri yurtlarına geri göndererek Özbek askerlerin konumlarını yükseltti, kendisine kesin sadakatlarını sunan Özbek kabile aristokratlarıyla birlikte Alim Han'ın fetih hareketlerini devam ettirdi. Napolyon'un Rusya'yı istilasından (1812) da faydalanarak devletin sınırlarını daha batıya ve kuzeye, Kazakistan bozkırlarına doğru genişletti. Çin ile ilişkilerini de geliştiren Ömer Han'ın döneminde Doğu Türkistan'a giden diplomatların sayısında önemli artışlar oldu.²⁴⁹

Ömer Han Osmanlı Devleti ile ilişki kuran ilk Hokand hanı idi. Osmanlı padişahına ülkesini koruyup yönetmek için çalıştığını ve ona bağlı olduğunu bildiren bir mektup gönderdi, Osmanlı sadrazamı tarafından da Ömer Han'a cevap yazıldı.²⁵⁰ İstanbul'a gönderdiği elçi vasıtasıyla Osmanlı padişahından, kendi hakimiyetini onaylamasını ve bunun işareti olarak tuğ, name, kılıç göndermesini isteyen Ömer Han'a, Hokand'ın

²⁴⁷ W. Barthold, "Hokand", s.554.

²⁴⁸ V. Dubavitskii, "The Rise and Fall...", s.33; Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s.22.

²⁴⁹ S.C. Levi, "The Ferghana Valley...", s.230.

²⁵⁰ **Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar)**, (Editörler: Cevat Ekici, Kemal Gurulkan), Ankara 2004, s.XII.

Buhara Hanlığı'na ait olduğu ve isteklerinin kabulünün iki Müslüman devlet arasında çatışmaya sebep olabileceği gerekçesiyle red cevabı verildi.²⁵¹

Alim Han *zalim* lakabıyla anılacak bir tutumla, merkeziyetçilik adına güçlü Özbek ailelerinin nüfuzunu kırmaya ve dinî eliti tasfiye etmeye çaba göstermişti.²⁵² Ömer Han ise tam tersine Özbek ileri gelenlerinin memnuniyetini sağladığı gibi dinî sınıfın konumunu da hemen her konuda yeniden güçlendirdi.²⁵³ Alim Han'ın zulmünden başka şehirlere kaçanlar geri dönüp çeşitli görevlerle Ömer Han'ın hizmetine girdiler, zorla asker yapılanların kendi işlerine dönmelerine izin verildi.²⁵⁴

Ömer Han döneminde Türkistan, Çimkent, Sayram, Evliyaata ve civarlarının alınışıyla hanlığın sınırları daha da genişledi.²⁵⁵ Askeri harekatlarda üs vazifesi olarak faydalanılacak bazı stratejik noktalara Akmesic, Çolakkorgan, Kızılkorgan, Ulugkorgan gibi kaleler inşa edildi.²⁵⁶ Andican'ın batısına Şehrihan adında yeni bir kasaba kuruldu, Kara Derya'dan bu kasabaya kadar büyük bir kanal açıldı. Tarım, ticaret ve zanaat alanlarında büyük bir gelişmenin kaydedildiği bu dönemde barış ve siyasi istikrarın da sağlanması Kırgız, Kıpçak ve başka göçer boyların yerleşik hayata geçmelerine imkan

²⁵¹ Mehmet Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1775-1875)**, Ankara 1994, s 37-38; Abdulkadir Macit, "Osmanlı Devleti İle Hokand Hanlığı Münasebetleri", **İLEM Yıllık**, Sayı 4, 2009, s.68.

²⁵² W. Barthold, "Hokand" s.554.

²⁵³ V. Dubavitskii, "The Rise and Fall...", s.33.

²⁵⁴ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 81.

²⁵⁵ H. Ziyaev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine...**, s.25.

²⁵⁶ A. Ziya, **Özbek Devletçiliği...**, s.292.

verdi.²⁵⁷ Ömer Han öldüğünde hanlığın sınırları kuzeyde Deşt-i Kıpçak ve Türkistan (Yesi) şehrine, güneyde Kulab ve Kūhistan'a, batıda Semerkand'a, doğuda Doğu Türkistan'a kadar ulaşmıştı.²⁵⁸

Muhammed Ali Han Dönemi (1822-1842)

Ömer Han'ın ölümünden sonra tahta çok genç yaştaki oğlu Muhammed Ali Han çıktı. Medeli olarak da anılan Muhammed Ali Han, saltanatı döneminde Hokand Hanlığı'nı en yüksek seviyesine ulaştırdı.²⁵⁹ Tahta çıkışının ilk yıllarında aralarında kardeşi Sultan Murad'ın da bulunduğu bazı akrabalarını sürgüne gönderdi. Buhara Emiri Nasrullah'ın himayesine giren Sultan Murad²⁶⁰ daha sonraları Hocent'i alan Emir tarafından buraya vali olarak atanmak suretiyle Muhammed Ali Han'a karşı kullanılacaktı.²⁶¹

Muhammed Ali Han 1826-1831 yılları arasında Kaşgar'a seferler düzenledi.²⁶² Kaşgar'ın Çin tarafından ele geçirilmesinden sonra burada hüküm süren Hocalar, Hokand Hanlığı'na sığınmışlardı. Bu hoca sülalesinden biri olan Cihangir Hoca, topraklarını ve

²⁵⁷ H.N. Bababekov, "Ferghana And The...", s.76; Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s.22.

²⁵⁸ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 9.

²⁵⁹ W. Barthold, "Hokand", s.555.

²⁶⁰ H.H. Howorth, **History of the Mongols...**, s. 823; M.A. Alim Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.92.

²⁶¹ Arminius Vambery, **History Of Bokhara From The Earliest Period Down To The Present**, Londra 1873, s. 374.

²⁶² T.K. Beisembiev, **Annotated Indices...**, s. 16; H.N. Bababekov, "Ferghana And The...", s.76.

hakimiyetini geri kazanmak üzere isyan çıkartarak bir Çin karakolunu kuşattı.²⁶³ Yardıma gelen Muhammed Ali Han Çinlileri bozguna uğrattı. Bu arada kendisi de yaralanarak *gazi* unvanını alan Han, Buhara tehdidi nedeniyle kuvvetleriyle birlikte Hokand'a geri döndü. Kaşgar'a, Muhammed Ali Han sayesinde sahip olduğu halde ona karşı kıskançlık beslemekten geri durmayan Cihangir Hoca, Çinliler tekrar saldırdığında geri çekildi fakat yakalanarak öldürüldü. Çinliler bir elçilerini barış anlaşması yapmak üzere Hokand'a gönderdiler.²⁶⁴ Hocaların isyanı amacına ulaşmamış ve Muhammed Ali Han ordusuyla birlikte Buhara tehdidi nedeniyle Kaşgar'ı terketmek zorunda kalmıştı. Buna rağmen Çinliler ile yapılan anlaşma Hokand Hanlığı'nın lehine oldu. Çinliler kendilerine karşı ayaklanan Hocalara destek vermemek ve Kaşgar'a sızmalarına engel olmak şartıyla Doğu Türkistan'daki altı şehirin (Kaşgar, Aksu, Uç Turfan, Yengişehir, Yarkend, Hotan) vergilerini toplamayı Hokand Hanlığı'na bıraktılar.²⁶⁵

İktidarı döneminde Buhara Hanlığı'yla, Türkistan bölgesinin hakimiyeti konusunda mücadele eden Muhammed Ali Han, Fergana'nın güneyini hedef alarak, seferlerini Karategin, Darvaz ve Kulyap'a yöneltti. Bu bölgede Darvaz hakimi olan Sultan Mahmud, civardaki dağınık siyasi güçleri toplayarak Hokand Hanlığına karşı birleştirmişti. Yine de 1834 yılında büyük bir yenilgiye uğradı. Böylece hanlığın sınırları Karategin'in Pamir bölgelerine, Kıpçak bozkırındaki bölgelere, Akmescit, Türkistan,

²⁶³ H. Ziyaev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine...**, s.26.

²⁶⁴ Mehmed Atıf, **Kaşgar Tarihi Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi**, Hazırlayanlar: İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci, Kırıkkale, 1998, s. 207; H.H. Howorth, **History of the Mongols...**, s.824.

²⁶⁵ Mehmed Atıf, a.g.e., s. 207-208; Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, Ankara, 2004, s.36.

Taşkent, Çu Vadisi ve Aşağı İli'ye ve bugünkü güney Kazakistan'dan Pamir bölgesine, Tacikistan ve Kırgızistan'ın büyük bir bölümüne kadar genişledi.²⁶⁶

Muhammed Ali Han da Ömer Han gibi Osmanlı Devleti ile yakınlaşmaya çalıştı. 1837 yılında İstanbul'a gönderdiği Zahid Hoca adındaki bir elçinin Osmanlı padişahından bazı isteklerde bulunurken, Muhammed Ali Han adına ilettiği "(...) *Bir Serasker veya Başkumandan olarak padişahımızın yüksek nişanlarına layık bulunarak tabiliğe kabul edildiği 7-8 seneden beri, diğer bağlı olanlar gibi rütbece yükseltilmeye hak kazanmış bulunduğu için nâme-i hümayun'da Hanımızın Fergane ülkesi, Deşt-i Kıpçak Kazakları ve Deşt-i Alay Kırgızları'nın "Hanlar Hanı" unvanıyla hitap buyurulması, bu vesileyle, kendi başlarına hareket eden İl Hanlarına nasihat ederek onları itaate davet etmemize mücade buyurulması (...)*" gibi sözlerden bunda başarılı olduğu, Han'ın kendisini ve hanlığı Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdiği anlaşılmaktadır. Zahid Hoca, İstanbul'da hanlığın askeri durumu ile ilgili bilgiler verdikten sonra, ikişer tane piyade, süvari ve topçu eğitmeni, eğer bunlar mümkün olmazsa askeri eğitim ve savaş teknikleri ile ilgili kitaplar talep etti. Muhammed Ali Han ayrıca, on iki yaşındaki tek oğluna da *İller Hanı* unvanının verilmesini istemiştir.²⁶⁷

Aslında Muhammed Ali Han'ın iktidarının son yıllarında Hokand Hanlığı'nın durumu oldukça karıştı. Hanlığa dahil olan Kırgız ve Kıpçakların liderleri ile yerleşik aristokratlar arasında çatışmalar başlamıştı, saraya ve hana yakın devlet adamlarının çıkardığı fitnelere ve Taşkent ileri gelenleri ile göçmen liderlerinin yönetimi ele geçirmek için uğraşmalarına Buhara Hanlığı'nın emiri Nasrullah'ın Hokand'a sahip olma arzusu

²⁶⁶ M. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s. 573-574.

²⁶⁷ M. Saray, **Rus İşgali Devrinde...**, s.48-50; A.K. Macit, "Osmanlı Devleti İle...", s.68.

da eklenmişti.²⁶⁸ 1840 yılı civarında Muhammed Ali Han ile kendisine en yakın devlet adamlarından biri olan Hak Kulu arasında bir anlaşmazlık çıktı ve bu anlaşmazlık Hak Kulu'nun idam edilmesi ile sonuçlandı. Bu olay Hak Kulu tarafında olan devlet erkanı ve diğer ileri gelenlerden bazılarının Muhammed Ali Han'ın aleyhinde propaganda yapmalarına ve onu tahttan indirme planlarının yapılmasına fırsat verdi.²⁶⁹ Devletin merkezindeki zayıflık ve komplocuların Buhara ile işbirliği yapması, Buhara emirini kendilerine yardım etmesi için Hokand'a çağırımları²⁷⁰ Buhara ile Hokand Hanlığı'nı karşı karşıya getirdi. Buhara emirinin Hokand Hanlığı ile ilgili niyetinin farkında olan Muhammed Ali Han gafil avlanmamak için 1841 yılında Buhara Hanlığı'na ait, Öretepe yakınlarındaki bir garnizona saldırdı ve civarıyla birlikte burayı almaya muvaffak oldu. Fakat Emir Nasrullah büyük bir orduyla geldiği ikinci seferde, üç ay kuşatmadan sonra bölgeyi ele geçirerek bölge halkından kanlı bir intikam aldı. Emir bu zaferi kendisine düşman olan halkın ayaklanarak Hokandlılarla birlikte garnizona saldırıp Buharalı askerleri öldürmeleriyle sonuçlandı, Emir güçlüğüle Semerkand'a çekilebildi.²⁷¹ Muhammed Ali Han'ın birliklerinin önemli bir kısmını Sır Derya kıyısında beliren Rus tehlikesine karşı ayırdığını bilen ve bu durumdan yararlanarak vakit kaybetmeden Öretepe'ye ikinci bir saldırı gerçekleştirmiş olan Emir, bu avantajını kaybetmemek için Hocent'e çekilen ve yeterli güce sahip olmayan Muhammed Ali Han'ı takip ederek onu Hocent'te mağlup etti. Zor bir durumda kalan Han, Emir ile Kanıbadem'de bir barış anlaşması yaparak Buhara'nın tabiliğini kabul etti ve Hocent ile bazı yerleri Buhara'ya bıraktı. Emir Nasrullah Hocent'in yönetimini daha önce kendisine sığınmış olan

²⁶⁸ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.10-11.

²⁶⁹ Mehmet Saray, **Yeni Türkiye Cumhuriyetleri Tarihi**, 3. Baskı, Ankara 2014, s.244.

²⁷⁰ H.H. Howorth, **History of the Mongols...**, s.826.

²⁷¹ A. Vambery, **History Of Bokhara...**, s. 374.

Muhammed Ali Han'ın kardeşi Sultan Murad'a vermişti. Fakat annelerinin iki kardeşi barıştırmaları üzerine Sultan Murad, Emir'in karşısında yer aldı ve Hocent tekrar Hokand'ın oldu.²⁷² Durumunun kritik olduğunun farkında olan Muhammed Ali Han Rusya ile anlaşmaya çalıştı. Rusya'ya bir elçi ile mektup göndererek iki ülke arasındaki ilişkilerin canlandırılmasını ve karşılıklı elçi bulundurulmasını, Mekke'ye Rusya yolu ile gidilmesine izin verilmesini, Sibiryaya giden tüccarlara yardım edilmesini rica etti. Rusya bu ricaların inceleneceğine ve mümkün olduğunda onlarla görüşüleceğine söz verdi.²⁷³

Muhammed Ali Han ile ihtilafa düşen ve onu tahttan indirmeye niyetlenenler daha önce yardım istedikleri Buhara emirini tekrar Hokand'a çağırdılar. Emir 1842 yılının Nisan ayında 18 bin kişiden oluşan güçlü bir orduyla Hokand yakınlarında kamp kurdu. Bu güçten korkan Muhammed Ali Han, oğlu Muhammed Emin, Kuşbegi Leşker ve Kadı Kelan'ı elçi olarak Emire gönderdi ve Buhara'nın vassalı olacağını, onun adına hutbe okutup para bastıracağını iletmelerini istedi. İyi karşılanan elçilerden Kuşbegi Leşker alıkonuldu, diğer ikisi geri gönderildi. Kuşbegi Leşker ile özel bir görüşme yaparak ondan Hokandlı önderlerin ve halkın şehri kendisine teslim etmeye niyetleri olduğunu öğrenen Buhara Emiri, Muhammed Ali Han'ı huzuruna çağırdı. Yalnız kalan Muhammed Ali Han, Emir Nasrullah'ın çağrısına uymayarak kendisine bağlı kalan adamlarıyla birlikte Nemengan'a kaçtı, Hokand teslim oldu. Şehri yağmalattıran Emir, bir süre sonra Muhammed Ali Han'ı ele geçirerek ailesiyle birlikte öldürttü.²⁷⁴

²⁷² A. Vambéry, a.g.e., s. 374,

²⁷³ V. Dubavitskii, "The Rise and Fall...", s.34.

²⁷⁴ H.H. Howorth, **History of the Mongols...**, s.827; Mehmed Atif, **Kaşgar Tarihi...**, s. 219.

Şirali Han Dönemi (1842-1845)

Hokand Hanlığı'na hakim olan Emir Nasrullah Buhara'ya dönerken İbrahim Hayal adında birini Fergana valisi olarak atamıştı fakat bu yeni yönetici kısa süre içinde Hokandlıların hoşnutsuzluğuna sebep oldu. Halka baskı yapan, normal vergilerin yanısıra halkı çok zorlayan başka vergiler çıkaran valiye, dolayısıyla Buhara emirine karşı Kırgızlar ve Kıpçaklar ve bütün yerleşik Fergana ahalisi birleşerek Şir Ali Bey'i han yapmaya karar verdiler. Şir Ali Bey, babası Hacı Bey'i öldüren Alim Han'dan korktuğu için Talas'a gitmişti. Talas'dan getirdikleri Şir Ali Bey'i Törekurgan'da birkaç gün bekletip, bu arada da civardan ordu toplayarak Hokand'a yöneldiler, şehri ele geçirip Şir Ali Bey'i tahta çıkardılar.²⁷⁵

Şirali Han Hokand'da hakimiyeti ele alınca öncelikle şehri Buhara'nın yeni bir saldırısına karşı savunabilmek için hendek kazmak, kale, duvar ve kapıları sağlamlaştırmak ve yenilemek için uğraştı. Nitekim Emir Nasrullah tekrar Hokand'a saldırdığında iki aylık bir kuşatmadan sonra bir başarı elde edemeyerek Buhara'ya geri döndü. Bundan sonra Taşkent ve Hocent de Buhara'dan geri alındı.²⁷⁶

Hokand Hanlığı bu toparlanmanın hemen ardından tekrar iç karışıklıklara, siyasi gücü elde etmek için yapılan çatışmalara sahne oldu. Şirali Han ölüm korkusuyla ayrıldığı Hokand'dan Talas'a gittiğinde Kırgızlarla birlikte yaşamış, iki Kırgız eşinden çocukları olmuştu. Kırgızlarla olan bu yakınlığı ve onların Kıpçaklarla birlikte kendisinin han olmasındaki katkıları, bir anlamda Hokand Hanlığı'nda göçerlerin de siyasi arenada

²⁷⁵ Timurlan Omorov, **Kırgızların Türkistan Hanlıkları İle İlişkileri: XV-XIX. yy. Arası**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 113; M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 98-99.

²⁷⁶ M.A. Mahdum Hacı, a.g.e., s.100-105.

yerlerini sağlamlaştırılmalarına fırsat verdi.²⁷⁷ Şirali Han'ı tahta çıkaran Kırgız önderleri hanlığın yüksek mevkilerinde görev aldılar fakat Buharalıların hanlığın topraklarından çıkarılmasında önemli rolü olan Kıpçaklar istediklerini elde edemediler. Hanlığın binbaşısı Kırgız Muhammed Yusuf'un kendilerine karşı bir hareket başlatacağını da öğrenen Kıpçaklar ayaklandılar, Şehrihan ve Andican'a gidip ordu topladılar. Kıpçaklar bu isyan sonucunda istemedikleri devlet adamlarını görevden aldirmekle ve istediklerini göreve getirtmekle yetindiler. Bu arada Hokand Hanlığı'nda söz sahibi olacak hatta uzun bir süre hanlığın yönetimini elinde tutacak olan Kıpçak Müsülmankul, Andican hakiminin baturbaşısı olarak görevlendirildi.²⁷⁸ 1845'te Müsülmankul önderliğinde tekrar isyan eden Kıpçaklar Hokand birliklerini Çust ile Taşkent arasında yenerek Hokand'ı ele geçirdiler. Kıpçaklar her ne kadar Ming hanedanına son vermek istiyorlarsa da Şirali Han'ı tekrar tahta çıkardılar. Buna karşılık Kıpçak Müsülmankul binbaşı yapıldı ve devletin yönetimi fiilen Kıpçakların eline geçti.²⁷⁹ Hanlıkta etkili bir mevkiye sahip olan Müsülmankul bir ayaklanmayı bastırmak için Oş'a gittiğinde yokluğundan istifade eden Alim Han'ın oğlu Murad Han Hokand'a gelerek tahtı ele geçirdi ve Şirali Han'ı öldürdü. Oş'tan dönen Müsülmankul ise Nemengan'a giderek kızıyla evlendirdiği Şirali Han'ın oğlu Hüdayar'ı Hokand'a getirdi ve tahta çıkardı, Murad Han'ı yandaşlarıyla birlikte öldürdü.²⁸⁰

²⁷⁷ Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s.24.

²⁷⁸ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.11-12.

²⁷⁹ B. Hayıt, **Türkistan Devletlerinin...**, s. 37.

²⁸⁰ T. Omorov, **Kırgızların Türkistan Hanlıkları...**, s. 114, V. Dubavitskii, "The Rise and Fall...", s.35.

Hüdayar Han'ın I. Dönemi (1845-1858)

Çok genç bir yaşta tahta çıkarılan Hüdayar Han'ın ilk hakimiyet dönemi Müsülmankul'un sıkı gözetimi altında geçti. Hüdayar Han'ı devlet işlerine karıştırmayan onu gözlerden uzak tutan Müsülmankul, hanın büyük kardeşi Sarımsak Bey'i bir komplo ile öldürdü, kendisine hasım olan bütün yerleşik aristokratları da hükümetten uzaklaştırdı.²⁸¹

Müsülmankul önderliğinde iktidarı ele geçiren Kıpçaklar Hokand'a gelip yerleşmeye başladılar, yerleşik ahaliyi evlerinden çıkarıp mal ve mülklerine el koydular. Herkesin kendi başına hüküm sürer hale geldiği hanlıkta Hokand şehrinin dışındaki Hocent, Taşkent gibi önemli şehirlerin yönetimi de Müsülmankul tarafından kendi yandaşı olan Kıpçaklara verildi.²⁸²

Yerleşik aristokratların, Kırgızların ve Kıpçakların sürekli anlaşmazlıklar yaşadığı ve iç mücadelelerin eksik olmadığı bu dönemde Müsülmankul'un bir çok kişiyi öldürmesi, önemli görevlere getirdiği kişilerin halka zulümleri, hem yerleşik hem de göçer grupların kendisine karşı ittifak kurmalarına yol açtı.²⁸³ Müsülmankul siyasi gücünü kaybetmemek için Ruslarla anlaşma yolunu dahi denedi.²⁸⁴ Merginan, Öretepe, Hocent hakimlerinin Taşkent hakimi Narmuhammed ile anlaşarak başlatmış oldukları Müsülmankul'u bertaraf etme girişimi 20 bin Kıpçakın öldürülmesi ve 1853 yılı başlarında da Müsülmankul'un yakalanarak idam edilmesiyle sonuçlandı.²⁸⁵

²⁸¹ H. Landsdeel, **Russian Central Asia**, s.508; Mehmed Atıf, **Kaşgar Tarihi...**, s. 220.

²⁸² M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.13.

²⁸³ M.A. Mahdum Hacı, a.g.e., s.116-120.

²⁸⁴ Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s.26

²⁸⁵ H.H. Howorth, **History of the Mongols...**, s.830-832.

Müsülmankul'un öldürülmesi ve Kıpçak kıyımı yerleşiklere üstünlük sağladı, Kıpçakların mal ve mülklerine el konulup yerleşik ahalinin güvenini kazanmak için onlara yarı değerine satıldı, Hüdayar Han büyük kardeşi Malla Bey'i Taşkent'in yönetimine atadı fakat hanlıkta kısa süre içinde yeniden huzursuzluk başgösterdi. Öretepe hakimi Abdulgafur Bey Öretepe'de, Malla Bey Taşkent'te Hüdayar Han'a karşı ayaklandılar. Malla Bey Hüdayar Han'a mektup yazarak yaşça büyük olduğundan dolayı han olma hakkının kendisine ait olduğunu, onun Taşkent hakimi olması kendisinin de han olup hutbeyi kendi adına okutması gerektiğini bildirdi. Hüdayar Han hanlığın ileri gelenlerini toplayarak durumdan haberdar etti ve Malla Bey'in isyanını bastırmak üzere ordu toplayarak Taşkent'e gittiler. Yapılan çarpışmada Malla Bey yenilerek Buhara'ya kaçtı fakat bir süre sonra iki kardeş barıştı. Hüdayar Han'ın çağrısıyla Malla Bey Hokand'a geldi. Hanlıkta bu anlaşmazlıklar yaşanırken Ruslar Akmescit'i işgal etmişlerdi.²⁸⁶

Rusların Kazakistan'da güçlenmeye başlamaları üzerine Taşkent valisi Ruslar aleyhine birtakım siyasi ve askeri girişimlerde bulunuyordu. Ruslar da bu girişimler üzerine 1834 yılının Haziran ayında Taşkent'e karşı harekete geçerek Ulutav'daki Hokand kalesini topçu ateşine tutmuşlar, kaleyi ele geçirerek tamamen yıkmışlardı. 1850 yılında Koşkorgan, Kettekorgan, Çimkorgan ve 1851 yılında Toyçibek Kalesi'ni ele geçiren Ruslar Temmuz 1852'de stratejik yönden büyük öneme sahip Akmescit Kalesi'ne yürüdüler. Başarılı bir savunma karşısında geri dönmek zorunda kalan Ruslar yaklaşık bir yıllık bir hazırlıktan sonra 28 Temmuz 1853'te Akmescit'i işgal ve ilhak ettiler.²⁸⁷ Ruslar hem Hokand Hanlığı'nın kendi içindeki hem de üç hanlık (Hokand, Hive ve Buhara) arasındaki anlaşmazlıklardan da faydalanarak ele geçirdikleri Akmescit'i bütün

²⁸⁶ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.19, 124-126

²⁸⁷ H. Ziyaev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine...**, s. 77-90.

Müslüman topraklarının kapısı ve Deşt-i Kıpçak'ın göbek bağı olarak değerlendiriyor, buraya sahip olanın bütün Deşt-i Kıpçak'a sahip olacağına inanıyorlardı. Hokand Hanlığı daha sonraları Akmesçit'i Ruslardan geri almak için askeri hareketler düzenledi, fakat Akmesçit'i tekrar geri almak mümkün olmadı.²⁸⁸

1858 yılında Hüdayar Han'ın Taşkent valisi olarak görevlendirdiği Mirza Ahmed'in insafsız idareciliği yüzünden hanlığın kuzey bölgesinde bir ayaklanma çıktı. Mirza Ahmed, Evliya Ata'ya gelerek Kazak beylerini toplayıp ek vergiler talep etmişti. Yöre halkı bu vergileri ödemeye karşı çıkınca vergileri toplamak üzere askeri birlikler göndermiş, bu birliklerin zulmü ve ahlaksızlığı halkın sabrının taşmasına neden olmuştu.²⁸⁹ Canlarından bezen ve derdini kimseye anlatamayan bütün Kırgızlar, Kazaklar ve yerleşik ahali birleşip Mirza Ahmed'in gönderdiği, vergi toplamak için gelen adamları ve askerleri öldürdüler, kendisini de Evliya Ata'da kuşatma altına aldılar. Hüdayar Han Mirza Ahmed'i kurtarmak için büyük kardeşi Malla Bey, Şadman Hoca ve Miyan Halil Hazret'i büyük bir askeri kuvvet ile Taşkent'e gönderdi. Taşkent'e gelerek Çimkent'de konuşlanan askerler isyancıların gevşemesine, dağılıp gitmelerine neden oldu. Mirza Ahmed kuşatmadan kurtularak Evliya Ata'dan çıkıp Çimkent'e geldi, Malla Bey ve yanındakilerle birlikte Taşkent'e döndü. Malla Bey bir süre Taşkent'te kalıp anlaşmazlıkları çözmeye, düzeni sağlamaya çalıştı.²⁹⁰ Daha önce de taht iddiasında bulunmuş olan ve buradaki isyanı bir fırsat olarak değerlendiren Malla Bey bütün

²⁸⁸ H. Ziyaev, a.g.e., s.91-96.

²⁸⁹ H. Ziyaev, a.g.e., s. 97.

²⁹⁰ Molla Muhammed Yunus Can Şigavul Dadhah Taşkendi, **Emir-i Leşker Alimkul**, Özb. FAŞ. No: 12136 (Prof. Dr. Üçler Bulduk'un Latin alfabesine dizilmiş çalışmasından yararlanılmıştır.), v. 6a-7a.

isyancıları affetti ve vergileri düşürdü.²⁹¹ Taşkentlilerin ve hanlığın kuzeyindeki Kazak, Kırgız ve Kıpçakların desteğiyle bir ordu toplayan Malla Bey iktidarı ele geçirmek üzere Hokand'a yürüdü. İki kardeş arasında yapılan savaşı Hüdayar Han kaybetti ve Buhara'ya sığındı. Malla Bey Hokand Hanlığı'nın başına geçti.²⁹²

Malla Han Dönemi (1858-1862)

Kazak, Kıpçak ve Kırgızların desteklediği Malla Han'ın Hüdayar Han ile yaptığı taht kavgası esnasında, Andican hakimi Sofi Bey, Merginan hakimi Şah Murad Bey, Kanaatşah, Kasım Mingbaşı, Şadman Hoca, Yakub Bey, Yulçı Bey, Muhammednazar Pervaneci gibi hanlığın ileri gelen lider ve kumandanları da Malla Han'ın tarafına geçmişti.²⁹³ Ayrıca Malla Han'ın bu mücadelesine Andican ve Karasu mevkiindeki göçer yandaş ve akrabalarıyla birlikte çok önemli katkılar sağlayan Alimkul, oldukça yetenekli ve başarılı bir kumandı. Alimkul 1860 sonbaharında da Mergilan valisi iken Öretepe civarında Buhara Hanlığı ile yapılan savaşta Hokand ordusunun başındaydı ve güçlü Buhara ordusunu yenerek askeri yeteneğini kanıtlamıştı.²⁹⁴ Güçlü bir destekle hakimiyetin sahibi olan Malla Han, Taşkent, Andican, Hocent gibi önemli vilayetlere etkili yöneticiler atadı, Kıpçakların el konulan topraklarını onlara iade etti. Hanlığın iç siyasetini düzenlemeye ve dengelemeye çalışan Malla Han dışarıda da Rusya ile iyi ilişkiler kurmaya çaba gösterdi fakat Ruslar işgallerine devam ettiler.²⁹⁵

²⁹¹ V. Dubavitskii, "The Rise and Fall...", s. 36.

²⁹² V. Dubavitskii, a.g.e., s. 36; H. Landsdeel, **Russian Central Asia**, s.509.

²⁹³ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.24.

²⁹⁴ Timur K. Beisembiev (Editör ve Çev.) , **The Life of 'Alimkul, a Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia**, Londra 2003, s. 6.

²⁹⁵ Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s. 27.

Rusya'nın Osmanlı Devleti ile yaptığı Kırım Savaşı (1853-1856) Türkistan topraklarındaki ilerleyişini bir süreliğine durdurmuştu.²⁹⁶ Ne yazık ki Hokand Hanlığı bu kıymetli zamanı yararlı bir şekilde değerlendiremedi, aksine taht varisleri ve liderler birbirleriyle savaşıyorlar devletin güçten düşmesine neden oldular. Ruslar 1858 yılında, içlerinde Kazakların da bulunduğu bir ordu ile Kazakların Ulu Cüz kabileleri üzerinde üstünlük sağladı, Hokand güçlerini de Çu nehrinin vadisine çekilmeye zorladılar. 1859 yılında Evliyaata, Çimkent ve başka yerleri rahatça işgal edebilmek için Ulu Cüz ile Kırgız sınırında bulunan Kestek'te askeri bir istihkam kuran Ruslar planları dahilinde 1860 yılı Ağustos sonunda Tokmak kalesini, Eylül başlarında da Pişpek kalesini ele geçirerek yıktılar.²⁹⁷ Bu işgalleri haber alan Malla Han Ruslara karşı Kanaatşah, Şadman Hoca ve Alim Bey'i görevlendirdi. Halkın da katılımıyla toplanan büyük bir ordu Ruslarla yapılan çatışmada başarı sağladı, onları Kestek mevkiine kadar geri püskürttü, Kanaatşah Pişpek kalesini onararak yeniden kurdu fakat bu başarının arkası gelmedi, Ruslar ilerlemelerine devam ettiler. 1861 yılı Eylül sonunda Türkistan ile Akmesjid arasındaki Yengikorgan'ı ele geçirdiler, 1862 yılı başlarında Sır Derya'nın kıyısındaki Dinkorgan askerî istihkamını, Nisan başlarında Taşkent'e ait Merki kalesini işgal ettiler.²⁹⁸

Hakimiyeti süresince Rus işgallerinin yanısıra Hokand Hanlığı'nın topraklarına sahip olmak isteyen Buhara Hanlığı ile de uğraşmak zorunda kalan Malla Han 1862 yılında düzenlenen bir suikast sonucu öldürüldü. Hanlıkta umdukları gücü elde edemeyen, bütün yetkiyi Alimkul'un elinde tuttuğunu düşünen hoşnutsuz bir grup oluşmuştu. Aralarında Alim Bey, Hıdır Bey, Şadman Hoca, Hüdaynazar Dadhah, Dost

²⁹⁶ M. Saray, **Yeni Türkiye Cumhuriyetleri...**, s.249.

²⁹⁷ H. Ziyaev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine...**, s.98-99.

²⁹⁸ H. Ziyaev, a.g.e., s.100-103.

Mehter Yüz, Muhammed İbrahim Mirzabaşı Kasanî gibi ileri gelen şahsiyetlerden oluşan bu suikastçiler Alimkul'un Andican'da olmasından faydalanarak bir gece Malla Han'ı öldürdüler ve Şirali Han'ın torunu ve Sarımsak Bey'in oğlu olan Şah Murad'ı tahta çıkardılar.²⁹⁹

Şah Murad Han Dönemi (Şubat 1862- Haziran 1862)

Sadece birkaç aylığına hüküm sürebilen Şah Murad Han³⁰⁰ tahta geçer geçmez amcası Malla Han'a yakın olan devlet adamlarını öldürdü.³⁰¹ Kendi hayatının da tehlike altında olduğunu düşünen Taşkent valisi Kanaatşah önce herhangi bir saldırıya karşı gerekli önlemleri aldı sonra da Hüdayar Han'ı taht mücadelesinde destekleyeceğini vaat ederek Taşkent'e davet etti. Şah Murad Han Hüdayar Han'ın Taşkent'te hanlığını ilan ettiğini duyunca 14 bin kişilik bir ordu ile şehri kuşatma altına aldı fakat Buhara emirinin Hokand'a yürüdüğünü öğrenince kuşatmayı kaldırıp geri çekilmek zorunda kaldı.³⁰²

Hokand ordusunun Taşkent'ten dönüşünde, Malla Han'a suikast düzenleyip Şah Murad Han'ı tahta çıkaranlar arasında anlaşmazlıklar çıktı. Bu anlaşmazlık içlerinden bazılarının öldürülmesiyle sonuçlandı. Hanlığın devlet erkani arasında bu çatışmalar yaşanırken Hüdayar Han Buhara emiri Muzaffer ile Hocent'te buluşarak Hokand'ı almasına destek vermesi için anlaştı. Şehri kuşattığında Şah Murad Han'dan ve onu destekleyenlerden hoşnutsuzluk duyan bir kesim tarafından şehrin kuzey kapıları açıldı. Savaşmaksızın ordusuyla Hokand'a giren Hüdayar Han, Şah Murad Han'ın ordusundan

²⁹⁹ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.27; H.H. Howort, **History of the Mongols...**, s.835.

³⁰⁰ T.K. Beisembiev, **Annotated Indices**, s.18.

³⁰¹ V. Dubavitskii, "The Rise and Fall...", s.37.

³⁰² V. Dubavitskii, a.g.m., s. 37.

birçok askeri öldürttü. Buhara emiri ise Hocent'te Malla Han'dan kalan önemli miktarda askeri mühimmata el koydu, yol üzerindeki bazı köyleri de yağmalayarak Buhara'ya döndü.³⁰³ Tam bu sıralarda Orta Asya gezisine çıkmış olan ve Semerkand'da Emir'le görüşmek için bekleyen Arminius Wambery, Emir'in Hokand'a gidişi ve Semerkand'a dönüşü ile ilgili ayrıntılı bilgiler veriyor: Emir önden 40 bin askerle Şahruh Han'ı, otuz topla Muhammed Hasan Bey'i göndermiş, kendisi de Kıpçakları itaati altına alan Şah Murad Han'ın yerine Hüdayar Han'ı tahta çıkarmak için Hokand'a gitmişti. Dönüşte çok sayıda top ve silah, mal ve eşyadan oluşan savaş ganimetini Buhara'da bırakan Emir, Semerkand'da büyük bir törenle karşılanmıştı.³⁰⁴

Hüdayar Han'ın II. Dönemi (1862-1863)

Bu dönem Hüdayar Han ile göçerler arasındaki taht mücadeleleriyle geçti. Tahta çıktıktan kısa bir süre sonra Buhara emirine hediyeler götürmekle görevlendirdiği Kanaatşah, Emir tarafından öldürüldü. Hüdayar Han bu süre içinde Alimkul'un önderliğinde birleşen Kırgız ve Kıpçaklarla Andican ve Mergilan civarlarında kendine bağlı beylerin desteğiyle uzun süre savaştı. Bir ara Kırgız ve Kıpçaklar Muhammed Ali Han'ın hizmetkarlarından birinin oğlunu hanzade diye göstererek kendilerine han yapıp Andican ve Şehrihan göçerlerinden çok sayıda asker toplayarak Hokand'ı kuşattılar fakat Hüdayar Han'ın ordusuna karşı başarı elde edemeyerek geri döndüler. Mergilan ve Taşkent'i tasarruflarına geçiren Kırgız ve Kıpçaklara, Hüdayar Han'a yardıma gelen

³⁰³ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.27-28.

³⁰⁴ Arminius Vambery, **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, İstanbul, 2017, s. 190-191.

Buhara emiri de boyun eğdiremedi. Emir, Hüdayar Han'ı yanına alarak Buhara'ya döndü.³⁰⁵

Alimkul, Malla Han'ın öldürülmesinden sonra Şah Murad Han'a bağlı gibi görünmüş fakat aynı zamanda kendisine sığınan Malla Han'ın oğlu Sultan Seyid'i de himaye etmişti.³⁰⁶ Hüdayar Han, Emir ile birlikte Buhara'ya gidince Alimkul, Sultan Seyid'i tahta çıkardı fakat yeni hanın iktidarı sadece göstermelikti, asıl güç ve yönetim kendisindeydi.³⁰⁷

Sultan Seyid Han Dönemi (1863-1865)

Sultan Seyid Han'ın sadece ismen han olduğu bu dönemde iktidarın gerçek sahibi olan Alimkul'du. Alimkul hanlıkta etkili bir isim olan Şadman Hoca'yı kendisine muhalif olabileceğini düşünerek öldürdü.³⁰⁸ Nüfuzunu gittikçe arttıran Yakub Bey'i de Doğu Türkistan Müslümanlarını Çin'e karşı desteklemesi için görevlendirerek hanlıktan uzaklaştırdı ve böylece rakiplerini bertaraf ederek konumunu sağlamlaştırdı.³⁰⁹ Alimkul, Sultan Seyid Han ve Taşkent valisi Nurmammed ile birlikte, hanlıktaki iç karışıklıklar sırasında taşrada dilediği gibi davranan yöneticilerin zorbalıkları yüzünden zor durumda kalan ve Ruslarla yakınlaşan Kazakların hoşnutsuzluğunu gidermeye çalıştı. Çolakkorgan, Suzak, Evliyaata ve daha başka yerlere gidildi, Kırgız ve Kazak beylerine davetiyeler, hediyeler gönderilerek, Ruslara karşı birlik ve beraberlik çağrıları yapıldı.³¹⁰

³⁰⁵ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.141-149.

³⁰⁶ H.H. Howorth, **History of the Mongols...**, s. 835-836.

³⁰⁷ H.H. Howorth, a.g.e., s. 836.

³⁰⁸ T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s.6.

³⁰⁹ M. Saray, **Rus İşgali Devrinde...**, s. 69

³¹⁰ H. Ziyayev, **Türkistan'da us Hakimiyetine...**, s. 109-110.

Rusların devam eden saldırılarına karşı Hokand birlikleri Alimkul'un önderliğinde gereken hazırlıkları yaptılar, Taşkent valisi Nurmammed, Suzak, Evliyaata ve Çolakkorgan şehirlerini teftiş etti, Türkistan şehrinin valisi Mirza Devlet 2 bin civarında asker hazırladı.³¹¹ Ruslarla yapılacak savaşlarda Hokand Hanlığı'nın durumu pek parlak olmayacaktı. Açık alanda yapılan savaş taktikleri geçerliliğini yitirmişti, Rus birlikleri iyi teçhizatlanmış ve eğitimliydi, modern Avrupaî taktikler kullanıyorlardı, Hokand'dan daha güçlü ateşli silahlara sahiptiler.³¹²

Rusya'da Çar, 23 Aralık 1862'de Hokand Hanlığı'ndaki Suzak, Evliyaata, Türkistan ve Çimkent'in işgali için hazırlanan askerî hareket planını onaylamıştı. O tarihten itibaren keşiflerine başlayan Rus birlikleri 1863 yılının sonlarında bu görevlerini tamamlayarak 1864 yılında harekete geçtiler.³¹³ Bu keşifler sırasında Suzak ve Çolakkorgan'ı ele geçiren Ruslar³¹⁴ Mayıs 1864'te Rus-Çin hududunda keşif yapacaklarını ileri sürerek Türkistan ve Evliyaata şehirlerine sefer düzenlediler. Hokand Hanlığı bu seferleri protesto edince Rusların planladıkları gibi savaş başlamış oldu.³¹⁵ Hokand Hanlığı'nın bütün savunma çabalarına rağmen Ruslar Haziran ayında Evliyaata ve Türkistan şehrini, Eylül ayında Çimkent'i işgal ettiler.³¹⁶ Bu yerlerin işgali Ruslara büyük avantaj sağladı. Elde edilen zaferler hem Rus komutan ve askerlerinin işgalcilik iştahlarını kabartmış³¹⁷ hem de Hokand Hanlığı'nın kuzey bölgelerinde Akmescit'ten

³¹¹ B. Hayit, **Türkistan Detlerinin...**, s.76.

³¹² T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s.7.

³¹³ B. Hayit, **Türkistan Devletlerinin...**, s.76.

³¹⁴ H. Ziyaev, **Türkistan'da us Hakimiyetine...**, s.106.

³¹⁵ M. Saray, **Rus İşgali Devrinde...**, s. 69.

³¹⁶ H. Ziyaev, **Türkistan'da us Hakimiyetine...**, s. 111-123.

³¹⁷ H. Ziyaev, a.g.e., s.124.

itibaren ele geçirdikleri yerleri güvence altına almışlar ve hanlığı telafi edilmez bir kayba uğratmışlardı.³¹⁸ İşgal ettikleri yerleri *Türkistan Bölgesi* adı altında Orenburg'a bağlı bir askeri valilik birimi yapan Rusya 1865 Nisan sonlarında Taşkent'e yöneldi.³¹⁹ Ruslar önce Taşkent'in su ihtiyacını karşılayan Niyaz Bey kalesini ele geçirerek Taşkent'in suyunu kesti. Alimkul'un buradaki başarılı savunmasından sonra Ruslar geri çekilmek zorunda bırakılmıştı fakat ateş gücü kendilerinininkinden çok daha güçlü olan düşmanın 23 Mayıs 1865'teki ikinci saldırısında vurulan Alimkul ağır yaralandı ve aynı gün öldü, Hokand ordusu da dağıldı. Taşkentliler bir ay kadar şehirlerini büyük fedakarlıklarla savundular. Savunmanın devam ettiği 23 Haziran gecesi düşman tarafından satın alınan Taşkentli tüccarlar gizlice şehir kalesinin kapılarından birini açtılar ve ertesi sabah yapılan bir hücumla Ruslar Taşkent'i ele geçirdiler.³²⁰

Hokand ordusu Alimkul'un komutasında Taşkent'te Ruslara karşı mücadele ettiği sıralarda Buhara emiri bu durumdan faydalanarak Hokand'ı işgal etmişti. Az bir kuvvetle Taşkent'ten dönen Sultan Seyid Han Buharahlılara karşı koymaya çalıştı fakat yakalandı ve daha sonra Cizzak'ta idam edildi. Hüdayar Han Buhara emiri tarafından 14 Temmuz 1865'te tahta çıkarıldı.³²¹

Hüdayar Han'ın III. Dönemi (1865- 1875) ve Hokand Hanlığı'nın Sonu

Hüdayar Han'ın bu son döneminde Ruslar hanlığın kuzey bölgelerini ele geçirmiş, hanlık için büyük önem taşıyan Taşkent'i işgal etmişlerdi. İlerlemeye devam eden Ruslar 1866 yılında Hocent, Öretepe ve Cizzak'ı işgal edip halkını katlettiler, 1867 yılında ele

³¹⁸ H.H. Howorth, **History of the Mongols...**, s.837.

³¹⁹ M. Saray, **Rus İşgali Devrinde...**, s.70-71.

³²⁰ M. Saray, a.g.e., s. 70-71.

³²¹ B. Hayit, **Türkistan Detlerinin...**, s.83.

geçirdikleri bölgeleri yönetmek üzere *Türkistan Genel Valiliği* adı altında bir idari birim oluşturdular. Bu birimin amacı Türkistan'daki hanlıkların biraraya gelmesini önlemek ve hanlıkları Rusya'nın vassalı yapmaktı.³²² Bu amaç doğrultusunda Hocent'i almakla Hokand Hanlığı'nı Buhara Hanlığı'ndan ayırmışlardı.³²³

Daha önce Müsülmankul ve Buhara emirinin himayesinde sözde hüküm süren Hüdayar Han, devletin iyi bir yöneticiye en çok ihtiyaç duyduğu bu dönemde görevini yerine getiremedi. Tam tersine kendi zevk ve eğlencesine daldı.³²⁴ Kişisel zenginliğini arttırmak için bir bağ ot, bir kase süt, on yumurta vergisi gibi akla gelmedik vergiler çıkarıp zaten fakirleşmiş olan halktan zorla toplattırdı, zulmü ve adaletsizliği ile sadece halkın değil beylerin, askerlerin, zenginlerin ve alimlerin de nefretini kazandı.³²⁵ Devletini ve halkını aklına bile getirmeyen sadece kendi çıkarlarını düşünen Hüdayar Han Ruslara yanaşmaktan da çekinmedi. Kendisini hanlık makamına getiren Buhara emiri Hocent için Ruslarla savaşırken onun yanında yer almak şöyle dursun Hocent'i işgal ettikleri için Ruslara tebriklerini bildiren bir mektup gönderdi.³²⁶ 13 Şubat 1868'de Rus tüccarlarına tam serbestlik tanıyan bir anlaşma da imzalayan Hüdayar Han 1873 yılına kadar halkı sömürerek, Ruslara yaklaşıp hakimiyetini sürdürdü. 1873 yılında başlayan ayaklanmaları bir süre bastırmaya çalışan Han 1875 yılında Taşkent'e kaçmak zorunda kaldı. Taşkent'te kalması Ruslarca sakıncalı olduğundan bir süreliğine Orenburg'da tutuldu. Orenburg'dan kaçmayı başaran Hüdayar Han Türkistan'da gidecek bir yeri

³²² Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s.32.

³²³ B. Hayit, **Türkistan Detlerinin...**, s.85.

³²⁴ Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s.84.

³²⁵ H. Ziyaev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine...**, s. 297

³²⁶ B. Hayit, **Türkistan Detlerinin...**, s.83.

kalmadığından İran'a gitti.³²⁷ İran'da kalmasına müsaade edilmeyen Hüdayar Han Afganistan üzerinden Bombay'a geçerek bir süre burada kaldı ve daha sonra Cidde'ye oradan da Mekke'ye gitti. Mekke'de yaşarken yanındaki Nur Muhammed Şerbetdar'ın ısrarlarıyla oradan ayrılarak Hindistan ve Afganistan yolu ile Amuderya yakınlarındaki Kerc'e gelen Hüdayar Han burada 1881/82 (H.1299) yılında öldü.³²⁸

Hüdayar Han'ın, devleti Rusların vassalı durumuna düşürmesi ve halka yaptığı baskı, Rus işgalleriyle birleşince Hokand Hanlığı'nda askerî yetkililer, devlet erkani, din ve ticaret adamlarıyla birlikte bütün halk ayaklanmıştı.³²⁹ Hüdayar Han'a ve Ruslara karşı başlatılan ayaklanmaların başında Müsülmankul'un oğlu Kıpçakların beyi Abdurrahman Aftabeci, aynı zamanda önemli bir din adamı olan Mergilan beyi İsa Evliya ve Sultan Murad (Hüdayar Han'ın kardeşi) bulunuyordu.³³⁰ İsyanın bir diğer önemli ismi Polathan adıyla tanınacak olan Kırgız Molla İshak idi. Molla İshak eğitimli bir din adamıydı, hanlıkta birçok siyasi mücadeleye katılan ve etkin bir şahsiyet olan Kuramalı Abdumümin Atalık ile dostluk kurmuş, ondan öğrendikleriyle siyasi bir bilinç kazanmıştı. Taht iddiasında bulunan Polathan Nemengan'ın kuzeyinde Kasan ve Nanay arasında yerleşmiş olan Kutluk Said kabilesinin desteğiyle etrafına beş yüz kişi toplayarak isyan etmiş fakat Abdurrahman Aftabeci'nin komutasındaki Hokand ordusu tarafından Çatkal dağlarına kaçmak zorunda bırakılmıştı. 1875 yılı başlarında Çatkal dağlarından çıkıp iki yüz kişiyle yeni bir isyan başlatan Polathan'a karşı 4 bin kişilik Hokand ordusu gönderildi ama bu ordu, başındaki İsa Evliya, Abdurrahman Aftabeci ve Sarımsak Eşikağası gibi önemli isimlerle birlikte isyancılara katıldı. İsyancılar için bir başka önemli destek o

³²⁷ B. Hayit, a.g.e., s.85-87.

³²⁸ Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s. 33, 97-101.

³²⁹ H. Ziyaev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine...**, s.297.

³³⁰ B. Hayit, **Türkistan Detlerinin...**, s.87.

sıralarda Andican valisi olan Hüdayar Han'ın oğlu Nasreddin Bey'in de 5 bin kişiden oluşan ordusuyla onlara katılması oldu.³³¹

Babası kaçtıktan sonra (1875) tahta çıkarılan Hüdayar Han'ın oğlu Nasreddin Han Türkistan Genel Valiliği'ne bir mektup yazarak tahta çıktığını ve kendileriyle iyi ilişkiler içinde olmak istediğini bildirdi. Bir başka mektubu Buhara emirine göndererek, dinlerini korumak için yerleşik ve bozkır halkından sayısız insan toplandığından, Ruslara karşı isyan başlatıldığından ve onlarla savaşılacağından Emir'i haberdar etti. Rus işgalinden kurtulmak için Hokand Hanlığı'nda çetin bir mücadele verildi, özellikle Abdurahman Aftabeci ve Polathan önderliğinde birçok yerde düşmana karşı savaşıldı ancak Ruslar bu ayaklanmaları her seferinde kanlı bir şekilde bastırdılar. 1875 yılının Ağustos ayında Taşkent'te ve Mahrem'de yapılan çarpışmalarda birçok Hokandlı hayatını kaybetti, aynı ayın sonunda General Kaufman Hokand'a girdi ve şehri teslim aldı. Hokand'ın tesliminden sonra Tökorgan ve Andican'da çıkan ayaklanmalarda Ruslar top ateşiyle adeta katliam yapmış ve şehirleri yerle bir etmişlerdir.³³²

1873-1876 yılları arasındaki bu isyanlardan bütün çabalara rağmen başarılı bir sonuç elde edilemedi. 22 Eylül 1875'te Ruslar Nasreddin Han'a bir anlaşma imzalatırdılar. Anlaşma Nemengan'la birlikte Sır Derya'dan Narin Irmağı'na kadar olan bölgelerin Ruslara bırakılması ve bir defaya mahsus olmak üzere 600 bin ruble, her yıl da 500 bin ruble ödenmesini içeriyordu. Yine de Ruslar bu anlaşmaya uymadılar, Şubat 1876'ya kadar askerî hareketlerine devam ettiler. Çarın 19 Şubat 1876'daki *Hokand Hanlığı'nın Fergana Bölgesi Adı Altında Türkistan Genel Valiliği'ne Bağlanması* emrine

³³¹ H. Ziyaev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine...**, s 297-298.

³³² Geniş bilgi için bkz. H. Ziyaev, a.g.e., s.295-320.

istinaden Hokand Hanlığı resmen sona erdirildi. Yakalanan Abdurahman Aftabeci Sibiryaya, Nasreddin Han Taşkent'e sürgüne gönderildi, Polathan ise idam edildi.³³³

³³³ B. Hayit, **Türkistan Detlerinin...**, s. 88-89.

3. BÖLÜM: HOKAND HANLIĞI'NDA İDARÎ TEŞKİLAT

Hokand Hanlığı Şahruh Bey liderliğinde kurulduğunda, Hokand ile civarındaki bazı yerleşim yerleri, Çadak ve civarı, Nemengan vilayeti ve bu vilayete bağlı birkaç yerleşim birimi, yeni oluşan siyasi teşekkülün parçasıydılar. Şahruh'tan sonra tahta çıkan Abdurahim Bey, Abdulkerim Bey, Erdana Bey ve Narbuta Bey'in hakimiyet dönemleri devletin sınırlarını genişletmek, civardaki beylerle ittifak sağlamak veya beyleri kendilerine bağlamak, isyanları bastırmak, Kalmuk ve Çin sorunlarını bertaraf etmekle geçti. Devletin yönetiminde başta Mingler olmak üzere Kıpçak ve Kırgız boy aristokrasisinin ve birtakım dinî elitin sözü geçiyordu.³³⁴ Buhara Hanlığı Türkistan coğrafyasında merkezî devlet konumunu koruyordu. Öyle ki Hokand'ın ikinci hükümdarı Abdurahim Bey Buhara'daki Aştarhani hanını hükümdarı olarak kabul ediyor ve geleneğe uygun olarak hanların tahta çıkış törenlerine, bağlılığını göstermek üzere katılıyordu.³³⁵ Devletin gittikçe güçlendiği ve sınırlarının genişlediği Alim Han döneminden itibaren artık Hokand hükümdarları *bey* unvanını bırakarak *han* unvanı kullanmaya başladılar ve devlet resmî olarak Hokand Hanlığı adını aldı.

Hokand Hanlığı 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Orta Asya'da büyük bir devlet oldu. Batıda Buhara Hanlığı ve Hive Hanlığı ile sınırdaş olan devletin sınırları doğuda Doğu Türkistan'a ulaştı, güneyde Karategin, Kulab, Darvaz ve Şognan gibi dağlık

³³⁴ Timur K. Beisembiev, **Annotated Indices To The Kokand Chronicles**, Tokyo 2008, s. 14.

³³⁵ Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) Ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1947, s. 153-154.

vilayetler hakimiyet altına alındı.³³⁶ Taşkent'in alınması kuzeyde Kazak bozkırlarının ele geçirilmesinde bir üs vazifesi görmüş, Büyük Cüz Kazaklarının yaşadığı yerlerin önemli bir bölümü ve Issık Göl'ün güneyinde Kırgızların yaşadığı dağlık alanlar da hanlığın sınırlarına katılmıştı.³³⁷ Hanlığın vilayetleri arasında, başta, başkent Hokand olmak üzere, ilk yıllarda hakimiyet altına alınan Nemengan, Mergilan, İsfara ve Kambadem, ilerleyen dönemlerde sınırlara dahil edilen Andican, Hocent, Oş, Taşkent, Öretepe, Türkistan, Suzak, Akmescit, Evliyaata, Balıkçı, Kiravçı, Çimyan, Nevkat, Soh gibi birçok önemli şehir ve vilayet bulunuyordu.³³⁸

Fergana Vadisi'ndeki Çadak ve etrafındaki Tergova, Çemeşbiy, Çenket, Pillahan, Tokaytepe, Purtek, Tepekorgan, Kaynar gibi birçok yerleşim yerinde yaşayan Özbeklerin biraraya gelerek kurduğu Hokand Hanlığı'na zaman içerisinde Kırgız, Kıpçak, Kazak, Karakalpak gibi göçer boylar ve ele geçirilen şehirlerdeki yerleşik ahali dahil oldu. Muhammed Ali Han'ın, Osmanlı Devleti'nden gelen mektuplarda kendisine hitap edilmesini istediği *Fergane Ülkesi, Deşt-i Kıpçak Kazakları ve Deşt-i Alay Kırgızlarının Hanlar Hanı* unvanı hanlığın yönetimi altındaki toprakları ve boyları en iyi biçimde ifade etmektedir.

Hokand Hanlığı'nın henüz ilk zamanlarında Şahruh Bey, yeni ele geçirdiği Nemengan vilayeti, Şahidan ve Pansadı Gaziy gibi yerleşim birimlerine yöneticiler atayarak kendi idaresini kurmuştu. Daha o zamandan devletin yönetimi merkez ve taşra

³³⁶ Hamdam Sadıqov-Narzulla Jorayev, **Özbekistan Tarihi Türkistan Çarizm Müstemlekeçiliği Devride Birinci Kitab**, Taşkent, 2011, s. 59-60.

³³⁷ Yuri Bregel, **An Historical Atlas of Central Asia**, Leiden 2003, s. 62.

³³⁸ Timur K. Beisembiev (Editör ve çev.), **The Life of 'Alimqul, a Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia**, Londra 2003, s. 85-86; Halimbay Babayev vd., **Özbek Devletçiliği Tarihi (II. Kitab)**, Taşkent 2009, s.356.

idaresi olarak kendini göstermişti.³³⁹ Zamanla devletin sınırlarına dahil olan birçok vilayet ve büyük küçük yerleşim birimleri başkent Hokand'a bağlı olarak yönetildi. Hokand Hanlığı'nın idaresi, yönetimin en tepesinde han olmak üzere, merkez teşkilatına dahil olan saray görevlileri, danışma ve karar organı konumundaki divan, çeşitli idarî ve askerî görevliler ve taşra teşkilatı etrafında şekillendi.

3.1. MERKEZ TEŞKİLATI

3.1.1. Hükümdar

Özbek Hanlıklarında 19. yüzyılın başlarına kadar hükümdarların kesin olarak Cengiz Han soyundan gelmesi şartı geçerli olmuş, daha sonra bu zorunluluk kaldırılmıştı. Fergana Vadisi'nde kurulmuş bir devlet olan Hokand Hanlığı'nın hükümdarları hakimiyetlerinin meşruluğunu Çağatay Hanlığı'nın mirasına sahip çıkan, Türk ve Moğol beylerini etrafında toplayarak büyük bir devlet kuran Timur'a dayandırmayı tercih ettiler. Şecerelerini bir efsane ile Timur'un torunlarından biri olan Babür'e bağladılar. Burada baba tarafından Timur'un soyundan gelen Babür'ün anne tarafından Cengiz Han'ın oğlu Çağatay soyuna dayandığı³⁴⁰ da oldukça dikkat çekicidir. Efsaneye göre hanlığın ilk hükümdarı Şahruh Bey'in atası olan Altın Beşik, Babür'ün oğludur. Özbeklerle yaptığı mücadeleyi kaybeden Babür kaçarken, eşi Saide Appak Hanım'dan bir erkek çocuğu dünyaya gelir. Babür, düşmanlarından çekindiği için çocuğu kıymetli elbiseler ve mücevherlerle birlikte bir altın beşiğe koyarak yolda bırakır. Saray, Tırgav (Tergova) ve Cıncat (Çenkent, Çinkent) köylerinin halkı çocuğu bulurlar. Beşiği Cıncatlılar, eşyaları Saraylılar, çocuğu Tırgavlılar almak üzere aralarında anlaşır ve çocuğun adını Altın

³³⁹ Halimbay Babayev, **Özbek Devletçiliği...**, s. 306.

³⁴⁰ Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî**, Çev. Osman Karatay, İstanbul, 2006, s.324.

Beşik koyarak büyütürler.³⁴¹ Berlin’deki Prusya devlet kütüphanesinde bulunan isimsiz bir kaynakta Altın Beşik’ten Şahruh’a kadar olan şecere şöyle gösterilmiştir: Altın Beşik – Tangri Yar – Muhammed Emin Biy – Abdülkerim – Ubeydullah Biy – Şah-Mast Biy (Çamaş Biy) – Hacı Han – Aşur Kul – Şah-Ruh.³⁴² Mirza Alim Mahdum Hacı ise Tarihi Türkistan adlı eserinde bu şecereyi Altın Beşik – Sultan Elik–Sultan Hüdayar– Muhammedemin–Abulkasım–Şahmastbiy (Çemeşbiy) – Şahruhbiy–Hacıbiy–Aşurbiy– Şahruhbiy (2.) olarak vermiştir.³⁴³ Efsane ile ilgili olarak Hokandlı tarihçi Bababekov çocuğu bulanların Kırk, Kıpçak, Ming ve Kırgız boylarından olduğu bilgisini veriyor.³⁴⁴ Altın Beşik’in, Ming boyundan bir kadın tarafından büyütülüp Kırgız, Kıpçak, Cüz ve Ming boylarından olmak üzere dört kadınla evlendirildiği³⁴⁵ ve Şahruh’un soyunun Ming eşinden geldiği³⁴⁶ gibi çeşitli bilgiler de mevcuttur. Hüdayar Han da 1855 yılında Musa oğlu İbrahim’e “Nesebname” adlı bir şecere yazdırmıştır. Nesebname’de Kırgızlar, Oğuz Kağan’ın beşinci oğlu Dağ Han’ın oğlu olarak gösterilmektedir. Anne tarafından Güney Kırgızlarından gelen ve onların desteğiyle hakimiyeti ele geçiren Hüdayar Han, bu şecerede hanlığın kurucusu Şahruh’un soyunu, Kırgızlarla yakınlaştırarak Oğuz Kağan gibi ortak bir ata etrafında birleştirmiştir. Hanlığın içinde bulunduğu sıkıntılı bir dönemde

³⁴¹ Üçler Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s.14-16, 53-54; M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.44-45; Molla Mirza Alim ibn Damolla Mirza Abdurrahim Taşkendi, **Ensabü’s-Selatin ve Tevarihü’l-Havakin**, Özb. FAŞ. No 1314, s.17.

³⁴² Baymirza Hayıt, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, Ankara, 2004, s. 33.

³⁴³ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 45.

³⁴⁴ H. Babayev, **Özbek Devletçiliği...**, s.305.

³⁴⁵ Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s.15.

³⁴⁶ H. Babayev, **Özbek Devletçiliği...**, s.305.

hazırlattırılan şecere, kuvvetli bir ihtimalle Hüdayer Han'ın meşruiyetini güçlendirmek amacıyla yazdırılmıştır.³⁴⁷

Hokand Hanlığı'nda, kuruluştan itibaren tek bir ailenin üyeleri tahta çıkmış, hakimiyetin sahibi, Şahruh Bey ve onun soyundan gelenler olmuştur. Şirali Han'da olduğu gibi Hokand'ı terketmiş bile olsa gerektiğinde hanedan üyesi bulup getirilerek tahta çıkarılmıştır. Hanlığın binbaşısı Müsülmankul ile emiri leşkeri Alimkul hakimiyeti ele geçirip devleti kendileri yönettikleri halde, tahtta Şahruh Bey'in soyundan bir han bulundurmışlardı. Sadece hükümdar ailesi üyelerinin tahta çıkabildiği hanlıkta, ölen hükümdarın yerine geçecek olan hükümdarı belirleyen bir veraset kanunu yoktu. Tahta, hükümdarın oğullarından biri, kardeşi ya da hükümdar ailesinden herhangi birisi çıkabiliyordu. Şahruh Bey'in ölümünün ardından yerine, üç oğlundan en büyük oğlu Abdurahim Bey geçmiş, ondan sonra da kardeşi Abdulkerim Bey tahta çıkmıştı. Abdulkerim Bey öldüğünde ise yerine oğlu geçmişti fakat dokuz ay sonra tahttan indirilip Abdurahim Bey'in önce küçük oğlu Erdana Bey, sonra da büyük oğlu Bababek han olarak seçildi. Tekrar hükümdarlık tahtına oturan Erdana Bey öldüğünde ise devletin ileri gelenlerinin artık tahta çıkma sırası Şahruh Bey'in en küçük oğlunun soyuna geldiğine karar vermesiyle Şadi Bey'in oğlu Süleyman Bey hükümdar seçildi. Birbiri ardına tahta çıkan Alim Han, Ömer Han ve Muhammed Ali Han'dan Alim Han ile Ömer Han kardeş, Ömer Han ve Muhammed Ali Han baba oğul idi.

Hokand hanları gelenek olduğu üzere, kendilerini destekleyen boy beyleri, diğer önemli siyasi ve askerî şahsiyetler tarafından tutulan *ak keçe* üzerinde kaldırılarak *han*

³⁴⁷ Üçler Bulduk, "Bir Meşruiyet Kaynağı Olarak Oğuz-Kırgız Şecereleri ve Osmanlılar",

Ciépo Interim Symposium The Central Asiatik Roots Of Ottoman Culture, İstanbul, 2014, s. 139.

köterme adı verilen bir törenle tahta çıkıyorlardı.³⁴⁸ Hanlığın ilk hükümdarı Şahruh dahil olmak üzere³⁴⁹ Erdana Bey, Narbuta Bey, Ömer Han, Muhammed Ali Han, Şirali Han, Hüdayar Han, han köterme geleneği ile tahta çıkmışlardır.³⁵⁰ Sultan Seyid Han Taşkent'te tahta çıkacağı zaman, kendisine sadık adamları, yüzü kibleye dönük olarak onu ak keçeye oturtular, keçeyi bir köşesinden dört kabile lideri, bir köşesinden din ve devlet adamları, bir köşesinden Sadık Töre ve Arslan Töre ile diğer yerel liderler, diğer köşesinden Hokand komutanları tutarak orada hazır bulunanlarla birlikte tekbir ve salavat getirerek kaldırdılar.³⁵¹

Hokand Hanlığı'nda tahta çıkan hükümdarların, törende hazır bulunanları baştan ayağa giydirmesi (ser ü pa/serpa)³⁵² yerine getirilmesi gereken bir gelenek olarak kabul edilmiştir.³⁵³ Şahruh tahta çıktığı zaman çevre vilayetlerden gelenler de dahil olmak üzere herkese uygun giyimler vermiş, Ömer Han tahta çıktığında aynı şekilde etrafındakileri memnun etmişti.³⁵⁴ Sultan Seyid Han'ı tahta çıkaran Alimkul bir kaç saat

³⁴⁸ Eski bir Türk geleneği olan bu tören Göktürklerde devletin ileri gelenleri ile kağanın yakınlarının toplanıp, kağanı bir keçe üzerine oturtarak dokuz defa gün batısına doğru çevirmek ve her çevrilişte kağanın halkı selamlaması şeklinde gerçekleştiriliyordu (Bahaeddin Ögel, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, 2001, s. 163.).

³⁴⁹ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.48.

³⁵⁰ M.A. Mahdum Hacı, a.g.e., s.53- 112; Üçler Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s.65, 78.

³⁵¹ H. Sadıqov, **Özbekistan Tarihi...**, s.103.

³⁵² Göktürk kitabelerinde bu geleneğe “ Çıplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin kıldım.” ifadesinde rastlanmaktadır (Talat Tekin, **Orhon Yazıtları**, 4. Baskı, Ankara, 2010, s.33.

³⁵³ Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s.78.

³⁵⁴ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan...**, s.48,81.

içinde beş-on bin kişiye elbise dağıtılmasını sağlamıştı.³⁵⁵ Hükümdarların tahta çıktıklarında dağıttıkları bu tür giyimlerin belirli zamanlarda din ve devlet adamlarına dağıtıldığı da görülmektedir. Alim Han savaş kararı alınan bir toplantıdan sonra orada bulunan alimlere ve din adamlarına çeşitli giyimler dağıtmıştır.³⁵⁶ Ayrıca hükümdarların devlet hizmetinde görevlendirilecek kişilere görevlerine mahsus kıyafetler verildiğine rastlanmaktadır. Örneğin Alimkul, Sultan Seyid Han'ı tahta çıkarıp kendisi hükümetin işlerini tanzim ederken mihter, inak, serkar gibi görevliler tayin ederek bunların görevlerine uygun kıyafetler vermiştir.³⁵⁷

Hokand Hanlığı'nda hükümdarlar geleneksel olarak sınırsız hükmetme yetkisine sahiptiler.³⁵⁸ Ancak hükümdarların bu yetkisi hanlığın tarihi boyunca göreceli olmuştur. Orta Asya'da kurulan hanlıklarda hükümdarların siyasi hakimiyetleri önemli ölçüde kendilerini tahta çıkarmada etkin rol oynayan boyların liderlerine bağlıydı. Örneğin Buhara Hanlığı'ndaki hükümdarların dayandıkları boylar önceleri Kuşçı, Nayman, Böyreğ ve Karlık idi, Hive hükümdarlarının yanında Kongrat, Uygur, Nayman ve Mangıt boylarının liderlerinin sözü geçiyordu.³⁵⁹ Hokand Hanlığı'nda da hükümdarlar siyasi ve askerî güce sahip boy liderlerinin, dinî elitin ve diğer yerel önemli şahsiyetlerin desteği

³⁵⁵ Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s.79.

³⁵⁶ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan...**, s.71.

³⁵⁷ Molla Muhammed Yunus Can Şigavul Dadhah Taşkendi, **Emir-i Leşker Alimkul**, Özb. FAŞ. No: 12136, v. 62b.

³⁵⁸ H.N. Bababekov, "Ferghana And The Khanate Of Kokand", **History Of Civilizations Of Central Asia Volum 5**, Editörler: Chahryar Adle ve Irfan Habib, Yrd. Editör: Karl M. Baipakov, UNESCO, Paris 2003, s. 79; Hamid Ziyayev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele**, Çev. Ayhan Çelikkbay, Ankara 2007, s. 27.

³⁵⁹ Z.V. Togan, **Bugünkü Türkili...**, s.201.

ölçüsünde güçlü olabilmişlerdir. Bu güçlü tabaka tahta hükümdarlar çıkarmış, istemediklerini tahttan indirmiş veya öldürmüşler, bazen de hakimiyetin gerçek sahibi olmuşlardır. Şahruh Bey, Özbek ileri gelenlerinin kararıyla tahta çıkmış³⁶⁰, Abdulkerim Bey öldüğünde yaşı küçük olmasına rağmen oğlu Abdurrahman Bey, beylerin desteğini almak suretiyle hükümdar olabilmişti. Abdurrahman Bey'i tahttan indirerek onun yerine geçen Erdana Bey, Kırgız beylerinin muhalefeti sonucunda tahttan indirilerek ağabeyi Bababek hükümdar yapılmış, Bababek'in öldürülmesi üzerine feodal beylerin desteklediği Erdana Bey tekrar tahta çıkmıştır.³⁶¹ Devleti merkezileştirme amacıyla hem güçlü Özbek ailelerinin hem de dinî elitin otoritesini yıkmaya çalışan Muhammed Ali Han³⁶² sonunda kendisine muhalif olanların yardıma çağırıldıkları Buhara Emiri tarafından öldürtülmüştür.³⁶³ Malla Han da aynı akıbete uğrayarak ayrıcalıklar isteyen fakat umduklarını bulamayan Kıpçak liderlerince katledilmiştir.³⁶⁴ Hüdayar Han'ın ilk döneminde asıl hakimiyet atalığı ve kayınpederi Müsülmankul'un elinde olmuş³⁶⁵ Alimkul devletin yönetimini eline geçirerek tahta göstermelik olarak Seyid Han'ı çıkarmıştır.³⁶⁶

³⁶⁰ G. A. Hidayatov, **Mening Canacan Tarixim**, Taşkent 1992, s. 251; Mirza Alim Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, (Arap alfabesinden Özbek Kiril alfabesine çeviren Ş. Vahidov ve P. Halikova), Taşkent 2009, s. 46.

³⁶¹ Üçler Bulduk, **Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi**, Ankara, 2006, s.18-19.

³⁶² Wilhelm Barthold, "Hokand" **İA**, 5. Cilt, I. Kısım, İstanbul, 1987, s. 554.

³⁶³ Henry H. Howorth, **History of the Mongols: From The 9th To The 19th Century**, Part II, Kısım II, Londra 1880, s.826-827.

³⁶⁴ Howorth, a.g.e., s.835.

³⁶⁵ D.D. Henry Lansdeel, **Russian Central Asia**, C. 1, London 1885, s. 508.

³⁶⁶ Beisembiev, **The Life of...**, s.6.

Hokand Hanlığı'nda hükümdarlar devletin kuruluşundan itibaren 1805 yılına kadar *bey* (*biy / bek*) unvanını kullandılar. 1798 yılında tahta çıkan Alim Han bir süre sonra, 1805 yılında bey unvanını bırakarak *han* unvanı kullanmaya başladı. Bu unvan devletin yıkılışına kadar hanlığın bütün hükümdarları tarafından kullanıldı.³⁶⁷ Hokand hanları siyasi hakimiyetlerini güçlendirmek için din unsurunu da kullanıyorlardı ve bu amaçla seyidlerin kızlarıyla evlenerek *seyid* unvanı alıyorlardı.³⁶⁸ Ömer Han, Müslümanların emiri, beyi anlamına gelen *Emirü'l Müminin* unvanını da kullanmıştır.³⁶⁹ Ayrıca Ömer Han döneminde basılmış paralarda *sultan* unvanı da yazılıdır.³⁷⁰ Fergana Tarihi'nin yazarı İbret, Hokand hanlarının okuttukları hutbelerde *sahibkıran* unvanını kullandıkları bilgisini vermektedir.³⁷¹ Hükümdarların çocuklarına ise *hanzade*, *emirzade*, *mirzade*, *töre* gibi unvanlar veriliyordu.³⁷²

Hükümdarların hakimiyet sembollerinden olmak üzere Hokand Hanlığı'nın hükümdarlarının kendi adlarına hutbe okuttukları ve para bastırdıkları bilinmektedir. Alim Han kendi adına hutbe okutmuş ve para bastırmıştır.³⁷³ Malla Han kardeşi Hüdayar Han ile olan taht mücadelesinde, kardeşine bir mektup göndererek Hokand'da tahta çıkıp hakimiyetini göstermek üzere hutbeyi kendi adına okutmak istediğini bildirmiştir.³⁷⁴

³⁶⁷ H. Babayev, a.g.e., s.350.

³⁶⁸ Z.V. Togan, **Bugünkü Türkili...**, s. 205.

³⁶⁹ Dinçer Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)**, İstanbul 2015, s.68.

³⁷⁰ H. Howorth, **History of the Mongols...**, s. 823.

³⁷¹ Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s. 62.

³⁷² H. Babayev, **Özbek Devletçiliği...**, s.350.

³⁷³ H. H. Howorth, **History of the Mongols...**, s.819.

³⁷⁴ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.25.

Hokand Hanlığı'nın son yıllarında, Buhara emirinin hanlığa hakim olduğu bir dönemde tahta çıkardığı Hüdayar Han ise hutbeyi kendi adına değil emir adına okutmuştur.³⁷⁵ Kaynakların bildirdiğine göre Hokand hanlarından kendi adına para bastıran ilk hükümdar Alim Han'dır.³⁷⁶ Üzerinde Seyid Muhammed Ömer Sultan ve Muhammed Han Seyid Ömer yazılı paralardan Ömer Han'ın kendi adına para bastırılmış olduğu anlaşılmaktadır.³⁷⁷ Charles C. Torrey Hokand ve Buhara paraları ile ilgili çalışmasında Hüdayar Han, Malla Han ve Şah Murad Han için bastırılan paralarla ilgili bilgiler vermektedir.³⁷⁸

3.1.2. Saray ve Saray Görevlileri

Hokand Hanlığı'nda saray, hanın ikametgahı, hakimiyetin sembolü ve aynı zamanda devletin idare edildiği bir merkezdi. Müstakil bir devlet kurma kararı olarak Şahruh Bey'i hükümdar yapan Özbekler, "saraysız saltanat olmaz" anlayışıyla uygun bir yer bularak saray inşa ettiler. Bu sarayın etrafına devlet erkanının da ikamet edeceği şekilde binalar yapıldı.³⁷⁹ Hokand Hanlığı'nın üçüncü hükümdarı olan Abdülkerim Bey döneminde, Şahruh Bey zamanında yapılan saray yetersiz kaldığından dört giriş kapısı olan daha büyük yeni bir saray inşa edildi.³⁸⁰ Hanlığın sarayları ile ilgili olarak çağdaş kaynaklarda bazı bilgiler mevcuttur. Narbuta Bey döneminde Hokand'a gelen bir Afgan

³⁷⁵ Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s.83.

³⁷⁶ H. H. Howorth, **History of the Mongols...**, s.821.

³⁷⁷ H.H. Howorth, a.g.e., s. 823.

³⁷⁸ Geniş bilgi için bkz. Charles C. Torrey, **Gold Coins of Khokand and Bukhara**, New York, s.21-29.

³⁷⁹ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 47-48.

³⁸⁰ M.A. Mahdum Hacı, a.g.e., s. 52.

elçi, hükümdarın sarayının benzersiz bir güzellikte olduğunu ifade etmektedir.³⁸¹ Ömer Han döneminde Hokand Hanlığı'nı diplomat olarak ziyaret eden (1829-1830) Filipp Nazarov'un bizzat şahitlik ettiği gibi hanın ikamet ettiği ve devlet işlerinin yürütüldüğü sarayda, hanın odasının hemen yakınında bürokratlar, vezirler, çeşitli yerlerden gelen elçiler bulunuyordu.³⁸² Hüdayar Han 1870 yılında oldukça gösterişli bir saray yaptırmıştı. Hokand'ın merkezindeki bu sarayın etrafına binalar inşa edilmiş, hendek ve duvarlarla çevrilmişti.³⁸³ Han, devlet meselelerini, idarî ve askerî görevliler ile sarayda görüşüyor, elçileri sarayda kabul ediyordu.³⁸⁴

Sarayın hem hükümdarın ikametgahı hem de devletin idare edildiği merkez olması nedeniyle, bu hususiyete uygun olarak saraydaki görevliler de hanın özel hizmetindeki görevliler ve devlet işlerini yürüten görevliler olarak tasnif edilebilir. Hanın özel hizmetindeki önemli saray görevlileri şunlardır:

İnak

Türk ve Moğol devletlerinde hükümdarların yakın adamları, arkadaşları olarak görülen *inak* Türkçede sözcük anlamı olarak dost, arkadaş, güven, sığınılacak yer manasına gelmektedir.³⁸⁵ Oğuz destanında hükümdarların çok yakın adamları arasında geçen *inak* Moğollarda *inag* şeklinde hükümdarın yakın ve güvenilir adamı, Çağataylılarda hükümdarın temsilcisi idi.³⁸⁶ Buhara Hanlığı ve Hive Hanlığı'nda inaklar önemli bir mevkiye sahipti. Buhara Hanlığı'nda hanın güvenilir adamı olan inaklar *Büyük*

³⁸¹ H.H. Howorth, **History of the Mongols...**, s.818.

³⁸² Dinçer Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre...**, s.126-127.

³⁸³ H. Lansdeel, **Russian Central Asia**, s. 525-526.

³⁸⁴H. Lansdeel, a.g.e., s.526,528.

³⁸⁵ Ahmet Taşağıl, "İnak", **DİA**, 22. Cilt, İstanbul 2000, s.255.

³⁸⁶ Ahmet Taşağıl, a.g.m., s.255.

İnak ve *Küçük İnak* olarak iki ayrı rütbeye ayrılıyorlardı. Büyük İnaklar hanın fermanlarını alt rütbeli görevlilere iletiyor ve hanın huzuruna kabul edilenlerin giriş çıkışlarıyla ilgileniyorlardı. Küçük İnaklar ise hanın mühürünü muhafaza etmekle, hana gelen mektup ve şikayetleri kabul etmekle ve elçilerin mektuplarını açarak hanın şahsi katibine vermekle görevliydi.³⁸⁷ Hive Hanlığı'nda inakların mevkisi handan sonra geliyordu ve bu rütbeye genellikle hanın kardeşlerinden biri tayin ediliyordu. Ebulgazi Bahadır Han (1644-1664) dönemindeki büyük merasimlerde inaklar için dört yer ayrılıyor, bu inaklardan birisi *Büyük İnak* olarak hanın sol yanında *emirü'l ümeradan* sonra oturuyordu. 18. yüzyıl sonlarında hanlığı idare edecek kadar siyasi gücü artan inakların, atalık, kuşbeyi ve mehterin katılımıyla oluşan divanı vardı.³⁸⁸

Hokand Hanlığı'nda inaklar hanın sırdaşı ve şahsi hizmetkarıydılar.³⁸⁹ Hanın yakını ve güvenilir adamları olarak gerek askerî gerekse idarî, önemli vazifeler için görevlendiriliyorlardı. Ömer Han'ın inak konumundaki kişisel kölesi Gulam Şah, Hanın *İnak-ı Kelan'ı (Baş İnak)* idi. Kuşbeyi unvanına da sahip olan Gulam Şah, 1816'dan 1841'e kadar hanlığın en büyük vilayeti olan Taşkent ve Deşt-i Kıpçak'ın yönetimiyle görevlendirilmişti. Onun yönetiminde Hokand'ın hakimiyeti, Ak Mescid ve diğer bir dizi kalelerin kurulduğu Güney Kazakistan'da en yüksek seviyeye ulaşmıştı. Gulam Şah ayrıca 1830'larda hanlığın güneyindeki Darvaz ve Kulab'a karşı yürüttüğü başarılı mücadelelerinden dolayı *Leşkerbeylerbeyi* unvanını da almıştı.³⁹⁰ Muhammed Ali Han, Kaşgar seferine giderken yol üzerindeki Çin karakolu ile yapılan çarpışmadan elde edilen

³⁸⁷ **Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi**, “İnak” (İ harfi), Taşkent, s.202-203.

³⁸⁸ **Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi**, a.g.m., s.202-203.

³⁸⁹Şadman Vahid, “Kokan Hanligidegi Unvan Ve Mansablar”, **Şark Yulduzi Özbekistan Yazuvçıları Jurnalı**, Yıl 1995, Sayı 3-4. s.220.

³⁹⁰ T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s.31.

ganimet ve esirlerin Hokand'a götürülmesi sorumluluğunu inaklarından Tugdı İnak'a vermişti.³⁹¹ Şirali Han, inaklarından birisi olan Tendi İnak'a Şehrihan'ın yönetimini vermişti.³⁹²

Eşikağası

Hokand Hanlığı sarayında en önemli görevlilerden biri olan *eşikağası* hanın kapısı önünde muhafız görevindeydi. Hanın yanına giriş çıkışları düzenleyen bu görevli aynı zamanda diğer saray muhafızlarının da başkanıydı.³⁹³ Timurlularda ve Safevilerde de oldukça önemli bir makam olan eşikağası,³⁹⁴ Buhara Hanlığı'nda *sağ eşikağası* ve *sol eşikağası* olarak ayrılıyordu. Han sarayda olduğu zamanlarda onu korumakla görevli, bazı bölgelerin yönetiminden ve suyun dağıtımından sorumlu, savaş zamanlarında hanın önemli askerî emirlerini yerine getirmekle yükümlüydü.³⁹⁵ Hive Hanlığı'nda da eşikağaları hanın güvenliğinden ayrıca saray kapılarının korunmasından sorumluydular. Görevlerinin işareti olarak *aybalta* adı verilen bir balta taşıyan Hive'deki eşikağaları hanın yanına herhangi bir nedenle girmek isteyenleri giriş amaçlarına göre saraydaki ilgili makamlara yönlendiriyor, çok önemli bir mesele ile gelmiş olanları ise direk hanın huzuruna çıkarıyorlardı. ³⁹⁶

³⁹¹ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.95.

³⁹² M.A. Mahdum Hacı, a.g.e., s.107.

³⁹³ Ş. Vahid, "Kokan Hanligidegi...", s.220.

³⁹⁴ İsmail Aka, **Timur Ve Devleti**, 3. Baskı, Ankara, 2014, s. 169; Zülfiye Veliyeva,

Safevi Devlet Teşkilatı (Tezkiretü'l-Mülük'r Göre), Ankara Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, s.200-203, 227-230.

³⁹⁵ Azamet Ziya, **Özbek Devletçiliği Tarihi Eng Kadimgi Devrden Russiya Baskinige**

Kadar, Taşkent 2001, s. 246; Halim Babayev, **Özbek Devletçiliği...**, s.226.

³⁹⁶ **Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi**, "Eşik agabaşi", (E harfi), s.273.

Mirza Alim Mahdum Hacı tarafından önem derecesine göre Hokand Hanlığı'nın on beşinci vazifelisi olarak değerlendirilen eşikağaları³⁹⁷ zaman içinde farklı ve daha önemli görevleri de icra etmişlerdir. Eşikağası olan Karakalpak Dost Muhammed'in Hüdayar Han tarafından Balıkçı'ya hakim olarak atandığı görülmektedir.³⁹⁸ Emir-i Leşker Alimkul, Seyyid Han'ı tahta çıkarıp devlet idaresini kendisi yürüttüğü dönemde ılımlı siyasi ilişkiler kurmak ve destek sağlamak amacıyla Osmanlı Devlet'i de dahil olmak üzere Rusya, İngiltere, Kabil, Keşmir ve Kaşgar'a elçiler göndermişti. Bu elçiler arasında Kaşgar'a giden elçi, Hemrahkulu Eşikağası, Kabil ve Kandahar hükümdarı Emir Şirali Han'a giden elçi ise Muhammed Nazar Eşikağası'ydı.³⁹⁹ Yine Alimkul döneminde hakim göreviyle Cardere'de Berdi Murad Eşikağası bulunuyordu.⁴⁰⁰ Hokand sarayının eşikağalarından bir diğeri olan Abdullah Eşikağası 1850'lerde Hüdayar Han ve Malla Han yönetiminde yüzbaşı olarak görev yaptı. 1862 yılında Hüdayar Han'ın emrindeyken Alimkul'a karşı yapılan seferde Han tarafından Şehrihan'ın askerî kuvvetlerinin komutanı olarak görevlendirildi. Fakat Alimkul'un zaferinden sonra onun hizmetine girdi. Daha sonra Alimkul'un emriyle Kaşgar'a giden Yakup Bey'e katıldı ve orada 1866-1870 yılları arasında emiri leşker olarak görev yaptı.⁴⁰¹

Dasturhancı

Dasturhancı yemek işlerinin düzenlenmesinden sorumlu, gelen misafirleri ağırlayan, onlara yemek hazırlayan saray görevlisidir.⁴⁰² Muhammed Ali Han zamanında

³⁹⁷ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.166.

³⁹⁸ M.A. Mahdum Hacı, a.g.e., s.28.

³⁹⁹ Molla Muhammed Yunus, **Emir-i Leşker Alimkul**, v. 65b, 66a, 66b.

⁴⁰⁰ Molla Muhammed Yunus, **Emir-i Leşker Alimkul**, v. 84a.

⁴⁰¹ T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s. 49-50.

⁴⁰² **Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi**, "Dasturhançi" (D Harfi), s. 115.

Hokand Hanlığı sarayındaki dasturhancının yetki ve sorumluluklarının arttırıldığı görülüyor.⁴⁰³ Dönemin nüfuslu şahsiyetlerinden Mahmud Dasturhancı sarayda yapılan her türlü toplantı ve merasimleri düzenleme işinden de sorumlu olmuştu. Ayrıca şigavula⁴⁰⁴ yardım etme görevini de üstlendi, Kaşgar ile ilgili ortaya çıkan meselelerle ilgilendi, 1831 yılında Pekin’de Hokand Hanlığı için oldukça avantajlı bir anlaşma olan Hokand-Çin şartnamesinin hazırlanmasında ve imzalanmasında önemli rol oynadı.⁴⁰⁵ Aslında sarayın baş hizmetkarı sıfatıyla orta dereceli bir saray görevlisi olan dasturhancı 1850’li yılların başlarında baş hazinedarlık görevini de yerine getirdi, hanın divanının bir üyesi oldu. 1850’lerin sonuna doğru ise hiyerarşik olarak binbaşı ve kuşbeyiden sonra üçüncü sıraya yükseldi.⁴⁰⁶ Hüdayar Han’a yakınlığıyla bilinen Karakalpak Dost Muhammed Dasturhancı 1852- 1858 yıllarında, hanın ilk hükümdarlık döneminde Mirza Ahmed ile birlikte devlet idaresinde yer almış, Hocent hakimliği gibi önemli bir göreve tayin edilmişti.⁴⁰⁷ Dasturhancı, Alimkul tarafından Doğu Türkistan’da bir devlet kurmakla görevlendirilen Yakup Bey’in sarayında da, hanın şahsi hizmetlerini karşılayan görevliler arasında ziyafet sorumlusu olarak görülmektedir.⁴⁰⁸

⁴⁰³ H. Babayev, **Özbek Devletçiliği...**, s. 354.

⁴⁰⁴ Aşağıda şigavul hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

⁴⁰⁵ H. Babayev vd., a.g.e., s. 354.

⁴⁰⁶ T.K. Beisembiev, **Annotated Indices...** s. 771; T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s. 24.

⁴⁰⁷ T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s.24.

⁴⁰⁸ Hodong Kim, **Holy War in China: The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864-1877**, Kaliforniya, 2004, s. 100.

Aftabeci

Aftabeci Hokand sarayında, hanın temizlenip yıkanmasında görevli olan düşük dereceli bir hizmetkardır.⁴⁰⁹ Buhara Hanlığı'nda hanın yanısıra saraya gelen misafirlerin el yıkamalarında da su dökme vazifesini üstleniyordu.⁴¹⁰

Hokand Hanlığı'nda aftabeci unvanıyla öne çıkan şahsiyetlerden birisi Müsülmankul'un oğlu Abdurrahman Aftabeci'dir.⁴¹¹ Hüdayar Han'la yaşıt olan Abdurrahman Aftabeci babasının nüfuzu sayesinde Han'ın gençliğinde onunla birlikte eğitim görecekt kadar önemli bir konumdaydı fakat babasının ölümünden sonra gözden düştü. Yine de 1862-1865 yılları arasında Emir-i Leşker Alimkul'un yanında bulundu.⁴¹² Abdurrahman Aftabeci Hüdayar Han'ın üçüncü defa hükümdar olduğu sıralarda bir dönem, Buhara emirinden korktukları için dağlara çekilen Kıpçakların lideriydi.⁴¹³ Hanlığın son dönemlerinde Polathan liderliğinde Ruslarla yapılan mücadeleler sırasında ön plana çıkarak devletin sınırlarını eski durumuna getirmek iddiasıyla gaza ilan edip mücadeleye katıldı.⁴¹⁴

⁴⁰⁹ T.K. Beisembiev, **Annotated Indices...**, s. 721; M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 237.

⁴¹⁰ **Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi**, "Aftabeçi" (A Harfi), s.286-287.

⁴¹¹ T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s.55.

⁴¹² T.K. Beisembiev, a.g.e., s.55.

⁴¹³ Mirza Alim, **Ensabü's Selatin...**, v.127a.

⁴¹⁴ Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s.33.

Hüdaycı

Yol gösteren, yöneten anlamındaki *hüdaycı* Mirza Alim Mahdum Hacı'ya göre Hokand Hanlığı'nda beşinci sırada, hanın yardımcısı konumunda bir saray görevlisidir.⁴¹⁵ Han tarafından önemli yetki ve imtiyazlar verilen hüdaycıların görevleri hanın huzuruna çıkmak isteyenleri önce kendileri görüp maksatlarını öğrenip ondan sonra hanın yanına gitmelerine izin vermek,⁴¹⁶ vatandaşlardan gelen şikayet mektuplarını hana iletmektir.⁴¹⁷ Hanların güvenilir adamları olarak hüdaycıların elçilik yaptıkları da görülmektedir. Molla Hoca Bey Hüdaycı, Alimkul tarafından İngiltere hükümetine elçi olarak gönderilmiştir.⁴¹⁸ Ömer Han tahta çıktığında Tacik asıllı Muhammednurhoca'yı hüdaycı yapmış ve ona Taciklerden yüz kişi ile tuğ ve bayrak vermişti.⁴¹⁹

Mehter ve Mirahur

Mehter ve mirahur görevlilerinin her ikisi de sarayda hanın atları ve athanesi ile ilgili her türlü vazifeden sorumlu görevlilerdi.⁴²⁰ Fakat mirahurlar sadece atlardan ve athaneden sorumlu iken mehterler aynı zamanda vergi toplamakla da görevliydi. Mehterler halktan seçtikleri en güzel atları han adına vergi olarak topluyorlardı.⁴²¹ Türk-İslam devletlerinin birçoğunda bulunan mirahurlar Buhara Hanlığı'nda saray ahırından, binek ve yük hayvanlarından ve binek hayvanlarının koşum takımlarından sorumlu

⁴¹⁵ **Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi**, "Hüdayçı" (hH Harfi), s.213; M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 165.

⁴¹⁶ H. Babayev, **Özbek Devletçiliği...**, s. 354.

⁴¹⁷ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 165.

⁴¹⁸ Molla Muhammed Yunus, **Emir-i Leşker Alimkul**, v. 66a.

⁴¹⁹ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 81.

⁴²⁰ Ş. Vahid, "Kokan Hanligidegi...", s. 221.

⁴²¹ Ş. Vahid, a.g.m., s.221.

oldukları gibi orduda komutanlık yapmak üzere çok önemli görevleri de üstleniyorlardı.⁴²²

Hokand Hanlığı'ndaki vazifelilerin konumu hangi derecede olursa olsun şahsın kabiliyet ve gücüne göre yükselmesi söz konusu olduğundan Ömer Han'ın hizmetinde mehter olarak görev yapan, ayrıca hanın özel nedimi olan Bazarkulı,⁴²³ Ömer Han'ın yüksek teveccühlerini kazandığından en yakınlarından biri olarak idare işlerine yardım ediyordu, Afgan, Taglık ve Pangazı tuğları onun elinde bulunuyordu.⁴²⁴

Saray Karavulbeyi ve Tünkatar

Saray karavulbeyi ve tünkatar Hokand Hanlığı sarayında hanın ve sarayın güvenliğinden sorumlu görevlilerdi. Saray karavulbeyi ayrıca saraydaki güvenlik ve koruma işlerini yerine getiren silahlı muhafızların komutanı görevindeydi.⁴²⁵ Tünkatarlar ise daha ziyade hanın güvenliğinden geceleri sorumlulardı. Bunun yanısıra hanın dinlenmesini sağlamak ve savaş zamanlarında onu korumak görevlerini de yerine getiriyorlardı.⁴²⁶ Görev ve sorumluluğu nedeniyle hana oldukça yakın olan tünkatar, Mirza Alim Mahdum Hacı'nın eserinde önem derecesine göre yaptığı sıralamada altıncı olarak gösteriliyor.⁴²⁷

⁴²² Selim Serkan Ükten, **Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2015, s. 101-102.

⁴²³ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 89.

⁴²⁴ M.A. Mahdum Hacı, a.g.e., s. 89.

⁴²⁵ Ş. Vahid, "Kokan Hanligidegi...", s.220.

⁴²⁶ Ş. Vahid, "Kokan Hanligidegi...", s.220.

⁴²⁷ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.165.

Hokand Hanlığı sarayında gerek hanın özel hizmetinde vazifeli gerekse vatandaşlarla han arasında yapılacak olan görüşmeleri düzenleyen, halkın sorunlarının çözülmesinde han ile vatandaş arasında aracı olma vazifesini yerine getiren daha başka görevliler de bulunmaktadır. Örneğin gelen hediyeleri kabul ederek hana götüren *hidayatçı*, han adına halkı selamlayan *selamağası*, hanın sohbeti veya çeşitli kabul ve ziyafet törenleri için gelecek olanları davet eden *cemağası*, halkın toplandığı yerlerde hanın fermanlarını okuyan *çerçi*, han ve saraydakiler için bıçak ve çeşitli silahlar yapan *çapkucu*, sarayın kütüphanesinden sorumlu olan *kitabdar* bunlardan bazılarıdır.⁴²⁸

3.1.3. Divan

Farsça bir sözcük olan *Divan*, sözlük anlamı olarak, yazı ve insanları kasıtlı *topluluk* manasını taşır.⁴²⁹ İdarî bir müessese olarak ise devletin idare işlerinin, askerî ve malî hizmetlerinin yerine getirilmesi amacıyla tutulan defterlerin ve bu işlerle vazifeli olan idarî görevlilerin bulunduğu kurumu karşılar. Bir devlet kurumu olarak ilk defa Halife Hz. Ömer zamanında (634-644) gayrimüslimlerden toplanan cizye, haraç gibi vergilerin Müslümanlara dağıtılması hizmetini yerine getirmek amacıyla kurulmuş olan divan⁴³⁰ Abbasiler döneminde (750-1258) daha gelişmiş bir şekil alarak bu dönemden sonra kurulan İslam devletlerinin de idarî mekanizmalarında önemli bir yer tutmuştur.⁴³¹ Divan teşkilatı Büyük Selçuklu Devleti tarafından Abbasilerden örnek alınarak Musul

⁴²⁸ Ş. Vahid, “Kokan Hanligidegi...”, s.220-221.

⁴²⁹ Mecdud Mansuroğlu, “Divan”, **İA**, 3. Cilt, İstanbul, 1963, s.595.

⁴³⁰ Abdülaziz ed-Dûri, a.g.m., s.378.

⁴³¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhâniler, Karakoyunlu Ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış**, Ankara 1998, s.5.

Atabeyliği'ne, Eyyubî Devleti'ne, Harzemşahlar Devleti'ne ve Harzemşahların hakimiyetine son veren Moğollara geçmişti.⁴³²

Büyük Selçuklu Devleti'nde devlet işlerinin yürütüldüğü divan teşkilatı oldukça gelişmiş bir seviyeye ulaşmıştı. *Divan-ı âla* veya *Divan-ı vezâret* adları ile de anılan *Büyük Divan* ve *Büyük Divan*'ı oluşturan *Divan-ı Tuğra ve İnşa*, *Divan-ı İstifâ*, *Divan-ı İşrâf*, *Divan-ı 'Arz* devletin yönetim sisteminde en başta gelen divanlardı.⁴³³

Harzemşahlar Devleti'nin⁴³⁴ idarî kurumları, bu kurumların işleyişi, görevlileri, kurum ve görevlilerin adlandırılması Selçuklu idaresiyle aynı özellikleri taşımaktaydı.⁴³⁵ Selçuklularda olduğu gibi Harzemşahlar Devleti'nde de benzer isim ve görevleriyle çeşitli divanlar bulunuyordu. Merkezdeki divanların yanı sıra daha küçük çapta olmak üzere şehzadelerin yönetimindeki eyaletlerde de divanlar vardı.⁴³⁶

Moğolların yönetim sisteminde divan teşkilatının önemli bir yeri vardı ve yönetimin merkezinde hanın divanları bulunuyordu.⁴³⁷ İşlevleri ve önemleri dönemine göre değişen bu divanların sayıları, ne zaman kuruldukları bilinmemekle birlikte Ermeni tarihçi Stefan Orbelian 1254 yılında Argun adlı bir şahsın büyük divana *âmir* olarak tayin olunduğunu, Muhammed İbn Hinduşah Nehcivani, *Dastur al-Katib* adlı eserinde büyük divanda bir

⁴³² İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e., s.19.

⁴³³ Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C. III Alpaslan Ve Zamanı**, 5. Baskı, Ankara 2011, s.178-186; A. Sevim, 2014, s. 624-626.

⁴³⁴ Harzemşahlar Devleti hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, **Harzemşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**.

⁴³⁵ M. Fuad Köprülü, "Harizmşahlar", **İA**, 5. Cilt, I. Kısım, İstanbul 1987, s. 279.

⁴³⁶ M. Fuad Köprülü, a.g.m., s.279-280.

⁴³⁷ A.Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, 2. Baskı, Çev. Hasan Eren, Ankara, 2000, s.77.

başbitikçi bulunduğunu, bundan başka diğer bütün divanlarda da bitikçiler olduğunu bildiriyor.⁴³⁸ İlhanlı Devleti'nde bütün idarî işler *Divânı Kebîri İlhanî* veya *Divânı İlhanî* denilen büyük divana bağlı olarak yürütülüyordu.⁴³⁹

Timurluların devletinde devlet işlerinin görüldüğü *Vezir Divanı (Divanı Alî)*, *Maliye İşleri Divanı*, *Divanı Emlak*, *Adliye İşleri Divanı* gibi divanlar vardı.⁴⁴⁰ Timur, dört vezirin, her gün divanda hazır bulunmasını emretmişti. Bu vezirlerden birincisinin görevi, önemli günlük konularla, ülkenin imarı ve vatandaşların refahı ile ilgiliydi. Vilayetlerden gelen mahsul ve vergileri, bunların taksimini, gelir giderleri, mülklerin nasıl düzenlendiğini Timur'a bildiriyordu. İkincisi, askerlerden sorumluydu. Askerlerin dağılmaması için onları kontrol etmek ve durumlarını Timur'a bildirmek, nakdi ve ayni ödemeleri ile ilgili konularda Timur'u bilgilendirmek bu vezirin göreviydi. Üçüncü vezir, sahipsiz kalan mallara devlet adına el koymakla, hayvanları, otlakları ve yaylaları idare edip bunlardan elde edilen gelirler ile tüccar ve seyyahlardan alınan vergileri devlet hazinesi adına muhafaza etmekle yükümlüydü. Kaybolanların veya ölenlerin mallarını mirasçıları varsa onlara teslim etmesi gerekiyordu. Dördüncü vezir ise idarenin harcamalarından sorumluydu. İdareye ait bütün gelir ve giderleri, saraydaki atlar ve diğer hayvanlar için yapılan masraflar da dahil olmak üzere, hazineden karşılanan bütün masrafları kontrol etmek zorundaydı.⁴⁴¹

Orta Asya'daki Özbek hanlıkları kurulmuş oldukları coğrafyada kendilerinden önceki devletler gibi divan teşkilatı oluşturup devlet işlerini buradan yürüttüler. Buhara

⁴³⁸A.Yu. Yakubovskiy, a.g.e., s.76-77.

⁴³⁹ İ.H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devlet Teşkilatına...**, s. 208.

⁴⁴⁰ **Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi**, "Devan" (D harfi), s.141.

⁴⁴¹ **Temür Tüzükleri** (Farsçadan çeviren Alihantöre Saguniy, Habibulla Kerametov), Taşkent, 2013, s.123.

Hanlığı'nın merkez teşkilatı çeşitli idarî birimlerden oluşuyordu. Bu birimlerin en tepesinde devletin en yüksek idarî organı kabul edilen *devlet divanhanesi* bulunuyordu.⁴⁴² Devlet divanhanesi handan sonraki en önemli şahıs olan *kuşbeyi* tarafından idare ediliyordu. Tecrübeli ve yetenekli siyasi şahsiyetlerden seçilen kuşbeyinin aynı zamanda bu makama gelmeden önce divanbeyi olarak görev yapmış olması şartı aranılıyordu.⁴⁴³ Hanlıkta devlet divanhanesinden başka, divanbeyinin yönetimindeki devlet hazinesi ve vergiler ile ilgili işlerin yürütüldüğü *maliye divanı*, özellikle güz ve bahar aylarında çiftçilerden alınan vergi gelirlerinin tasarrufuyla görevli *tenabçı divanı* gibi divanlar da bulunuyordu.⁴⁴⁴ Hive Hanlığı'nda divanın bir danışma meclisi, devlet işlerinin görüşüldüğü bir meclis olduğu bilinmektedir.⁴⁴⁵ 1643 yılında Hive tahtına çıkan Ebulgazi Bahadır Han devlet idaresinde birtakım değişiklikler yaparak üç yüz altmış kişilik bir görevli kadrosu oluşturmuş ve bunlardan içlerinde inaklar, atalıklar, şeyhülislam, kadınlar, reis, pervaneci gibi görevliler olan otuz iki kişiye yanında yer (orun, urun) vermek suretiyle devlet divanı oluşturmuştu.⁴⁴⁶

Hokand Hanlığı'nın divan teşkilatı devlet işlerinin yürütüldüğü bir maslahat ve karar organı ve çeşitli gelir ve giderlerin tutulduğu, kayıtların yapıldığı bir kurum vazifesi görüyordu. *Kengeş* veya *has meclis* adları da verilen, yüksek dereceli memurların yanı

⁴⁴² H. Babayev, **Özbek Devletçiliği...**, s.220.

⁴⁴³ H. Babayev, a.g.e., s. 20-221.

⁴⁴⁴ H. Babayev, a.g.e., s.222-225.

⁴⁴⁵ Muhammed Bilal Çelik, **Firdevsü'l İkbâl'e Göre Hive Hanlığı Tarihi Ve Devlet Teşkilatı**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Sakarya 2004, s.73.

⁴⁴⁶ Abdullah Gündoğdu, **Hive Hanlığı Tarihi (Yadigâr Şibanileri Devri: 1512-1740)**, Ankara, 1995, s. 143-145.

sıra devletin ileri gelen şahsiyetlerinin de katıldığı bu divanın başında han bulunmakta ve divan faaliyetlerini belirlemekteydi.⁴⁴⁷ Daimi üye olarak divanbeyi, binbaşı, şeyhülislam, baş kadı ve kadı asker gibi üst düzey görevlilerin bulunduğu divanda idarî, siyasî, askerî konular, savaşla ilgili meseleler görüşülüyor ve kararlar alınıyordu.⁴⁴⁸

Hanlıkta devlet hazinesinin bütün gelir ve giderleri divanbeyinin denetimi altındaydı ve bu gelir ve giderler divanda varidat ve sarfiyat defterine (*daftar*) kayıt ediliyordu. Medrese ve mescitler ile halkın hanlara verdiği çeşitli hediyelerin kayıtları da divanda tutulmaktaydı.⁴⁴⁹ Askerlerin yazılı olarak kayıt altına alınmaları ve bu askerlere maaş olarak verilen nakdi ve aynî ödemeler gibi konular divanda görülen işlerdendi.⁴⁵⁰ Alim Han hükümdarlığı döneminde çeşitli şehirlerden topladığı seçkin adamlardan oluşan *gala bahadır* birliği için yeni bir defter tutturmuş ve onları bu deftere kayıt ettirmişti. Han, Öretepe zaferinden sonra savaşta ölenlerin çocuklarını tespit ettirerek bir deftere (*daftar-i padşahlık*) yazdırmıştı.⁴⁵¹

Taşkent valisi Yunushoca'nın çıkardığı ayaklanma bastırıldıktan sonra Alim Han devlet erkanını ve bağlı vilayetlerin ileri gelenlerini toplayarak bir divan (has meclis) oluşturmuş ve burada Taşkent'e çekilen düşmanın üzerine yürümek konusunda maslahat yapılmış, savaş kararı alınmıştı. Muhammed Ali Han'ın Oş şehrinde saray erkanı ve ileri gelen devlet adamlarını toplayarak yaptığı maslahatta alınan kararlar gereğince Kaşgar

⁴⁴⁷ H. Sadıkov, **Özbekistan Tarihi...**, s. 60; H. Ziyaev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine...**, s. 27-28; H. Babayev, **Özbek Devletçiliği...**, s.350; M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan** s.70.

⁴⁴⁸ H. Babayev, a.g.e., s.350-351.

⁴⁴⁹ D. Koç, **Rus Elçilik Raporlarına...**, s.69.

⁴⁵⁰ D. Koç, a.g.e., s.73-74.

⁴⁵¹ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 61, 66.

seferine karar verilmiş ve bu seferde ordunun başına Hakkulı Binbaşı ile Muhammedşerif Atalık tayin edilmişti.⁴⁵²

Hokand Hanlığı'nda elçilerin kabul edilmesi veya başka devletlerle ilgili alınması gereken kararların divanda görüşüldüğüne rastlanıyor. Ömer Han zamanında Rus elçisi olarak Hokand'a giden Nazarov, hazırladığı raporunda, saraya kabul edildiğinde orada bulunan bazı vezirlerin ve önemli bürokratların Han'ın büyük divanını oluşturduğu, Rus imparatorunun gönderdiği mektubu Han'ın alıp büyük divana verdiği ve divanın da mektubu incelediği bilgilerini veriyor.⁴⁵³ Emiri Leşker Alimkul, hanlıkta siyasi hakimiyeti elinde bulundurduğu sıralarda, Rusların Türkistan'da ilerleyişleri karşısında tecrübeli kumandanlarıyla bir toplantı yapmış ve çeşitli kararlar alınmıştı.⁴⁵⁴ Kaşgar meselesini devlet ve askeri erkan ile divanda görüşmüş, alınan kararlar asıl hakimiyet Yakup Bey'de olmak üzere Büzruk Han Töre, Kaşgar hanı olarak ilan edilmişti.⁴⁵⁵ Büzruk Han Töre han olarak, Yakup Bey de komutan olarak Kaşgar'a geldikten bir süre sonra Yakup Bey tek başına iktidarı ele geçirerek kendi hükümetini tesis etti. Alimkul'un ölümünün ardından, Mirza Ahmed Kuşbeyi, Hakkulı Binbaşı gibi Hokand'ın önemli şahsiyetleri de Kaşgar'a gelip Yakup Bey'e katıldılar.⁴⁵⁶

Divan teşkilatının hanlığın son dönemlerine kadar önemini koruduğu anlaşılıyor. Eguene Schuyler 1873 yılında Türkistan'a yaptığı seyahatinin notlarında, Hokand'a gittiğinde, Hüdayar Han'ın başkentte bulunmadığı zamanlarda kendisinin yerine

⁴⁵² M.A. Mahdum Hacı, a.g.e., s. 70, 95.

⁴⁵³ D. Koç, **Rus Elçilik Raporlarına...**, s. 126-128.

⁴⁵⁴ Mirza Alim, **Ensabü's Slatin...**, v.122a.

⁴⁵⁵ Molla Muhammed Yunus, **Emir-i Leşker Alimkul**, v. 78a, 78b.

⁴⁵⁶ Mehmed Atıf, **Kaşgar Tarihi Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi**, Hazırlayanlar: İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci, Kırıkkale, 1998, s.266-270.

yetkilendirdiği bir divan olduğunu ve bu divana danışılmadan herhangi bir resmî işlem yapılamadığını belirtiyor.⁴⁵⁷

3.1.4. İdarî Görevliler

Atalık

Tarihsel ve çağdaş Türk lehçelerinde *dede, baba* anlamına gelen *ata* sözcüğünden türeyen *atalık* unvanı (*atabeg* sözcüğü ile aynı anlama gelmek üzere) Türk sosyal ve siyasi kültüründe çok genç yaştaki hükümdar çocuklarının daha ziyade siyasî ve idarî konularda eğitimi ile görevlendirilen kişilere verilen unvandır.⁴⁵⁸ Siyasi bir unvan ve bir devlet vazifesi olarak ilk defa *atabeg* biçimiyle Selçuklularda görülen atalık, devlet hanedan üyelerinin ortak malıdır geleneği doğrultusunda küçük yaştaki şehzadelere tahsis edilen yerlerde şehzadeyi idarî ve siyasî konularda eğitmek, idarî işleri yerine getirmek üzere görevlendiriliyordu.⁴⁵⁹ Selçuklulardan sonra kurulan Eyyubiler, Memlûkler, Safeviler, Timurlular gibi Türk devletlerinde de görülen atalık müessesesinin⁴⁶⁰ aslında Türk ve Moğol sosyal ve siyasi hayatında çok eski zamanlardan itibaren var olduğuna dair görüşler bulunmaktadır. F. Köprülü, Göktürk kitabelerinin

⁴⁵⁷ Eugene Schuyler, **Türkistan Batı Türkistan Hokand Buhara Ve Kulca Seyahat Notları**, İstanbul 2007, s. 341.

⁴⁵⁸ Ata, Atalık ve Atabeg hakkında geniş bilgi için bkz. Fuad Köprülü, “Ata”, **İA**, I. Cilt, İstanbul 1978, s. 711-718.

⁴⁵⁹ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 2015, s. 310; F. Köprülü, agm. s. 712; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhâniler, Karakoyunlu Ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış**, Ankara 1998, s. 47.

⁴⁶⁰ F. Köprülü, a.g.m., s.715-717.

yazıcısı Yollug Tigin'in, kendisini *Kültigin'in atası* olarak göstermesine dayanarak *atası* sözünün *atabeg* anlamında kullanıldığını ileri sürer.⁴⁶¹ Atalık 14. yüzyıl civarında yazılan Kuman-Kıpçak Türkçesi sözlüğü niteliğindeki Codex Cumanicus'ta *atalıh* biçiminde görülmekte, Memluk-Kıpçak edebiyatı eserlerinden biri olan İrşâdü'l- Mülûk ve's-Selâtin'de (1387) *atalık* olarak geçmektedir.⁴⁶² Altın Ordu ve Kırım hanlarının şehzadelerinin Kafyasya'da bazı ailelerin yanına verildiği, burada manevi babaları, bir bakıma atalıkları olan kişiler tarafından yetiştirildiği, silah kullanmayı, ata binmeyi, aile terbiyesini öğrendikten sonra kendi ailelerine geri gönderildiği bilinmektedir.⁴⁶³

Atalık; Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarında en önemli unvan ve vazifelerden biri olarak kabul edilmiştir. Buhara Hanlığı'nda Şibaniler döneminde (1500-1601) genellikle küçük yaştaki şehzadelere verilen vilayetlerin yönetiminden sorumlu olurlarken⁴⁶⁴ Aştarhaniler döneminde (1601-1747) özellikle Ebulfeyz Han'ın (1711-1747) hükümdarlığında atalıkların merkezdeki konumları güçlenmiş yüksek memuriyet sahibi olarak önemli idarî ve askerî görevleri yerine getirmeye başlamışlardı.⁴⁶⁵ Hive hanı Anuşa Han (1663-1687) Buhara'yı yağmalayıp Horasan'ı ele geçirdiğinde Buhara hanı Subhankulı Han (1681-1702) o sırada Bedehşan hakimi olan Atalık Mahmud Bey'e bu tehlikeyi bertaraf etme görevini vermişti.⁴⁶⁶ Atalık Mahmud Bey bu görevi en iyi şekilde yerine getirerek Subhankulı Han'ın hakimiyetinin devam etmesini sağladı ve Han ona

⁴⁶¹ F. Köprülü, a.g.m., s.713.

⁴⁶² Ufuk Tavkul, Kırım-Kafkasya İlişkilerinde "Atalık" Kurumunun Kökeni Üzerine Değerlendirmeler, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2016, Sayı 51, s.224.

⁴⁶³ U. Tavkul, a.g.m., s.224.

⁴⁶⁴ A. Ziya, **Özbek Devletçiliği...**, s.245.

⁴⁶⁵ A. Ziya, a.g.e., s.270.

⁴⁶⁶ A. Ziya, a.g.e., s.270; A. Gündoğdu, **Hive Hanlığı...**, s.120.

Bedehşan yöneticiliğinin yanısıra Belh yöneticiliğini de verdi.⁴⁶⁷ Ubeydullah Han döneminde (1702-1711) atalık *umdat al-umera* sanıyla bütün emirlerin başı kabul ediliyordu ve yine aynı dönemde Ming kabilesinden Adilbiy bütün Belh vilayetine *baş atalık* olarak atanmıştı.⁴⁶⁸ Hive Hanlığı'nda Ebulgazi'nin (1644-1664) devlet idaresini yeniden düzenlediğinde divanda her bir Özbek kabilesinden birer tane olmak üzere dört atalığa yer verdiği bilinmektedir.⁴⁶⁹ Hive Hanlığı'nda daha ziyade boy ve soy esasına bağlı olan atalığın⁴⁷⁰ devlet yönetiminde handan sonra en büyük makam olarak kabul edildiği, 18. yüzyıl sonrasında ise atalıkların bu mevkiyi bazen koruduğu bazen inaklara bıraktığı görülmektedir.⁴⁷¹ Buhara Hanlığı'nda Aştarhanilerin sonuncu hanı Ebulfeyz Han döneminde merkezî hakimiyetin zayıflamasıyla devletin yönetiminde atalıklar söz sahibi oldular, Han tarafından başşehir atalığına getirilen Muhammed Hakim Bey hanın zayıflığından faydalanarak yönetimi kendi kontrolü altına aldı.⁴⁷² Bir süre sonra da Muhammed Hakim'in oğlu ve Mangıt boyunun beyi olan Muhammed Rahim Atalık devlet idaresini ele geçirerek Aştarhani hanedanlığına son verdi.⁴⁷³

⁴⁶⁷ Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", **Türkler**, 8.Cilt, Ankara 2002, s. 566;

Selim Serkan Ükten, "Bölgeselleşme ve Feodal Çekişmeler Kısacasında Buhara Hanlığı'nın Çöküş Süreci", **Türk Tarihine Dair Yazılar Üçler Bulduk Armağanı**, Editör Alpaslan Demir, Ankara, 2017, s.78.

⁴⁶⁸ A. Ziya, **Özbek Devletçiliği...**, s.271.

⁴⁶⁹ A. Gündoğdu, **Hive Hanlığı...**, s.143.

⁴⁷⁰ M. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.580-581.

⁴⁷¹ A. Gündoğdu, **Hive Hanlığı...**, s.144.

⁴⁷² M. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s. 567.

⁴⁷³ A. Gündoğdu, **Hive Hanlığı...**, s.144.

Atalık, Hokand Hanlığı'nda yaşı küçük olan hanların veya bir vilayete yönetici olarak görevlendirilen han çocuklarının rehberi, danışmanı ve eğitimiyle görevli, bir anlamda hamisi olarak hizmetlerinde bulunuyordu. Bunun yanısıra hizmetinde bulunduğu hanzade tahta çıktığında atalığın kendisi de yönetimde önemli görev ve yüksek unvan sahibi oluyordu.⁴⁷⁴ Yaşı küçük olan hanın hizmetindeki atalıkların mühürünün hanın mühürü ile eşit tutulması⁴⁷⁵ Hokand Hanlığı'nda atalığın ne derece önemli olduğunu göstermektedir.

Hokand Hanlığı'nda atalıklar hanların tahta çıkmasında önemli rol oynamışlar, devlet idaresinde önemli görevlerde bulunmuşlar, güçlü siyasî konumlar elde etmişlerdir. Hanlıkta şehzedenin danışmanı ve hamisi olarak görev almış ilk atalıklardan Muhammed Bahadır'ı görüyoruz. Abdurahim Bey babasının hükümdarlığı döneminde Nemengan valiliği ile görevlendirildiğinde kendisine Muhammed Bahadır isimli bir kişi atalık olarak tayin edilmişti.⁴⁷⁶ Kıpçak Müsülmankul hanlığın tarihinde gücü hanı aşan, han katledip tahta han çıkararak ve devletin yönetimini eline geçiren atalık olarak karşımıza çıkar. O 1845 yılında on üç on dört yaşlarındaki Hüdayar Han'ı kızıyla evlendirerek tahta çıkarmış, kendisini de atalık ilan etmişti.⁴⁷⁷ Genç hanı sıkı gözetim altında tutarak ve devlet işlerine karıştırmayarak 1852 yılına kadar hanlığı yönetmiştir.⁴⁷⁸ Şirali Han'ın tahta çıkmasında büyük emeği geçen Kırgız ileri gelenlerinden Nuzup bu hizmetinden

⁴⁷⁴ Ş. Vahid, Kokan, "Kokan Hanligidegi..." s. 219.

⁴⁷⁵ Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s.74.

⁴⁷⁶ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.6.

⁴⁷⁷ M.A. Mahdum Hacı, a.g.e.,s.12.

⁴⁷⁸ A. Ziya, **Özbek Devletçiliği...**, s.294; H. Landsdeel, **Russian Central Asia**, s. 508.

dolayı atalık görevine getirilmiştir.⁴⁷⁹ Hokand Hanlığı'nda öne çıkan atalıklardan birisi de Kanaatşah Atalık'tır. Buhara emiri, Hokand'a yürüyüşünde ele geçirdiği Nav kalesini kumandanı Kanaatşah'a bırakır. Emir kaleden ayrıldığında Kanaatşah kaleyi terkedip Hokand tarafına geçer ve bu durum Hokand Hanlığı'na önemli bir avantaj sağlayarak Buhara emirinin buradan çekilmesine neden olur.⁴⁸⁰ Atalık unvanıyla Malla Han'ın hizmetinde bulunan Kanaatşah Merginan ve Taşkent hakimliği yapmış başkomutan olduğu Uzunağaç Savaşı'ndan sonra ise *atalık gazi* unvanı almıştır.⁴⁸¹ Hanlığın önemli şahsiyetlerinden Yakup Bey de *atalık gazi* unvanına sahip olanlardandır.⁴⁸²

Şahrüh Bey'in de, muhtemelen henüz Buhara'dan ayrılmadan önce, atalık unvanına sahip olduğu anlaşılıyor. Çünkü Şahrüh Bey, *Şahnâma-yi 'Umar-khânî ve Ta'rih-i Muhyî Khûkandî* gibi kaynaklarda "Şahrüh Atalık" olarak geçmekte,⁴⁸³ Hokand ile ilgili araştırmalarda görüldüğü kadarıyla "Özbek atalığı (beyi) Ming boyundan olan Şahrüh" şeklinde zikredilmektedir.⁴⁸⁴ Ayrıca bu unvan hanlığın Güney Kazakistan'da

⁴⁷⁹ Timurlan Omorov, **Kırgızların Türkistan Hanlıkları İle İlişkileri: XV-XIX. yy. Arası**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s.113,146.

⁴⁸⁰ Ş. Atadcanov, Z. İlhamov, B. İşkuvatov, H. Allayeva, **Özbek Hanlıkları Tarihsünasligi**, Taşkent 2011, s.21.

⁴⁸¹ T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s. 29.

⁴⁸² H. Kim, **Holy War in China...**, s. 99; Baymirza Hayıt, **Türkistan Devletlerinin...** s.145.

⁴⁸³ T.K.Beisembiev, **Annotated Indices...**, s.260.

⁴⁸⁴ Döölötbek Saparaliyev, "Kırgızlar İle Orta Asya Halklarının Birlikte Cungar Hanlığının İstilalarına Karşı Verdikleri Mücadeleler" (Aktaran: Ulanbek Alimov), **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt VI, Sayı 1, Sayfa İzmir 2006, s.216.

görevli devlet adamlarına da, muhtemelen göçerler arasında prestijlerini arttırmak amacıyla, verilmekteydi.⁴⁸⁵

Binbaşı

Binbaşı Türk ve Moğol (Moğollarda bin beyleri olarak da geçmekte⁴⁸⁶) devletlerinin askerî teşkilatında bin askerin kumandanına verilen addır.⁴⁸⁷ Buhara Hanlığı'nda *tugsaba* veya *tugbegi* unvanlarını da taşıyan binbaşılar, kendi askerî tuğlarına sahip olan boyların bin kişilik birliklerinin komutanıydılar ve ayrıca hanın yemeğini getirme, sulama işlerinin sorumluluğunu üstlenme gibi değişik görevleri de yerine getiriyorlardı.⁴⁸⁸

Hokand Hanlığı'nda binbaşı rütbesinin 19. yüzyıl başlarında Ömer Han döneminde kullanılmaya başlandığı görülmektedir.⁴⁸⁹ Ömer Han tahta çıktığında, Mergilan'lı Kelli Şadiy'i onun ardından da Yusuf Kaşgari'yi binbaşı yapmıştır.⁴⁹⁰ İlerleyen dönemlerde binbaşılar hanlıkta idarî ve askerî en yüksek makam ve unvan sahibi olarak handan sonra ikinci sırada gelmişlerdir.⁴⁹¹

Bir askerî görevli olarak binbaşılar silahların yapıldığı silahhane ile ilgili görev ve yetkiler de dahil olmak üzere bütün askerî işlerden ve savaş zamanlarında ordu

⁴⁸⁵ T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s. 29.

⁴⁸⁶ A. Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu Ve Çöküşü**, Ankara 2000, s. 75.

⁴⁸⁷ Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)**, Ankara 1982, s. 357-358; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 2005, s. 282.

⁴⁸⁸ S.S. Ükten, **Buhara Hanlığı'nın...**, s. 100-101.

⁴⁸⁹ H. Babayev, **Özbek Devletçiliği...**, s.314.

⁴⁹⁰ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 82.

⁴⁹¹ T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s.17; M.A. Mahdum Hacı, a.g.e., s. 236.

kumandanlığından sorumlu idiler.⁴⁹² Hanlıkta binbaşılardan birçok önemli sefere ordunun kumandanı olarak katıldığı görülmektedir. Örneğin Muhammed Ali Han dönemindeki Kaşgar seferinde Hakkulı Binbaşı, Şirali Han'ın Taşkent'i yeniden Hokand Hanlığı'nın tabiyetine geçirmek için Taşkent'e gönderdiği orduda Yusuf Binbaşı ordu kumandanı olarak vazife almışlardır.⁴⁹³ Hüdayar Han'ın Akmescit'i Ruslardan ikinci geri alma teşebbüsünde ordu kumandanlığı vazifesini Kasım Binbaşı üstlenmiştir.⁴⁹⁴ Orduya asker toplama işlerini de yerine getiren binbaşılardan aynı zamanda gerektiğinde askerî hakim olarak da görev yapıyor ve savaşla ilgili konularda gerekli düzenlemeleri yapıyorlardı.⁴⁹⁵

Binbaşılardan idarî görevli olarak, orduya bin asker veren yerleşim birimlerinin yöneticisi olarak atanıyorlardı.⁴⁹⁶ Hanlığın öne çıkan şahsiyetlerinden birisi olan Şadmanhoca, binbaşı unvanıyla Balıkcı (1858-1860), Türkistan (1861) ve Nemengan (1861-1862) şehirlerini yönetmiştir.⁴⁹⁷ Devlet meseleleri özellikle devletin dış siyaseti ile ilgili meseler, bu meseleleri çözüme kavuşturmak binbaşılardan idarî görevleri arasındaydı.⁴⁹⁸ Muhammed Ali Han döneminde binbaşı olan Hakkulı askerî güçlerin başında olmasının yanısıra devlet işlerini de eline almıştı.⁴⁹⁹ Binbaşılardan gücü ve etkileri Şirali Han döneminden itibaren artmış,⁵⁰⁰ Kırgız liderlerinden Müsülmankul örneğinde

⁴⁹² H. Sadıkov, **Özbekistan Tarihi...**, s. 60; M.A. Mahdum Hacı, a.g.e., s. 236.

⁴⁹³ M.A. Mahdum Hacı, a.g.e., s. 95, 104-104.

⁴⁹⁴ Molla Muhammed Yunus, **Emir-i Leşker Alimkul**, v. 31a.

⁴⁹⁵ H. Boboyev, **Özbek Devletçiliği...**, s. 396.

⁴⁹⁶ H. Boboyev, a.g.e., s. 396; Ş. Vahid, "Kokan Hanligidegi...", s. 216.

⁴⁹⁷ Beisembiev, **The Life of...**, s. 21.

⁴⁹⁸ H. N. Bobobekov, "Ferghana And...", s. 79; H. Boboyev, **Özbek Devletçiliği...**, s. 396.

⁴⁹⁹ H. Boboyev, a.g.e., s. 396.

⁵⁰⁰ Şadman Vahid, "Kokan Hanligidegi...", s.217.

olduğu gibi bazen güçleri hanları dahi aşmıştır. Muhammed Ali Han döneminde yüzbaşı olan Müsülmankul, Buhara emiri Hokand'ı kuşattığında emirin rehineleri arasında idi.⁵⁰¹ Teslim olmaya yanaşmayan Hokandlıları teslim olmaya ikna edeceğine dair emirle anlaşılan Müsülmankul, Hokand'a girdiğinde tam tersine Hokandlıları savaştırmaya teşvik eder ve kendisi de şehrin müdafaasını güçlendirmek için hazırlıklara girişir. Buhara emiri Hive tehdidi yüzünden geri dönmek zorunda kalınca Müsülmankul Hokand'ı Buhara Hanlığı'nın eline geçmesinden kurtarmış olur.⁵⁰² Binbaşı rütbesini alan Müsülmankul tahta Şirali Han olmasına rağmen devlet işlerini ele alır, Şirali Han'ın hamiliğini üstlenir.⁵⁰³ Şirali Han'ın öldürülmesinden sonra onun küçük yaştaki oğlu Hüdayar Han'ı tahta çıkaran Müsülmankul, genç hanı sıkı gözetim altında tutarak devleti kendisi yönetir. Daha sonraları binbaşılardan hanı sınırlayan güçleri nedeniyle Malla Han, Alimbey'e söz verdiği halde binbaşı rütbesini vermektan kaçınacaktır.⁵⁰⁴

Kuşbeyi /Koşbeyi

Hokand Hanlığı'nda hem askerî hem de idari en yüksek görevliler arasında yer alan *kuşbeyi*⁵⁰⁵ makamı Buhara Hanlığı ve Hive Hanlığı'nda da en önemli mevkiler arasında

⁵⁰¹ A. Sagdullayev, B. Eminov, O. Mevlanov, N. Narkülov, **Özbekistan Tarihi: Devlet Ve Cemiyet Terakkiyatı I. Kısım**, Taşkent 2000, s. 220.

⁵⁰² A. Sagdullayev vd., a.g.e., s.220.

⁵⁰³ Ü. Bulduk, **Hokand Hanlığı...**, s. 24; G.A. Hidayetov, **Mening Canacan Tarıhim**, Taşkent, 1992, s. 257.

⁵⁰⁴ Timurlan Omorov, **Kırgızların Türkistan Hanlıkları...**, s. 117.

⁵⁰⁵ Kaynaklarda hem kuşbeyi hem de koşbeyi olarak geçen bu unvan, kuşbeyi olarak hükümdarların av kuşlarından sorumlu kişi (**Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi**, "Kuşbeyi" (Q Harfi), s. 417), koşbeyi olarak ise ordu karargahının kumandanı (**Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi**, "Koşbeyi" (Q Harfi), s.452; Abdullah Gündoğdu,

idi. Buhara Hanlığı'nda Aştarhaniler dönemindeki *kuşbeyibaşı* unvanına dayanarak kuşbeyilerin birden fazla olduğu anlaşılmaktadır. Hanlıkta kuşbeyibaşının unvan verme, hanın fermanı olmadan yazılı emirler çıkarma gibi yetkilere sahip olduğu, hanın kabul törenlerine isteğine göre iştirak ettiği görülüyor.⁵⁰⁶ Buhara Hanlığı'nda, Mangıtlar döneminde de üstünlüğünü koruyan kuşbeyi, handan sonraki ikinci kişi olarak gelmekteydi. Maliye, vergiler, hazine, ve önemli idari meseleler onun sorumluluğu altındaydı.⁵⁰⁷ Buhara Hanlığı hakkında yapılan çalışmalarda, kuşbeyi ile koşbeyi arasında farklılık tespit edildiği görülmektedir. Buna göre kuşbeyi, hem hanın hem de yerel sultanların av merasimleri ile ilgili her türlü düzenlemeyi yapan görevli, koşbeyi ise üst düzey bir ordu görevlisidir. Aştarhanilerin son dönemlerinde kull-i koşbegi/koşbegi-yi kull (baş koşbeyi) olarak değişen bu unvan sahibinin önemi artmış, muhafızların başı olarak hanın yakın koruması olmuştur. En üst düzey komutanlardan ve hanın baş danışmanlarından biri olacak kadar konumu yükselmiş, bir dönem devletin bütün mali

Hive Hanlığı Tarihi (Yadigâr Şeybanileri Devri: 1512-1740), s. 145) anlamına geliyor.

Kullanılan kaynaklarda, örneğin geniş ölçüde yararlanılan Tarihi Türkistan'da koşbeyi olarak, Boboyev'in Özbek Devletçiliği Tarihi adlı eserinde ve Şadman Vahid'in Kokan Hanligide Unvan Ve Mansablar adlı makalesinde kuşbeyi olarak yazılıyor. Beisembiev, The Life of 'Alimqul... adlı çalışmasında, Hüdayar Han'ın oğlu Seyyid Ümer Bek'in kaleme aldığı eseri Anjum at-tavarikh 'de müellifin bu unvanı *koşun beyi* (yani ordunun kumandanı) ifadesinin kısaltılması olarak değerlendirdiğini aktarıyor (s. 21). Farklı kaynaklarda, aynı görev ve aynı kişiler için her iki kullanımın da görülmesinden, Hokand Hanlığı'nda kuşbeyi için ayrı, koşbeyi için ayrı makam ve görev tahsis edilmediği anlaşılmaktadır.

⁵⁰⁶ A. Ziya, **Özbek Devletçiliği...**, s.271.

⁵⁰⁷ A. Ziya, a.g.e., s.295.

işlerini eline almıştır.⁵⁰⁸ Hive Hanlığı'nda da 19. yüzyılın ilk yarısında kuşbeyilerin mevkisi handan sonra gelmek üzere oldukça yükselmiş,⁵⁰⁹ vezirlik, başvezirlik makamlarına getirilmişlerdir.⁵¹⁰

Hokand Hanlığı'nda öne çıkan kuşbeyilerin arasında Recep Kuşbeyi, Muhammed Şerif Kuşbeyi, Şadmanhoca Kuşbeyi, Mirza Ahmed Kuşbeyi (Şadmanhoca ile Mirza Ahmed daha sonraları binbaşı rütbesi almışlardır) anılmaktadır.⁵¹¹ Hanlığın etkin ve önemli görevlerde bulunmuş kuşbeyilerinden birisi de, daha sonra atalık unvanını alan Yakup Bey'dir. Yakup Bey henüz yirmi yedi yaşındayken kuşbeyi unvanı almış, askerî birliklere komuta etmiştir.⁵¹² Hem askerî hem de idari önemli görev ve yetkilerin sahibi olan kuşbeyilerden, Alim Han ve Ömer Han dönemlerinde, Recep Kuşbeyi'nin askerî görevli olarak Taşkent hakimi Yunus Hoca'ya karşı gönderilen Hocent ordusuna komuta ettiği,⁵¹³ Türkistan şehrini ele geçiren ordunun komutanlığını üstlendiği görülmektedir.⁵¹⁴ Muhammed Ali Han döneminde Leşker Kuşbeyi Doğu Türkistan'daki bazı şehirlerin ele geçirilmesi için görevlendirilmiş ve Yangi-Hisar, Yarkend, Hotan ve Aksu şehirleri hakimiyet altına alınmıştır.⁵¹⁵ 1848 yılı civarında Kazakların yaşadığı bölgede Rus askerî gücünün artması üzerine Nurmuhammed Kuşbeyi 15 bin kişilik bir ordunun başında

⁵⁰⁸ S. S. Ükten, **Buhara Hanlığı'nın...**, s. 89-92.

⁵⁰⁹ A. Ziya, a.g.e., s.298.

⁵¹⁰ A. Gündoğdu, **Hive Hanlığı...**, s. 145

⁵¹¹ Ş. Vahid, "Kokan Hanligidegi...", s. 217.

⁵¹² İklil Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, Ankara, 1995, s.83.

⁵¹³ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 68-70.

⁵¹⁴ M.A. Mahdum Hacı, a.g.e., s.84.

⁵¹⁵ D. Koç, **Rus Elçilik Raporlarına...**, s. 44.

tedbir amacıyla Kazakların sınırlarına gelmiştir.⁵¹⁶ Alimkul ile Hüdayar Han'ın hakimiyet mücadelelerinde, Muhammed Nazarbek Kuşbeyi Alimkul'un komutanı, Mirza Ahmed Kuşbeyi ise Hüdayar Han'ın komutanıydı.⁵¹⁷ Kuşbeyiler ayrıca askerî görevli olarak askerlerin yaşesinin temininden sorumluydu.⁵¹⁸

Hokand Hanlığı'nda kuşbeyiler hana danışmanlık ve vilayetlerde yöneticilik olmak üzere iki önemli idarî görevi yerine getiriyorlardı.⁵¹⁹ Leşker Kuşbeyi, Muhammed Ali Han döneminde yönetimde etkili olan isimlerdendi.⁵²⁰ Buhara emirinin Hokand seferinde Muhammed Ali Han'ın teslim olması halk arasında karışıklıklara neden olmuş, Han Leşker Kuşbeyi'ne her türlü yetkiyi vererek onu halkı yatıştırmakla görevlendirmişti.⁵²¹ Taşkent'in yönetimi Şirali Han'ın büyük oğlu Sarımsakbek'e verildiğinde onun adına Taşkent'i yönetmeye giden devlet ricali arasında Azimbay Kuşbeyi de bulunuyordu.⁵²²

Kuşbeyiler genellikle büyük vilayetlere yönetici olarak atanıyorlardı. Örneğin Taşkent, Narmuhammed Kuşbeyi, Şadmanhoca Kuşbeyi, Mirza Ahmed Kuşbeyi ve

⁵¹⁶ H. Ziyaev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine...**, s. 82.

⁵¹⁷ Molla Muhammed Yunus, **Emir-i Leşker Alimkul**, v. 52a, 54b.

⁵¹⁸ H. Boboyev, **Özbek Devletçiliği...**, s. 398.

⁵¹⁹ H. N. Bababekov, "Ferghana And...", s. 79; A. Sagdullayev, **Özbekistan Tarihi...**, s. 225-226.

⁵²⁰ D. Koç, **Rus Elçilik Raporlarına...**, s. 41.

⁵²¹ D. Koç, a.g.e., s. 49.

⁵²² M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 106.

Utambay Kuşbeyi tarafından yönetilmiştir.⁵²³ Recep Kuşbeyi Hocent'i ve Öretepe'yi yönetmiştir.⁵²⁴

Dadhah

Farsça *dad* “adalet” ve *hah* “isteyen, istekli” sözcüklerinden oluşan *dadhah* sözlük anlamı olarak adalet isteyen manasına gelmektedir.⁵²⁵ Dadhahlar Buhara ve Hokand hanlıklarında kale komutanı, korbaşı,⁵²⁶ mahkeme reisi, adli işlerin idarecisi, halkın şikayetlerini ya da istek ve maksatlarını hana iletme gibi çeşitli görevleri yerine getirmişlerdir.⁵²⁷ Buhara Hanlığı'nda adli işlerin yanısıra toplumsal düzeni sağlamakla ve divandaki çeşitli vazifeleri yerine getirmekle yükümlü olan dadhahlar gerektiğinde sefere çıkan orduya komutan olarak katılmak gibi askerî görevleri de üstlenmişlerdir.⁵²⁸

Hokand Hanlığı'nda dadhahlar çoğu zaman vilayetlere yönetici olarak atanmışlardır. Ömer Han, hükümdarlığı döneminde Türkistan şehrini aldığı zaman buraya Şeyh Badal Dadhah'ı vali olarak atamıştı.⁵²⁹ Hüdayar Han'ı genç yaşta tahta çıkararak yönetimi kendi eline alan Müsülmankul, Narmuhammet Dadhah'ı Kurama'ya, Ötembay (Ötömbay) Dadhah'ı Mergilan'a, Halmuhammed (Kalmuhammat) Dadhah'ı Şehrihan'a

⁵²³ T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s. 86.

⁵²⁴ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 68,88.

⁵²⁵ Suat Ünlü, **Çağatay Türkçesi Sözlüğü**, Konya, 2013, s.267,423; **Özbek Tilinin İzahlı Lugatı**, Moskova 1981, s. 231.

⁵²⁶ Silah deposu ve toplar da dahil çeşitli silahların yapıldığı yerlerin sorumlusu. (**Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi**, “Korbaşı” (K harfi), s.438.)

⁵²⁷ **Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi**, “Dadhah” (D harfi), s.332; Ş. Vahid, “Kokan Hanligidegi...”, s.220.

⁵²⁸ S.S. Ükten, **Buhara Hanlığı'nın...**, s. 86-87.

⁵²⁹ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.84.

(Şaarkan), Rahmança Dadhah'ı Tus'a vali olarak atamıştı.⁵³⁰ Yine Hüdayar Han döneminde vilayetlere yönetici olarak atananların içinde Sufi Bek Dadhah (Nemengan'a), Kadirkulı Bik Dadhah (Andican'a) görülmektedir.⁵³¹ Malla Han da Baba Big Dadhah'ı Şehrihan'a ve Hocent'e, Rüstem Big Dadhah'ı Taşkent'e,⁵³² Döşebay Dadhah'ı Öretepe'ye vali olarak atamıştır.⁵³³ Kırgızların boy liderlerinden birisi olan Seyyid Bek Dadhah 1859 yılında Malla Han tarafından Hocent valiliğine, 1863 yılının sonlarında Alimkul'un emriyle Isfara ve Usmani valiliklerine atanmıştır.⁵³⁴

Dadhah, Hokand Hanlığı'nın en yüksek makamlarından biri idi ve daha ziyade onursal bir unvan olarak verilmekteydi.⁵³⁵ Hokand hükümdarları hanlığa siyasi, askeri ve ekonomik yönden katkı sağlayabilecek özellikle boy ileri gelenlerini veya önderlerini dadhah unvanıyla onurlandırmışlar ve böylece kendilerine yakınlaşmalarını sağlamaya çalışmışlardır. Muhammed Ali Han döneminde Kırgızların önde gelen isimlerinden Alimbek, Hokand Hanlığı'nın vergi toplayan görevlileriyle anlaşmazlığa düşmüş etrafına kendisini destekleyen halkı da toplayarak önemli bölgeleri kontrolü altına almıştı. Alimbek'teki bu potansiyeli gören Han onu yanına davet ederek halk arasındaki değeri ve siyasi gücü nedeniyle ona dadhah (Kırgızlarda Datka) unvanı vermiştir.⁵³⁶ Malla

⁵³⁰ T. Omorov, **Kırgızların Türkistan Hanlıkları...**, s. 228-229.

⁵³¹ Molla Muhammed Yunus, **Emir-i Leşker Alimkul**, v. 32a,51a.

⁵³² Molla Muhammed Yunus, **Emir-i Leşker Alimkul**, v. 14a,15a.

⁵³³ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.26.

⁵³⁴ T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s.25.

⁵³⁵ Gülnisa Aynakulova, "Alay Dağlarının Melikesi Kurbanca Datha (1811-1907)", **Gazi Türkiyat** Sayı 8, Bahar 2011 (217-230), Ankara 2011, s. 220; Beisembiev, **The Life of...**, s.18.

⁵³⁶ T. Omorov, **Kırgızların Türkistan Hanlıkları...**, s.226-227.

Han'ın tahta çıkmasında etkin bir rol oynayan Alimbek, Andican'a vali olarak atanmış⁵³⁷ aynı zamanda hanlıktaki bütün Kırgızların lideri konumuna gelmiş ve Kırgızlarla ilgili önemli sorunların çözümünde Han'ın danışmanlığını yapmıştır.⁵³⁸ Alimbek Dadhah Ruslarla yapılan Uzunağaç Savaşı'nda orduya komuta etmek konusunda Kanaatşah Atalık ile anlaşmazlık yaşayarak kabilesinin bulunduğu bölgeye kaçmış ve arkasından hakkında gözaltı kararı çıkaran Malla Han'ın öldürülmesinde aktif rol oynamıştır.⁵³⁹ Hokand Hanlığı'nda Alimbek Dadhah gibi devletin yönetim mekanizmasında, özellikle şehir ve kasabalarda yönetici olarak vazife gören, hanların tahta çıkışında veya tahttan indirilmesinde etkili olan pekçok dadhah görülmektedir. Ömer Han döneminde Rus elçisi olarak Hokand Hanlığı'na giden F. Nazarov raporunda üç ay gözetim altında tutulduğu Mergilan vilayetinin yöneticisinin dadhah (raporda dat-han olarak belirtilmiştir) olduğunu ve hanı ikna ederek kendilerini serbest bıraktığı bilgisini vermektedir.⁵⁴⁰ Yine Nazarov'un bilgileriyle Kreyuçi adlı şehrin yöneticisinin dadhah olduğunu ve civardaki yerleşim yerlerinin onun yönetiminde olduğunu öğreniyoruz.⁵⁴¹ Kırgızların Otuz Ogul boyunun lideri ve Mergilan valisi Kadir Dadhah Kırgız, Malla Han'ın öldürülmesinde aktif rol oynamıştır.⁵⁴² Kıpçak Yetti Kaşka boyunun lideri Bek Muhammed Dadhah (1844-1852 yılları arasında Şehrihan yöneticisi Kalmuhammed Dadhah'ın oğlu), Malla Han'ın yanındaki siyasi şahsiyetlerden bir dahdaktır. 1861-1862

⁵³⁷ T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s.25.

⁵³⁸ T. Omorov, **Kırgızların Türkistan Hanlıkları...**, s.227-228.

⁵³⁹ T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s.25.

⁵⁴⁰ D. Koç, **Rus Elçilik Raporlarına...**, s.133-134.

⁵⁴¹ D. Koç, a.g.e., s.176.

⁵⁴² T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s.44.

yıllarında Çust valisi, 1865 yılında Andican valisi olarak görev yapmıştır.⁵⁴³ Kırgız liderlerinden Koyçi Dadhah Kırgız, Malla Han'ın tahta çıktığı dönemde onun yanında yer almıştır.⁵⁴⁴

Hokand Hanlığı'nda dadhahlar idarecilik görevlerinin yanısıra ordu komutanlığı vazifesine getirilmişler, seferlere kumandan olarak katılmışlardır. Şirali Han hükümdarlığı döneminde daha önce Mergilan hakimliğine atadığı Şadi Dadhah'ı sonradan binbaşı olarak görevlendirmiştir.⁵⁴⁵ Aynı dönemde isyan eden Kıpçaklara karşı Devran Dadhah Taşkent ordusuna komuta etmiştir.⁵⁴⁶ Rusların Akmescit'i almasıyla sonuçlanan savaşta Şadman Hoca Mingbaşı'nın yanında kumandan olarak Sarımsak Dadhah ve Muhammed Kerimşeyh Dadhah bulunmuşlardır.⁵⁴⁷ Bazı dadhahların emrindeki birliklerin kendi birlikleri olduğu ve maiyetindekiler ile birlikte orduya katıldıkları bilinmektedir. Magzuni'nin verdiği bilgilere göre Şirali Han Hokand tahtına çıktığında İsa Dadhah, Rahmança Dadhah, Cumabay Dadhah, Said Alibek Dadhah, Mamadiyar Dadhah ve başka dadhahlar kendi askerleriyle birlikte gelmişler, birçok askeriyle birlikte gelen Köroğlu Bahadır adında bir şahısa da Han dadhah unvanı vermiştir.⁵⁴⁸ Malla Han ile Hüdayar Han'ın taht kavgası yüzünden çıkan savaşta Ferman Dadhah'ın kendi birliğini alarak Hüdayar Han'ı terketmesi savaşın sonucunu etkilemiş

⁵⁴³ T.K. Beisembiev, a.g.e., s.45.

⁵⁴⁴ T.K. Beisembiev, a.g.e., s.47-48.

⁵⁴⁵ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.107.

⁵⁴⁶ M.A. Mahdum Hacı, a.g.e., s.109.

⁵⁴⁷ H. Ziyaev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine...**, s.94.

⁵⁴⁸ T. Omorov, **Kırgızların Türkistan Hanlıkları...**, s.142-143.

ve Hüdayar Han'ın Hokand'a geri çekilmesine sebep olmuştur.⁵⁴⁹ Alimkul'un tecrübeli kumandanları arasında Atabek Dadhah adında bir dadhahın da olduğu görülmektedir.⁵⁵⁰

Pervaneci

Sözlük anlamı, ışığın etrafında dönerek uçan küçük kelebek olan *pervane* sözcüğü idarî terim olarak Selçuklulardan itibaren görülmekte, Büyük Selçuklu Devleti'nde ve Harzemşahlar Devleti'nde hükümdarların önemli ferman ve hükümleri anlamına gelmektedir. Ayrıca Anadolu Selçuklularında, İlhanlılarda, Timurlularda, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Safevilerde de pervane unvanlı görevlilerin bulunduğu bilinmektedir.⁵⁵¹

Pervaneci, Buhara ve Hive Hanlığı'nda oldukça üst düzey makamlar arasında görülmektedir. Buhara Hanlığı'nda han tarafından çıkarılan emir ve hükümler ile diğer resmi belgeleri ilgili kişi ve mercilere ulaştıran pervaneciler aynı zamanda savaş zamanlarında komuta kademesinde de görev alıyorlardı.⁵⁵² Devlet protokolünde kendine özel bir yere sahip olan pervaneci, atalık ve divanbeyinden sonra üçüncü sırada geliyordu. Hive Hanlığı'nda devlete büyük hizmetlerde bulunmuş şahıslara ödül olarak da verilen bir unvan olan pervaneci, mevki bakımından kadı ve inaktan sonra gelmekteydi.⁵⁵³ Hive Hanlığı'nda da devlet protokolünde kendine mahsus yeri olan pervaneciler, ferman ve emirleri yazma görevlerinin yanında sarayın teşrifat işlerinden sorumluydular.⁵⁵⁴

⁵⁴⁹ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.127-128.

⁵⁵⁰ Mirza Alim, **Ensabü's Selatin...**, v. 122a.

⁵⁵¹ Muharrem Kesik, a.g.m. s. 244.

⁵⁵² A. Ziya, **Özbek Devletçiliği...**, s.245,296.

⁵⁵³ **Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi**, "Pervaneçi"(P harfi), s. 77.

⁵⁵⁴ A. Gündoğdu, **Hive Hanlığı...**, s.145.

Hokand Hanlığı'nda pervaneciler yüksek dereceli devlet erbabı arasında idiler ve pervaneci makamında olanlar hanlığın en yüksek memuriyeti olan binbaşılığa getirilebiliyorlardı.⁵⁵⁵ Hokand Hanlığı'nın önemli şahsiyetlerinden birisi olan Şadman Hoca'nın 1853 yılı civarlarında pervaneci unvanı taşıdığı ve Hüdayar Han tarafından Taşkent valiliğine atandığı,⁵⁵⁶ 1857-1858 yılları arasında ise binbaşı görevinde olduğu görülüyor.⁵⁵⁷ Pervaneciler Hokand Hanlığı'nda han ile yakın olmaları sayesinde vatandaşların mektup veya dilekçelerini hana götürmek ve cevabını ilgili kişilere iletme suretiyle bir anlamda vatandaş ve hükümdar arasında aracı vazifesi görüyorlardı.⁵⁵⁸ Hüdayar Han döneminde Kazakların isyanını bastırmak için vazifelenderilen Dostmuhammed Dadhah'a bu hizmeti başarıyla tamamladığı için Han tarafından pervaneci unvanı verilmesinde olduğu gibi⁵⁵⁹ bu unvanın bir ödül niteliğinde verildiğine de rastlanıyor. Hokand Hanlığı'nda pervaneciler vilayet ve şehirlerde yönetici olarak, askeri birliklerin başında kumandan olarak görev yapmışlardır. Kıpçak liderlerinden Nar Muhammed Pervaneci 1845 yılında Kurama valisi, 1848-1858 yılları arasında Taşkent valisi olarak, Muhammed Musa Pervaneci 1852 yılında Şehrihan valisi, 1858 yılında Hocent valisi, 1858-1859 yıllarında Taşkent valisi olarak görev yapmışlardır.⁵⁶⁰ Mirza Ahmed Pervaneci Alimkul tarafından Çimkent valilisi olarak görevlendirilmiştir.⁵⁶¹

⁵⁵⁵ A. Ziya, **Özbek Devletçiliği...**, s.299.

⁵⁵⁶ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.20.

⁵⁵⁷ T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s.21.

⁵⁵⁸ Ş. Vahid, "Kokan Hanligidegi...", s.220.

⁵⁵⁹ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 29.

⁵⁶⁰ T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s.19, 28.

⁵⁶¹ Mirza Alim, **Ensabü's Selatin...**, v. 122b.

Şigavul

Hokand Hanlığı'nda yabancı ülkelerden gelen elçilerin karşılanması, resmi törenlerin düzenlenmesi gibi işlerden *şigavul* sorumlu idi.⁵⁶² Sarayda üst düzey görevlilerden biri olan şigavulların nüfuzu hanlığın kuruluşundan yıkılışına kadar etkisini kaybetmedi.⁵⁶³ Timurlular döneminde resmi ziyaret ve kabul törenlerini düzenlemek işlerini yerine getiren görevli olarak görülen şigavullar⁵⁶⁴ Buhara Hanlığı'nda yabancı ülke elçilerini kabul etme ile ilgili bütün hizmetleri yerine getirmekle yükümlüydüler.⁵⁶⁵

Hokand Hanlığı'nda elçileri ve diğer haber getiren görevlileri han huzuruna çıkarmakla sorumlu olan şigavullar bu görevlerinden başka bir çok görevleri de yerine getiriyorlardı.⁵⁶⁶ Ahrar Han Töre-i Şigavul, Emir-i Leşker Alimkul döneminde 1865 yılında Hocent vilayetine vali olarak atanmıştı.⁵⁶⁷ *Emir-i Leşker Alimkul* eserinin yazarı Molla Muhammed Yunus Can'a, Alimkul'un hakimiyeti döneminde Yakup Bey tarafından şigavul unvanı verilmişti.⁵⁶⁸ Molla Muhammed, şigavul unvanıyla Alimkul'a bazı konularda danışmanlık da dahil olmak üzere çeşitli görevleri yerine getirdi. Alimkul tarafından Taşkend vilayetine gönderilerek oradaki küçük yerleşim yerlerinden vergi toplayan görevlilerin hesaplarını kontrol etti.⁵⁶⁹ Alimkul'a Rus komutan Çernyayev ile barış görüşmeleri yapmasını da tavsiye eden Molla Muhammed, Alimkul'un emriyle bu

⁵⁶² D. Koç, **Rus Elçilik Raporlarına...**, s. 70.

⁵⁶³ A. Ziya, **Özbek Devletçiliği...**, s. 246.

⁵⁶⁴ İsmail Aka, **Timur Ve Devleti**, Ankara 2014, s. 169.

⁵⁶⁵ H. Babayev, **Özbek Devletçiliği...**, s. 354.

⁵⁶⁶ Ş. Vahid, "Kokan Hanligidegi...", s. 220.

⁵⁶⁷ T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s.66.

⁵⁶⁸ Molla Muhammed Yunus, **Emir-i Leşker Alimkul**, v. 73a.

⁵⁶⁹ Molla Muhammed Yunus, **Emir-i Leşker Alimkul**, v. 75a

görüşmeleri gerçekleştirmek üzere Taşkend'e gitti, burada elçiler aracılığı ile Çernyayev'le mektuplaşmak suretiyle birtakım görüşmeler yapıldı.⁵⁷⁰

Kadikelan

Kadikelan (Baş kadı) Hokand Hanlığı'nın adlî sistemindeki en üst düzey görevlidir.⁵⁷¹ Hem hanlığın merkezinde hem de vilayetlerde kadıları ve mahkemeleri yönetmekle yükümlü olan kadikelanlar⁵⁷² bizzat han tarafından tayin edilmekte,⁵⁷³ bu makama gelebilmek için şeriatı ve fıkıh ilmini çok iyi derecede bilmeleri gerekmektedir.⁵⁷⁴ Diğer kadılar kadikelanın emirlerini yerine getirmekle yükümlüydüler ve belirli durumlarda ona bağlıydılar. Örneğin kadikelan bir davada bir kadı'nın verdiği kararı doğru bulmayıp geri çevirdiğinde o kadı, kadikelanın bu kararına uymak zorunda kalıyordu.⁵⁷⁵ Kadikelanlar hukuki meselelerin çözümü⁵⁷⁶, özellikle de kadıların

⁵⁷⁰ Molla Muhammed Yunus, **Emir-i Leşker Alimkul**, v. 81b-82a.

⁵⁷¹ **Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi**, "Kazikelan" (K harfi), s. 203.

⁵⁷² Ş. Vahid, "Kokan Hanligidegi...", s. 222.

⁵⁷³ H. Boboyev, **Özbek Devletçiligi...**, s. 363.

⁵⁷⁴ H. Boboyev vd., a.g.e., s. 363.

⁵⁷⁵ H. Boboyev vd., a.g.e., s. 363.

⁵⁷⁶ Hokand Hanlığı'nda hukukî kaynaklar, İslam dini ve İslam felsefesi temelinde oluşan ve Kur'an, Sünnet, İcma ve Kıyas'ın kanun ve kaidelerinden yararlanılan *İslam hukuku*, sosyal hayatı düzenleyen, kadim tecrübelerden gelen ve kuşaktan kuşağa aktarılan sözlü *adet hukuku*, hanların ferman ve yarlıklarından oluşan *dünyevî hukuk* ve kısmen de Rusya ve Çin ile yapılan anlaşmalarda olduğu gibi *uluslararası hukuktan* oluşuyordu. İslam hukuku yani şeriat genel olarak temel hukuk kaynağı olarak kabul ediliyor, diğer kaynakların şeriata ters düşmemesi şartı gözetiliyordu. Adet hukuku özellikle Kazaklar, Kırgızlar gibi hayvancılıkla geçinen ve göçer hayat süren ahalinin içtimaî, iktisadi ve aile

çözemediği ağır davaların çözümünün yanısıra kadı adaylarını sınava tabi tutma, kazananların handan veya yerel yöneticiden göreve getirilmesini talep etme, kadılarla toplantı düzenleme ve bu toplantılara başkanlık yapma görevlerini yerine getiriyorlardı.⁵⁷⁷

Hokand Hanlığı'nın her bir vilayetinde bir kadıkelan bulunuyordu. Bu kadıkelanların arasında özellikle Taşkent kadıkelanının mevkisi daha üstündü.⁵⁷⁸ Kadıkelanlar diğer kadıların verdiği kararlara ilişkin şikayetleri kabul edip tekrar gözden geçirebiliyordu.⁵⁷⁹ Ağır suçlarla ilgili davalara kendisi bakan kadıkelan, ölüm cezası verme yetkisine sahipti. Ancak cezanın yerine getirilmesi için yerel beyin veya hanın izni gerekiyordu. Kadıkelanların verdiği kararlar kesindi, fakat bununla birlikte vatandaşın bu kararlarla ilgili beye veya hana şikayette bulunma hakkı vardı.⁵⁸⁰

hayatındaki düzenlemelere temel teşkil ediyordu. Hanların ferman ve yarlıkları daha ziyade bir göreve atanma veya azledilme, belirli bir arazinin sahipliği veya vergiden muaf tutulma gibi birtakım yaptırım, hak ve imtiyazları kapsıyordu. Bu ferman ve yarlıklar zaman zaman yerel yöneticiler tarafından da verilebiliyordu. Uluslararası anlaşmaların hukukî kaynak olarak kullanıldığı durumlara özellikle Nasreddin Han döneminde Ruslar ile yapılan anlaşma önemli bir örnek teşkil eder (geniş bilgi için bkz. Boboyev, 2009, s. 402-411).

⁵⁷⁷ Fahrettin Atar, Aitmat Kariev, "Hokand Hanlığı'ndaki Yargı Kurumları Üzerine Bir Bakış", **İslam Hukuku Dergisi**, Sayı 28, Yıl 2016, s. 297.

⁵⁷⁸ H. Boboyev, **Özbek Devletçiliği...**, s. 364.

⁵⁷⁹ H. Boboyev, a.g.e., s. 363.

⁵⁸⁰ H. Boboyev, a.g.e., s. 367.

Kadı

Kadılar Hokand Hanlığı'nın adlî sisteminde görevlilerdi. Rütbe olarak kadıkelanların altında bulunan kadılar⁵⁸¹ han tarafından kayd-ı hayat şartıyla atanıyorlar ve ancak rüşvet suçuyla görevlerine son veriliyordu. Devletin ve bütün idarî kurumların başı olarak han, gerekli gördüğü durumlarda kadıları cezalandırabiliyor, görevden alabiliyordu. Hüdayar Han'ın, hakimiyeti döneminde Hacıkelan Mahdum adındaki bir kadıkelanı suçu ortaya çıktıktan sonra para cezasına çarptırıp ev hapsi verdiği görülmektedir.⁵⁸² Yine aynı dönemlerde Hüdayar Han kadı ve diğer mahkeme görevlilerinin beyanları doğrultusunda şeriate aykırı davranan bazı din adamlarını ve alimleri cezalandırmıştır.⁵⁸³ Vilayet, şehir ve kasabalarda görev yapan kadılar adlî görevlerinin yanısıra buldukları yerdeki yöneticilere danışmanlık yapmak, vakıfları yönetmek, gerekli kişilere vasi olmak, noterlik gibi görevleri de üstlenmişlerdir.⁵⁸⁴ Kadılar İslam dinini ve hukukunu bilen, okumuş, ulema sınıfı mensubu idiler.⁵⁸⁵ Kadıkelanların tavsiyesiyle ve han veya hanın yetki verdiği bir kişi tarafından atanıyorlardı. Mir Fuzeyl b. Mir Ahund Damolla Salih'i, Alim Han 1810 yılında Taşkent kadısı olarak atamış, Molla Salihbek Ahund, Şirali Han ve Malla Han'ın emriyle kadılığa

⁵⁸¹ Seyfettin Erşahin, **Türkistan'da İslam Ve Müslümanlar: Sovyet Dönemi**, Ankara 1999, s. 72.

⁵⁸² Mirza Alim, **Ensabü's Selatin...**, v. 137a-137b.

⁵⁸³ Mirza Alim, a.g.e., v. 136a-137a.

⁵⁸⁴ S. Erşahin, **Türkistan'da İslam...**, s. 72.

⁵⁸⁵ H. Boboyev, **Özbek Devletçiliği...**, s. 364.

ve kadikelanlığa getirilmişti.⁵⁸⁶ Sultan Seyid Han, Muhammed Salih Hoca'yı Taşkent'in Şeyhantur kasabasına kadı olarak tayin etmişti.⁵⁸⁷

Hokand Hanlığı'nda sayıları oldukça fazla olan kadılar bu görevlerine titizlikle getiriliyorlardı. Örneğin Taşkent'te kadılar şeriat hükümleri konusunda uzun ve dikkatli bir imtihan sonucunda bir ulema heyeti tarafından seçiliyorlardı.⁵⁸⁸ Kadıların önemli görevlerinin başında, Kur'an'ın gösterdiği biçimde düzenlenen evlilik ve boşanma işlemleri, diğer aile meseleleri ve miras meseleleri, çeşitli belgeleri resmileştirme, özel mülkü kayıt altına alma, yetimlerin vasilğini üstlenme gibi konular geliyordu. Bunlardan başka basit davalara da kadılar bakıyorlardı.⁵⁸⁹ Kadıların verdiği kararlar kesindi, fakat vatandaşların bu kararı hana veya beye şikayet etme hakları saklıydı. Han ya da bey şikayet edilen kararın tekrar görüşülmesini isteyebilir veya kararı geçersiz sayabilirdi.⁵⁹⁰ Kadı, a'lam ve müftüden oluşan mahkemelerde, bir davanın kadıya intikal etmesi için davacının sözlü veya yazılı olarak mahkemeye başvurması, o mahkemede görevli olan müftünün davanın konusu ile ilgili fikhî görüşlerini a'lama bildirmesi ve a'lamin da müftünün görüşüne göre şeriat çerçevesinde bir rapor hazırlayıp mührünü vurarak kadıya iletmesi gerekiyordu. Kadı kendisine iletilen davayı gözden geçirerek çoğu zaman bir celsede karara bağlıyor ve yazılı kararın orijinali kadının *hüküm defterine* yerleştiriliyor, birer kopyası da davacı ve davalıya teslim ediliyordu.⁵⁹¹

⁵⁸⁶ F. Atar, "Hokand Hanlığı'ndaki Yargı...", s. 299.

⁵⁸⁷ F. Atar, a.g.m., s. 299.

⁵⁸⁸ E. Schuyler, **Türkistan...**, s.164.

⁵⁸⁹ E. Schuyler, a.g.e., s. 165; H. Boboyev, **Özbek Devletçiliği...**, s. 365.

⁵⁹⁰ H. Boboyev, a.g.e., s. 367.

⁵⁹¹ F. Atar, "Hokand Hanlığı'ndaki Yargı...", s. 298.

A'lam ve Müftü

Hokand Hanlığı'nın adli sisteminde *a'lam*, bir davada müftünün dava konusu ile ilgili fikhî görüşlerini şeriat çerçevesi içerisinde değerlendirerek kadıya sunan görevliydi. A'lamların göreve gelebilmeleri için, mahkemenin en alt görevlisi olan mirzalıktan terfi etmeleri, kadılık sınavını geçemeyip kadı adayları olarak a'lamlık görevinde kalması veya han tarafından doğrudan tayin edilmesi gerekiyordu. Kadıların yardımcısı konumunda olan a'lamlar, kadıların hastalanması ya da mahkemeye gelememesi gibi durumlarda geçici olarak mahkemede kadılık görevini yerine getirebiliyordu.⁵⁹²

Müftü Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarında kadıların yardımcısı ve danışmanı olarak görev yapıyordu. Hanlıklarda her önemli yerleşim merkezinde bir müftü bulunuyordu, başkentteki müftülere *baş müftü* adı veriliyordu.⁵⁹³ Bazı mahkemelerde birkaç müftü olabiliyordu ve o zaman bunların en yaşlısına *baş müftü*, diğer müftülere ise *molla* adı veriliyordu, birden fazla mahkemesi olan büyük şehirlerde en büyük mahkemenin müftüsüne de *baş müftü* unvanı veriliyordu. Müftülerin göreve gelmesi için a'lamlarda olduğu gibi kadılık sınavına girmesi, mirzalık görevinden müftülük görevine terfi etmesi, han veya idarî amir tarafından doğrudan atanması gerekiyordu⁵⁹⁴. Müftülük görevine atanacak olan kişinin kadıkelanın yanında belirli bir süre geçirip sınava girmesi gerekiyordu. Sınavı geçenler müftü adayları olarak han veya idarî amire takdim edilip onlar tarafından tayin ediliyorlardı. Resmen tayin edilen müftülere kendi adlarının yazılı

⁵⁹² F. Atar, a.g.m., s. 300.

⁵⁹³ S. Erşahin, **Türkistan'da İslam...**, s. 73-74.

⁵⁹⁴ F. Atar, "Hokand Hanlığı'ndaki Yargı...", s. 301.

olduğu bir mühür veriliyordu. Ancak bu mühür görevinden ayrıldığı takdirde geri alınıyordu.⁵⁹⁵

Hokand Hanlığı'nda müftülerin asıl görevi şeriat kanunları hakkında bilgi vermek, davanın şeriate uygun olup olmadığını belirlemek, benzer davaların geçmişte hangi şer'î kurallara göre çözüldüğü ile ilgili yol göstermekti. Müftülerin şeriat kanunlarını açıklayarak verdiği belgelere *rivayet* (fetva) adı veriliyordu. Mahkemelerde temsilci sıfatıyla görev alan müftüler, taraflardan birinin isteği ile davaya iştirak ediyordu (vatandaşların istediği müftüyü seçme hakkı vardı). Taraflardan birinin isteği üzerine davaya iştirak eden müftü, temsil ettiği davacı veya davalı için dilekçe yazıyor, ilgili belgeleri araştırıyor ve temsil ettiği kişi adına anlaşma metni düzenliyordu.⁵⁹⁶

Mirza ve Reis (Muhtesib)

*Mirza*⁵⁹⁷ Hokand Hanlığı'nın mahkemelerinde kadıların emrinde katiplik görevi yapıyordu. Mirzalık aynı zamanda müftü ve kadı olabilmenin ilk aşaması olarak kabul ediliyordu.⁵⁹⁸ Mirzalar, müftülerin dava ile ilgili şer'î görüşlerini yazarak a'lama iletiliyorlar, kadıların verdiği kararların iki kopyasını çıkararak birini davacıya diğerini de

⁵⁹⁵ H. Boboyev, **Özbek Devletçiliği...**, s. 368.

⁵⁹⁶ H. Boboyev, a.g.e., s. 368-369.

⁵⁹⁷ Mirza, Farsçada *mir-zâda* veya *amir-zâda* sözcüklerinden kısaltılmış, hükümdar soyundan gelenlere verilen bir unvandır (R. Levy, "Mirza", **İA**, İstanbul, 1979, s.361). Timurlularda yaygın olarak hükümdarların erkek çocuklarına ya da hükümdar ailesinin diğer üyelerine Mirza unvanının verildiği görülmektedir. Aynı zamanda zengin toprak sahiplerine ve bazı önemli kişilere de verilen bu unvanın kullanılışı, hükümdar ailesinden olanların isimlerinin sonuna, diğerlerinin isimlerinin başına getirilmek suretiyle ayrılıyordu (Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Şehzade", **DİA**, 38. Cilt, İstanbul, 2010, s.479).

⁵⁹⁸ F. Atar, "Hokand Hanlığı'ndaki Yargı...", s. 302.

davaliya veriyorlardı. Aslını ise *hüküm defterine* kaydediyorlardı. Medresede eğitim gören mirzaların el yazısının güzel olması ve fıkıh ilminde bilgi sahibi olmaları gerekiyordu.⁵⁹⁹

Hokand Hanlığı'nda çeşitli unvan ve görev sahiplerinin şahsi gücüne göre daha önemli mevkilere gelmesi mirzalarda da görülür. Örneğin Mirza Ahmed, kuşbeyi unvanı da alarak Taşkent valiliğine kadar yükselmiştir. Yine bir dönem Türkistan şehrinin valisi Mirza Devlet'ti. Hokand Hanlığı'nın ileri gelen bir mensubu iken Doğu Türkistan'da bağımsız bir devlet kurmakla görevlendirilen Yakup Bey'in emri altındaki mirzalara bakarak bu görevlilerin sadece mahkemelerde değil, bütün devlet işlerinde yardımcı ve danışman olarak da yer aldığı anlaşılmaktadır. Yakup Bey, memurları atamak veya görevden almak, devlet meselelerini çözüme kavuşturmak gibi işleri dürüst ve güvenilir mirzalarla birlikte yürütüyor, devletin gelir, gider, hazinenin kârı gibi mali işlerini ve elçilik görevlerini mirzabaşılara emanet ediyordu.⁶⁰⁰

Muhtesib adlî teşkilatın içinde yer alan bir görevli olarak değil ama dinî ve dünyevî kuralların uygulanmasında bir gözetimci ve bir cezalandırıcı olarak Hokand Hanlığı'nın adlî sisteminde yer almıştır. Muhtesiblerin görevleri devlet düzenine ve sosyal yapıya aykırı şeriat dışı hareketlere engel olmaktan, halkın şikayetlerini dinleme, pazarlardaki düzeni sağlama, cami görevlerini denetleme, yolları düzelttirme gibi pek çok alana yayılmıştı.⁶⁰¹

Hokand Hanlığı'nda muhtesip ya da reis unvanı taşıyan bu görevliler, kamu haklarının ihlaline engel olmak, halkın sosyal asayişini ve güvenliğini sağlamak gibi

⁵⁹⁹ F. Atar, a.g.m., s. 302.

⁶⁰⁰ H. Kim, **Holy War in Chine...**, s. 100-101.

⁶⁰¹ S. Erşahin, **Türkistan'da İslam...**, s. 75.

önemli konularda yetkili ve sorumlu idiler.⁶⁰² Hanlıktaki muhtesibler imamın ve cemaatin beş vakit namazlarını kılıp kılmadıklarını, dönemin eğitim sistemini ve okullarda talebelerin hocalarına uygun davranıp davranmadıklarını dahi denetliyor, pazarlarda ürünlerin ağırlıklarını, fiyatlarını ve kalitelerini kontrol ediyor, erkeklerin sarıksız gezmelerine, kadınların süslü ve çekici kıyafetler giymesine engel oluyorlardı.⁶⁰³

Divanbeyi

Hokand Hanlığı'nda *divanbeyi* hanın divanını yöneten ve hanın kalemi olarak malî işleri üstlenmiş bir idarî görevli idi.⁶⁰⁴ Timurlular ve Buhara Hanlığı'nda da gördüğümüz divanbeyleri Buhara Hanlığı'nda devletin malî işleri ve kayıtları ile vergi tahsilinden sorumlu, dış işleri ile diplomasi alanlarında da görevliydi ve ayrıca orduda büyük askerî birliklere komuta ediyorlardı.⁶⁰⁵

Hokand Hanlığı'nda divanbeyi devletin malî işlerinden sorumluydu ve hazinenin bütün gelir ve giderleri divanbeyinin denetimi altında bulunuyordu. Divanbeyi bu görevini kendisine bağlı birkaç alt dereceli memurla birlikte yürütüyor, gelir ve giderler özel olarak ayrılan gelir ve gider defterlerine kayıt ediliyordu. Bunların dışında vakıf topraklarından hazineye aktarılan gelirler, mescid ve medreselerin varlıkları, halkın hana verdiği çeşitli hediyelerin kaydının tutulması da divanbeyinin sorumluluğu altındaydı.⁶⁰⁶

⁶⁰² F. Atar, "Hokand Hanlığı'ndaki Yargı...", s. 295.

⁶⁰³ F. Atar, a.g.m., s. 295-296.

⁶⁰⁴ D. Koç, **Rus Elçilik Raporlarına...**, s. 69; Ş. Vahid, "Kokan Hanligidegi...", s. 219.

⁶⁰⁵ S.S. Ükten, **Buhara Hanlığı'nın...**, s. 84-85.

⁶⁰⁶ D. Koç, **Rus Elçilik Raporlarına...**, s. 69.

Devlet hazinesi ile ilgili bir başka görevli de *hazineci* idi. Hazineci devlet hazinesinin hesaplarından sorumluydu ve vilayet merkezlerinde de görevli hazineciiler vardı.⁶⁰⁷

Divanbeyi, hanın divanından başka büyük vilayetlerde de bulunuyordu. Deşt-i Kıpçak'taki toprakların yönetimini de içine alan Taşkent vilayetinde görevli divanbeyi vergi işlerini ve malî işleri yürütüyordu. Taşkent Beylerbeyi Gulam Şah döneminde Taşkent vilayetinde iki divanbeyi görev yapıyordu. Bunlardan Hakim Divanbeyi Taşkent, Türkistan, Çimkent ve Sayram'dan, Hüdayberdi Divanbeyi ise Pişkek'e kadar olan yerlerden sorumluydular.⁶⁰⁸

Hanlıkta divanbeylerinin farklı idarî görevlere getirildikleri de görülmektedir. Alim Han Taşkent'i yönetmek üzere Leşker Divanbeyi'ni (Gulam Şah),⁶⁰⁹ Ömer Han Törekorgan'ı yönetmek üzere Ernazarbek Divanbeyi'ni görevlendirmişti.⁶¹⁰ Yine Ömer Han'ın 1810 yılında St. Petersburg'a gönderdiği elçilerin arasında Rahmatulla Divanbeyi'nin yer aldığı görülmektedir.⁶¹¹

3.2. TAŞRA TEŞKİLATI

Hokand Hanlığı idarî yönden *vilayetlere* (*beyliklere*), vilayetler kendi içlerinde *şehir, dehe*,⁶¹² köy, mahalle gibi daha küçük idarî birimlere ayrılıyordu. Vilayetler idarî

⁶⁰⁷ Ş. Vahid, "Kokan Hanligidegi...", s. 220.

⁶⁰⁸ Ş. Vahid, "Kokan Hanligidegi...", s. 219-220.

⁶⁰⁹ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 75.

⁶¹⁰ M.A. Mahdum Hacı, a.g.e., s. 88.

⁶¹¹ Velikul Turdiyevič Işkuvatov, **Kokan-Rossiya Diplomatik Münasabatlar Tarixşünasligi**, Taşkent 2009, s. 26.

⁶¹² Farsça bir sözcük olan *dehe*, Türkistan Hanlıklarında, kırsal kesimde birkaç köyden, büyük şehirlerde ise birkaç mahalleden oluşan idarî birimdir. (**Özbek Tilining İzahli**

birim olmalarının yanısıra aynı zamanda birer askerî birim olarak değerlendiriliyordu. Kaynaklarda sayısı on beş olarak geçen bu birimlerden bazıları Hokand, Mergilan, Andican, Balıkçı, Çartak, Kasan ve ayrı bir öneme sahip olan Taşkent vilayeti olarak gösterilmektedir.⁶¹³

Hokand Hanlığı'nda devletin sınırlarına dahil edilen şehirlerin çoğunlukla hanedan üyelerinin tasarrufuna verildiği görülmektedir. Devletin kurucusu olan Şahruh Bey'in oğulları Abdurrahim Bey ve daha sonra Abdulkerim Bey Nemengan vilayetine, Abdulkerim Bey'in oğlu Abdurahman Bey Mergilan vilayetine yönetici olarak gönderilmişler,⁶¹⁴ Abdurrahim Bey tahta çıkınca Hocent'i ağabeyi Abdulkerim Bey'in, Mergilan'ı da kardeşi Şadi Bey'in yönetimine vermişti.⁶¹⁵ Abdurrahim Bey'in oğlu Bababek 1730'larda Kaynar'ı⁶¹⁶ Alim Han tahta çıktığında kardeşi Rüstem Bey, Kanbadem'i yönetiyordu.⁶¹⁷ Şirali Han devletin başına geçirildiğinde Taşkent'i büyük

Lügati, s. 581) Örneğin Taşkent Sebzar, Kökçe, Şeyhantahur, Beşyagaç dehelerine bölünerek yönetilmiş (Dilorom Alimova, Margarita Filanoviç, **Toshkent tarixi (kadim devrlerden bugüangi küngeçe)**, Taşkent 2009, s. 56.) ve yine Andican dört deheye ayrılarak yönetilmiştir. (**Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi**, “Andican” (E harfi), s.492.)

⁶¹³ H. Sadıqov, **Özbekistan Tarihi...**, s.60; G.A. Hidayatov, 1992, s. 252.

⁶¹⁴ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 6-8.

⁶¹⁵ T. Omorov, **Kırgızların Türkistan Hanlıkları...**, s.106.

⁶¹⁶ Döölötbek Saparaliyev, XVIII. Yüzyılda Kırgızlar İle Özbeklerin Sosyal Ve Siyasi İlişkileri, Çev. Abdrasul İsakov, **Gazi Akademik Bakış**, Cilt 4, Sayı 8, Ankara 2011, s. 142.

⁶¹⁷ T. Omorov, **Kırgızların Türkistan Hanlıkları...**, s.109.

oğlu Sarımsak Bey'in, Andican'ı ise Hüdayar'ın (Hüdayar Han) yönetimine teslim etmişti.⁶¹⁸

Vilayet ve şehirler *hakim* ve *beyler* tarafından, köyler ve mahalleler *aksakallar* tarafından yönetiliyordu.⁶¹⁹ Taşkent'in yönetimi diğer vilayetlerden biraz daha farklılık gösteriyordu ve yöneticisi diğer vilayet yöneticilerinden farklı olarak *beylerbeyi* unvanı taşıyordu.⁶²⁰

⁶¹⁸ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s.12.

⁶¹⁹ Victor Dubovitskii, Haydarbek Bababekov, "The Rise and Fall of the Khokand Khanate", **Ferghana Valley The Heart Of Central Asia**, Editör: S. Frederick Starr, Newyork 2011, s. 57.

⁶²⁰ Orta Asya'nın coğrafi, siyasi ve ekonomik yönden en önemli şehirlerinden birisi olan Taşkent'in yönetimi *beylerbeyliği* statüsü ile farklılık gösteriyordu. Taşkent Hokand Hanlığı'nın tabiyetine geçmeden önce Sebzar, Kökçe, Şeyhantahur ve Beşyagaç'tan oluşan dört deheye ayrılarak yönetiliyordu. *Çarhakimlik* (dört hakimlik) adı verilen bu dönemde dehelerin her birinin ayrı hakimi bulunuyordu (Dilorom Alimova, Margarita Filanoviç, **Toshkent tarixi (kadim devrlerden bugüangi küngeçe)**, Taşkent 2009, s. 56.). 1874 yılında Şeyhantahur dehesinin hakimi Yunushoca diğer deheleri hakimiyeti altına alarak müstakil bir Taşkent devleti kurmuş fakat bu devlet 1808 yılında Hokand Hanlığı tarafından yıkılmıştı (Hamid Ziyayev, **Ötmiş ve gelecek közğüsü (Tarixning dalzerb meseleleri)**, Taşkent 2000, s. 80.). Taşkent'i kesin olarak hakimiyeti altına alan Alim Han Leşker Divanbeyi'ni (Gulam Şah) şehrin yönetimiyle görevlendirdi (M.A. Mahdum Hacı, 2009, s.75.). Leşker Divanbeyi daha sonra *Beylerbeyi* unvanı aldı (H. Babayev, 2009, s.356.). Beylerbeyliği olarak yönetilmeye başlanan Taşkent; Sebzar, Kökçe, Şeyhantahur ve Beşyagaç adlarındaki dehelere bölünüyor ve her birine hanın bizzat atadığı beylerbeyine bağlı olmak üzere görevlendirilen binbaşılar tarafından

Beylerbeyi

Hokand Hanlığı'nda *beylerbeyi* unvanı 1835 yılı civarlarında Muhammedali Han tarafından, Darvaz ve Kulab'a yapılan seferlerde gösterdiği başarılı mücadeleler dolayısıyla Taşkent valisi Gulam Şah'a (Leşker Divanbegi, Leşker Kuşbegi, Leşker Beylerbeyi) verildi⁶²¹ ve bu dönemden itibaren Taşkent yöneticileri beylerbeyi unvanı taşımaya başladılar.⁶²² Leşker Beylerbeyi Taşkent'in hanlık topraklarına katılmasından itibaren otuz yıla yakın bir süre Taşkent ve hanlığa tabi Deşti Kıpçak topraklarını yönetti.⁶²³ Hüdayar Han'ın hükümdarlığı döneminde kardeşleri Sarımsak Bey ve Malla Han, Beylerbeyi unvanı ile Taşkent'i yönettiler. Hanlığın öne çıkan beylerbeyileri arasında Narmuhammed Dadhah ve Kanaatşah Atalık,⁶²⁴ İsfara ve Çarköh valisi Satıbaldı bulunmaktadır.⁶²⁵

Beylerbeyileri çoğu defa ordu başkumandanlığı görevini üstleniyorlar,⁶²⁶ vergilerin zamanında toplanmasını ve hanın emirlerinin yerine getirilmesini sağlıyorlar, idarî

yönetiliyordu (Dilorom Alimova, Margarita Filanoviç, **Toshkent tarixi (kadim devrlerden bugüangi küngeçe)**, Taşkent 2009, s.56; **Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi**, "Taşkent" (T harfi), s.530.). Hanlığın kuzeyindeki Akmescit, Evliyaata, Türkistan, Çimkent gibi yerleşim birimleri Taşkent beylerbeyliğine bağlı idi (Hamid Ziyayev, **Ötmiş ve gelecek közgüsü (Tarixning dalzerb meseleleri)**, Taşkent 2000, s. 80; H. Babayev a.g.e., s. 358.).

⁶²¹ T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s.31; H. Babayev vd., a.g.e., s. 358.

⁶²² D. Koç, **Rus Elçilik Raporlarına...**, s. 69.

⁶²³ T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s. 31.

⁶²⁴ H. Babayev, **Özbek Devletçiligi...**, 2. 355.

⁶²⁵ Ş. Vahid, "Kokan Hanligidegi..." , s. 219.

⁶²⁶ H. Babayev, **Özbek Devletçiligi...**, s. 354.

meseleleri atalıklar ve aksakallarla birlikte divanda görüşüp çözüme kavuşturuyorlardı. Beylerbeyinin yönettiği vilayette kendisine bağlı *vezir, şeyhülislam, sadr, beylerbeyi yardımcısı* gibi görevliler bulunuyordu.⁶²⁷ Beylerbeyi savaş zamanlarında yönetimi altındaki yerlerden ordu toplayıp savaşa katılmakla yükümlüydü. Hüdayar Han döneminin Taşkent beylerbeyi olan Malla Bey (Malla Han) ve onun hemen ardından Şadmanhoca, Ruslarla yapılan savaşlarda birliklerinin başında ve ordu kumandanı olarak yer aldılar.⁶²⁸

Hakim

Hokand Hanlığı'nda *hakim* unvanı vilayet ve şehirleri yöneten idarî görevlilere veriliyordu. Hakimler genellikle hanedan üyeleri arasından, devletin yüksek rütbeli görevlilerinden, askeri veya siyasi konularda önemli hizmetler başarmış kişilerden ve bazen şehrin yerel liderlerinden seçiliyordu.

Hanlığın bir çok vilayet ve şehrindeki hakimlerin, hanın oğulları ve diğer yakın akrabaları olduğu görülmektedir. Nemengan vilayetini, Şahruh Bey'in oğulları Abdurahim Bey, Abdulkerim Bey⁶²⁹ ve daha sonraları da Şah Murad Bey hakim olarak yönettiler.⁶³⁰ Mergilan vilayetinde Şadi Bey,⁶³¹ Abdulkerim Bey'in oğlu Abdurahman Bey,⁶³² Şah Murad Bey ve Malla Han⁶³³ Hocent vilayetinde ise Abdulkerim Bey hakim

⁶²⁷ **Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi**, "Beklerbegi" (B harfi), s.200.

⁶²⁸ B. Hayit, **Türkistan Devletlerinin...**, s. 74.

⁶²⁹ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 6-7.

⁶³⁰ Molla Muhammed Yunus, **Emir-i Leşker Alimkul**, v. 35a.

⁶³¹ T. Omorov, **Kırgızların Türkistan Hanlıkları...**, s.106.

⁶³² M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 6-8.

⁶³³ Molla Muhammed Yunus, **Emir-i Leşker Alimkul**, v. 10a, 25a.

olarak görev yapmışlardır.⁶³⁴ Müsülmankul'un idam edilmesiyle kendi hakimiyetini tesis eden Hüdayar Han devletin en önemli vilayetlerinin yönetimi ile kardeşlerini görevlendirerek Taşkent'e Malla Han'ı , Andican'a Sofi Bey'i ve Mergilan'a Şah Murad Bey'i hakim olarak atamıştı.⁶³⁵

Hokand Hanlığı'nda vilayet ve şehirlere kuşbeyi, dadhah, pervaneci gibi yüksek unvana sahip devlet görevlileri hakim olarak atanıyorlardı. Ömer Han döneminde Recep Kuşbeyi, Muhammedali Han döneminde Muhammed Şerif Kuşbeyi, daha sonraları Şadman Hoca Kuşbeyi ve Mirza Ahmed Kuşbeyi hanlıkta kuşbeyi unvanı taşıyan hakimlerden bazılarıdır.⁶³⁶ Nemengan vilayetinde 1854 yılında Sufi Bek Dadhah, 1862 yılında Hudaynazar Dadhah Türk hakim olarak görev yapmışlardır.⁶³⁷ Bababek Dadhah Şehrihan (1858) ve Hocent (1859), Rüstem Bek Dadhah Türkistan şehri (1859) ve Taşkent (1860), Kadirveli Bek Dadhah Andican (1862-1863) hakimliği vazifesini yerine getirmişlerdir.⁶³⁸ 1852-1853 yıllarında Muhammed Nazar Pervaneci ve 1858 yılında Muhammed Musa Pervaneci Hocent Hakimi, 1852 yılında Aysa Pervaneci Andican hakimi, 1855-1858 yılları arasında Narmuhammed Pervaneci Kiravçı (Kurama) hakimi, 1864 yılında Koş Pervaneci Merginan hakimi idiler.⁶³⁹

Hokand hükümdarları vilayet ve şehir hakimlerini yaygın olarak kendilerine yakın, güvendikleri ve önemli hizmetlerde bulunmuş kişilerden seçiyorlardı. Narbuta Bey, Çüst ve Nemengan'da çıkan isyanları bastırdıktan sonra bu şehirlere kendine sadık adamlardan

⁶³⁴ T. Omorov, **Kırgızların Türkistan Hanlıkları...**, s.106.

⁶³⁵ T. Omorov, agt, s.115.

⁶³⁶ Ş. Vahid, "Kokan Hanligidegi...", s. 217.

⁶³⁷ T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s. 86.

⁶³⁸ T.K. Beisembiev, a.g.e., s. 85-86.

⁶³⁹ T.K. Beisembiev, a.g.e., s. 85.

hakimler atamıştı.⁶⁴⁰ Taciklere yakınlaştığı bilinen Alim Han Öretepe'yi ele geçirdiğinde Taciklerden Kadem İnak'ı şehrin hakimliği ile görevlendirmişti.⁶⁴¹ Recep Kuşbeyi, Ömer Han'ı tahttan indirmek için komplo kuranlara karşı Han'ı uyardığında komplocular bertaraf edilmiş, Recep Kuşbeyi, Han tarafından binbaşı rütbesiyle ödüllendirilmiş, bir süre sonra da Hocent hakimliğine atanmıştı.⁶⁴² Malla Han'ın tahta çıkmasında önemli rol oynayan Alimbek Dadhah, Andican ve Kanaatşah Atalık Merginan hakimliğine atanmışlardı.⁶⁴³

Bazen hanlığa tabi olan yerlerde eski yerel yönetici ya da eski yerel yönetici ailenin bir üyesi hakim olarak görevlendiriliyordu. Örneğin Abdurahim Bey Hocent'i alınca Hocent hakimi Akbötebiy'i, Öretepe'yi alınca Öretepe hakimi Kulika'yı görevlerinde bırakmıştı.⁶⁴⁴ Alim Han döneminde Taşkent'in ilk ele geçirilişinde Taşkent'in yöneticisi Yunus Hoca'nın oğlu Hamid Hoca şehre hakim olarak bırakılmıştı.⁶⁴⁵ Ömer Han Öretepe'yi ele geçirdiği zaman şehrin hakimini görevinden alarak yerine onun amcası Said Kul Biy'i atamıştı.⁶⁴⁶

Hokand Hanlığı vilayet ve şehirlerinde idarî yapının en tepesinde bulunan hakimler han tarafından verilen görevleri yerine getirmekle yükümlüydüler. Toplum düzenini sağlamak, halkın hak ve sorumluluklarına nezaret etmek, devlet ile vatandaşlar

⁶⁴⁰ A. Sagdullayev, **Özbekistan Tarihi...**, s. 216.

⁶⁴¹ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 64.

⁶⁴² H. Babayev, **Özbek Devletçiliği...**, s. 313-314.

⁶⁴³ T.K. Beisembiev, **The Life of...**, s.25, 29.

⁶⁴⁴ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 50.

⁶⁴⁵ **Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi**, "Taşkent", (T harfi), s. 528.

⁶⁴⁶ Muhammed Bilal Çelik, **1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış doktora tezi, Sakarya 2009, s. 96;

arasındaki ilişkileri düzenlemek hakimlerin başlıca görevleri arasında idi.⁶⁴⁷ Hakimlerin en önemli görevlerinden biri de yönetimi altındaki idarî birimin vergilerinin toplanmasını sağlamaktı. Bu görev için gerekli görevlileri ve diğer idarî memurları tayin etme yetkisi hakimlerin elinde idi.⁶⁴⁸ Vergilerin onaylanması ve diğer malî işlerin yönetilmesi de hakimlerin sorumluluğu altında idi.⁶⁴⁹ Taşkent hakimi olan beylerbeyilerin farklı olarak yabancı devletlerle iktisadi ve diplomatik ilişkiler kurma yetkisi vardı.⁶⁵⁰

Hakimler yönetimi altındaki vilayet ya da şehirlerin vergilerini toplama yetkisine sahip oldukları gibi vergiden muaf tutma yetkisine de sahiptiler. Örneğin Narbuta Han döneminde Nemengan hakimi Nizameddin Muhammed Hanhoca mührünü taşıyan bir belgede vilayetin Karaskan köyü hocaları ve vatandaşlarının her türlü vergiden muaf oldukları belirtilmiştir.⁶⁵¹ Yine Nemengan vilayetinin Hüdayar Han dönemi hakimlerinden biri olan Cilav Kuşbeyi'nin mührü olan bir belgede Celaleddin Hoca adındaki ruhanî bir şahıstan vergi alınmaması buyrulmaktadır.⁶⁵²

Hakimler aynı zamanda yönettikleri idarî birimde askerî kuvvetlerin de kumandanı idiler.⁶⁵³ Bu askerî kuvvetlerin bakımını ve ihtiyacını topladıkları vergilerle bizzat karşılayan hakimlerin savaş zamanında hanın ilk buyruğunda birlikleriyle birlikte

H. Babayev, **Özbek Devletçiliği...**, s. 355-356.

⁶⁴⁸ G.A. Hidayetov, **Mening Canacan...**, s. 252.

⁶⁴⁹ G.A. Hidayetov, a.g.e., s. 252.

⁶⁵⁰ H. Babayev, **Özbek Devletçiliği...**, s.356.

⁶⁵¹ A. Cüvanmerdiyev, **XVI-XIX. Asrlarda Ferganada Yer-Suv Meselelerige Dair**, Taşkent 1965, s.150.

⁶⁵² A. Cüvanmerdiyev, a.g.e., s. 135-136.

⁶⁵³ H. Sadıqov, **Özbekistan Tarihi...**, s. 60; H. Babayev, **Özbek Devletçiliği...**, s.355.

söylenilen mevzide hazır olma zorunlulukları vardı.⁶⁵⁴ Taşkent'te müstakil bir devlet kuran Yunushoca Taşkent'teki Özbek ve Kazaklardan ordu toplayıp Hokand'a yürüdüğünde Alim Han tarafından görevlendirilen Hocent hakimi Recep Kuşbeyi ordusuyla Yunushoca'yı karşılamaya gitmiştir.⁶⁵⁵ 1853 yılının sonlarında, Akmescit'in Ruslar tarafından alınmasından sonra, Hüdayar Han şehrin geri alınması için Kasım Binbaşı'yı görevlendirdiğinde Kurama, Taşkent ve Türkistan şehrinin ordularını da Binbaşı'nın emrine verdi.⁶⁵⁶ 1863 yılı sonlarında Rusların Suzak, Evliyaata, Türkistan ve Çimkent'i ele geçirme planları karşısında Türkistan şehrinin hakimi Mirza Devlet 2 bin askeriyle savunmaya hazırlandı.⁶⁵⁷ Çimkent'te Ruslarla yapılan çarpışmada savaş stratejisi doğrultusunda önce Hocent hakimi Mirza Ahmet Kuşbeyi kendi askerleriyle çatışmaya girmiş, onun arkasından Mergilan, Hokand, Andican, Oş, Nemengan birlikleri savaş alanında yerini almıştır.⁶⁵⁸ Hüdayar Han, kardeşi Sofibek'in oğlu Nazirbek taht iddisında bulunduğu onu durdurmak için diğer kardeşi Sultan Murad Bey'i Merginan vilayetinin askeri birliğiyle, İsa Evliya'yı Şehrihan vilayetinin askeri birliğiyle göndermişti.⁶⁵⁹

Aksakal (Emin)

Türk ve Moğol geleneğinde toplumda sayılan, sözü geçen, tecrübesine güvenilen yaşlı kişilere *Aksakal* adı veriliyordu. Önceleri kabile liderleri olan aksakallar sonraki

⁶⁵⁴ H. Sadıqov, a.g.e., s.60.

⁶⁵⁵ M.A. Mahdum Hacı, **Tarihi Türkistan**, s. 68.

⁶⁵⁶ M.A. Mahdum Hacı, a.g.e., s. 21.

⁶⁵⁷ B. Hayit, **Türkistan Devletlerinin...**, s. 76.

⁶⁵⁸ H. Ziyayev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine...**, s. 117.

⁶⁵⁹ Mirza Alim, **Ensabü's Slatin...**, v. 138b.

dönemlerde, örneğin Hive Hanlığı döneminde elçilerin kabulüne iştirak ve başka önemli vazifelerde buldukları gibi sonradan etkin devlet erkanı arasına da girmişlerdi.⁶⁶⁰

Hokand Hanlığı'nda aksakallar kırsal kesimde yerleşik ahalinin yaşadığı büyük bir köyü veya birkaç küçük köyü, şehirlerde ise mahalleleri yönetiyorlardı.⁶⁶¹ Aksakallar vilayetin yöneticileri tarafından seçiliyorlardı.⁶⁶² Şehirlerdeki aksakallar han tarafından verilen belgelere sahiptiler. Toplumsal hayat ile ilgili hizmetlerin yerine getirilmesinden sorumlu olan aksakallar, yasaları Kur'an ve başka dinî kitaplara dayanarak uyguluyorlar, suçlulara ağır cezalar ve hatta ölüm cezası verebiliyorlardı. Hokand Hanlığı'nın idarî yapısına mahsus olmak üzere bu görevliler bazen idare amiri tarafından değil seçimle göreve gelebiliyorlardı. Bu seçim Cuma namazlarından sonra halkın arasında yapılıyordu.⁶⁶³

⁶⁶⁰ **Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi**, “Aksakal” (A harfi), s.319.

⁶⁶¹ H. Babayev, **Özbek Devletçiligi...**, s. 358.

⁶⁶² D. Koç, **Rus Elçilik Raporlarına...**, s. 72.

⁶⁶³ H. Babayev, **Özbek Devletçiligi...**, s. 358-359.

SONUÇ

13. yüzyılda başlayan Moğol hakimiyeti ile birlikte Orta Asya'nın büyük bir bölümünü kaplayan bir sahada Çağatay Hanlığı kuruldu. Çağatay Hanlığı'nın yerini 14. yüzyılın son çeyreğinde Timurluların kurduğu devlet aldı. Timurlu hakimiyetine son veren Muhammed Şiban Han'ın Orta Asya hakimiyeti ve merkezî devlet kurma çabaları kısa bir sürede Safevilere yenilmesiyle sona erdi. Bundan sonra Orta Asya'da hanlıklar dönemi başladı. 16. yüzyılın başlarında Buhara Hanlığı ve Hive Hanlığı kuruldu. 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl başlarında Buhara Hanlığı'nda meydana gelen iç karışıklıklar ve merkezî hakimiyetin zayıflaması Hokand Hanlığı'nın kurulmasına zemin hazırladı. 1709 yılında Buhara Hanlığı'na bağlı Fergana Vadisi hanlıktan ayrıldı ve Hokand Hanlığı'nın temelleri atıldı.

Fergana Vadisi'nin elverişli iklimi, verimli toprakları, milattan önceki zamanlardan itibaren devletleşme geleneğine sahip bir coğrafya oluşu Hokand Hanlığı'nın gelişmesinde önemli etkenler oldu. Özellikle Fergana Vadisi'nin doğal sınırlarını oluşturan dağ silsileleri dış tehditlere karşı korunaklı bir bölge yaratmıştır. Bu nedenle hem verimli arazileri sebebiyle yerleşiklerin hem de hayvancılığa elverişli yaylak ve sulak alanlarıyla göçerlerin tercih ettiği bu vadide adeta sanal iki ülke oluşturulmuştur, göçerlerin "İlatya"sı ve yerleşiklerin "Sartiya"sı...

1709 yılında kurulan, 1876 yılında Ruslar tarafından işgal ve ilhak edilen Hokand Hanlığı'nın siyasi tarihini; kuruluş dönemi, yükselme dönemi ve çözülme ve yıkılış dönemi olarak incelemek mümkündür.

Kuruluş Dönemi: Kuruluş dönemi, yaklaşık olarak Hokand Hanlığı'nın temellerinin atıldığı 18. yüzyıl başlarından, Narbuta Bey dönemini de içine alan, aynı yüzyılın sonlarına kadar devam eden bir süreyi kapsar. Bu dönem, hükümdarların gerek çeşitli

kabilelerle ittifak kurma yoluyla ve gerekse askerî harekâtlarla devletin sınırlarını genişletme gayretleri, Kalmukların saldırıları gibi dış tehlikeleri bertaraf etme, iç karışıklıkları önleme ve birliği sağlama çabalarıyla geçti. Başta başkent Hokand şehrinin inşası olmak üzere saray, cami, medrese ve başka binaların yapımıyla, imar faaliyetleri bu dönemde başladı. Abdulkerim Bey'in yaptırdığı cami ve medreseler, İslamî kurumların güçlenmesinde etkili oldu. Narbuta Bey'in sulama kanalları yaptırarak ekilebilir tarım arazilerini arttırması ve ticarî girişimleri, refah düzeyini önemli ölçüde yükseltti. Ayrıca, Han'ın, Özbek yerleşik aristokratları ile dinî elitin arasındaki gerginlikleri giderme politikası da hanlığın gelişmesine olumlu katkılar sağlamıştır. Kalmuk istilası, Buhara Hanlığı ile askerî mücadeleler ve Çin'in bir süre hanlık üzerindeki egemenliği dönemin en önemli sorunları olarak kendini göstermiştir. Sonuçta bu dönem, Fergana Vadisi'nde Hokand Hanlığı idaresinde, görece birliğin sağlandığı bir dönem olmuş ve hanlık bir devlet şeklinde belirginleşmiştir.

Yükselme Dönemi: Narbuta Bey'in otuz beş yıllık hükümdarlığı süresince hanlığı geliştirmeye yönelik faaliyetlerinin olumlu sonuçlar verdiği rahatlıkla söylenebilir. Nitekim kendisinden sonraki Alim Han, Ömer Han ve Muhammed Ali Han dönemleri, hanlığın en parlak devri olmuştur. Ticarî açıdan büyük öneme sahip Taşkent'in alınması, hanlığın Fergana Vadisi'ni aşarak kuzeyde ve güneyde ele geçirilen topraklarla en geniş sınırlarına ulaşması, Alim Han döneminden itibaren devletin adının resmî olarak Hokand Hanlığı olması ve hükümdarların artık bey unvanını bırakıp han unvanı kullanmaya başlaması bu dönemde gerçekleşmiştir. Çin'in, Hokand Hanlığı'ndan ara bulucu devlet olmasını istemesi yine bu döneme rastlar. Çin ve Rusya ile siyasi ve ticarî ilişkiler kurulması, İslam dünyasının en büyük devleti ve hamisi olarak kabul edilen Osmanlı Devleti'nin Hokand Hanlığı'nı tanınması, Hokand Hanlığı'nın uluslararası ve Orta Asya'da söz sahibi bir devlet görünümü kazanmasında etkili olmuştur.

Çözülme ve Yıkılış Dönemi: Hokand Hanlığı geliştikçe ve güçlendikçe hiç kuşkusuz bünyesinde barındırdığı yerleşik ve göçer aristokrasi ile dinî elit de güçlendi. Muhammed Ali Han'ın son yıllarında, devlet erkanı arasındaki hoşnutsuzluklar ve iktidar mücadelesi, göçer gruplardan Kırgız ve Kıpçak liderleri ile yerleşik liderler arasında başlayan çatışmalar hanlığın üstesinden gelemediği sorunlar oldu. Hokand'daki muhalif güçlerin Buhara emiriyle işbirliği yapması, Muhammed Ali Han'ın öldürülmesiyle ve Hokand Hanlığı'nın Buhara'nın tabiyetine girmesiyle sonuçlandı. Hanlığın kendini toparlayıp bağımsızlığını tekrar kazanarak, Kırgızların arasında yaşayan Şirali Han'ın tahta çıkarılmasından sonra da devam eden farklı sınıflar arasındaki mücadeleler, Buhara Hanlığı ile yapılan savaşlar, büyüyen bir güç olarak Rusların Orta Asya'da ilerlemeleri, Hokand Hanlığı'nın sonunu hazırladı. Hristiyan bir millet olan Rusların Orta Asya'da ilerlemelerine karşı, Müslüman devletler olan Hive, Buhara ve Hokand hanlıkları birleşemediler. Hanlıklar arasındaki anlaşmazlıklar, Hokand Hanlığı'nın farklı güç grupları ve hanedan üyeleri arasındaki taht mücadeleleri, devletin en kritik dönemlerinde tahta oturan Hüdayar Han'ın bilinçsizliği Rusların işini kolaylaştırdı. 1876 yılında Ruslar Hokand Hanlığı'nı tamamen işgal ve ilhak edip burada kendi yönetimlerini kurdular.

Hokand Hanlığı'nın idaresi Şahruh Bey döneminden itibaren merkez ve taşra teşkilatı olarak ayrılmıştır. Merkez teşkilatının başlıca unsurlarını başta han olmak üzere saray, hanların özel hizmetlerini yerine getiren saray görevlileri, divan ve idari görevliler oluşturmaktadır.

Hokand Hanlığı'nda, yönetimin en tepesinde önceleri *bey* ve daha sonra *han* unvanı taşıyan geniş yetkilere sahip bir hükümdar bulunmaktadır. Hokand hükümdarları, Orta Asya'da Cengiz neslinden gelen bir hanı tahta bulundurma zorunluluğunun ortadan kalktığı bir dönemde, 18. yüzyılın başlarında, bir efsaneyle soylarını Timur'un torunlarından Babür'le ilişkilendirdiler. Hakimiyetlerinin meşruluğunu, Orta Asya'da birliği sağlayarak büyük bir merkezî devlet kurmayı başaran son hükümdar Timur'a

dayandırdılar. Öte yandan Babür'ün anne soyunun Cengiz Han'ın oğlu Çağatay Han'a bağlı olması Hokand hükümdarlarının meşruiyetlerini oldukça geniş bir yelpazede tutmak istemelerini de düşündürmektedir. Ayrıca bu efsaneye Kırgız, Kıpçak, Karakalpak gibi Özbeklerin dışındaki boyları da dahil edilerek, farklı boyları ve hatta yerleşik ve göçer olarak iki farklı yaşam tarzını tek bir siyasi hakimiyet altında birleştirme yoluna gidilmiştir.

Hokand Hanlığı'nda tahta çıkacak hükümdar için kesin bir veraset kanunu bulunmadığı görülür. Hanlığın tarihi boyunca ölen hükümdarın yerine oğullarından birisi, kardeşi veya hanedan üyesi olmak kaydıyla bir akrabası tahta çıkmıştır. Hükümdarların kurucu hanedanın mensubu olması Hokand Hanlığı tahtına çıkmak için kesin ve en önde gelen şart olmuştur. Buhara Hanlığı'nın Hokand'ı işgalini takiben Muhammed Ali Han bütün ailesiyle birlikte katledildiğinde, Han'ın büyükbabası olan Narbuta Bey'in yeğenlerinden, Kırgızların arasında yaşayan Şirali Han bulunup getirilerek tahta çıkarılmıştır. Kıpçak lideri Müsülmankul ve Kırgız lideri Alimkul, hakimiyeti ele geçirdikleri zamanlarda tahta oturamamış ve han unvanını kullanamamışlardır. Müsülmankul çok genç yaştaki Hüdayar Han'ı ve Alimkul da yine genç yaştaki Sultan Seyid Han'ı göstermelik de olsa tahta çıkarmışlardır.

Orta Asya hanlıklarında hükümdarların hakimiyetleri önemli ölçüde kendilerini destekleyen boy liderlerine bağlı olmuştur. Hokand Hanlığı hükümdarlarının da tahta çıkmalarında ve hakimiyetlerini devam ettirebilmelerinde yerleşik ve göçer liderlerin baskın bir etkisi görülmektedir. Bu durum hanlığın kuruluşundan itibaren gözlenmektedir. Şahruh Bey'in tahta çıkarılması yerel liderlerin ortak kararıyla gerçekleşmiştir. Hanlıkta hemen bütün hükümdarlar göçer ve yerleşik liderlerin desteğiyle tahta çıkmış, Bababek, Muhammed Ali Han, Şirali Han, Malla Han'da olduğu gibi yerel liderlerin hoşnutsuzluğu hanların öldürülmeleriyle sonuçlanmıştır. Kıpçak lideri Müsülmankul ve Kırgız lideri Alimkul bir dönem hanlığı kendileri yönetmişlerdir.

Hokand Hanlığı'nda hanedan üyeleri devlet idaresinde etkin rol oynamışlar, önemli vilayetlerin hem yöneticisi olmuşlar ve hem de yönetimleri altındaki idarî birimlerin askeri birliklerinin komutanlığını üstlenerek seferlere çıkmışlardır. Hanlığın başlangıcından itibaren birçok önemli vilayet ve şehrin hanedan üyelerinin tasarrufuna verildiği görülmektedir. Nemengan vilayeti Abdurahim Bey, Abdulkerim Bey, Şah Murad Bey tarafından, Mergilan vilayeti Abdurahman Bey, Şah Murad Bey, Malla Han tarafından yönetilmiştir. Tahta çıkan hanın önemli vilayet ve şehirlerin yönetimine hanedan üyelerini ataması adeti üzere Hüdayar Han, kardeşlerinden Malla Han'ı Taşkent'in, Sofi Bey'i Andican'ın, Şah Murad Bey'i Mergilan'ın yönetimiyle görevlendirmiştir.

Hokand hükümdarları hakimiyetlerinin sembolü olarak kendi adlarına hutbe okutmuşlar ve para bastırmışlardır. Eski Türk devlet geleneği olmak üzere tahta *han köterme* adı verilen bir törenle çıkmışlardır. Tahta çıktıklarında devlet adamlarına ve halka çeşitli giyimler ihsan etmişlerdir. Han tarafından bir göreve atananlara bizzat han tarafından belirli kıyafetler verilmiştir.

Yine hakimiyetin bir sembolü olarak kabul edilen saray Hokand Hanlığı'nda hem hanların özel ikamet yeri hem de devletin yönetildiği merkez vazifesi görmüştür. Saray görevlileri başta, hana en yakın olan, hanın sırdaşı ve şahsi hizmetkarı inak, hanın kapısı önünde bekleyen ve giriş çıkışları düzenleyen eşikağası, sarayda yemek işlerinden sorumlu dasturhancı, hanın temizlenip yıkanmasında vazifeli aftarbeci, vatandaşların han ile görüşmelerini düzenleyen hüdaycı, hanın atlarıyla ilgili her konuda görevli mehter ve mirahur, hanın ve sarayın güvenliğinden sorumlu saray karavulbeyi ve tünkatar olmak üzere hidayatçı, selamağası, cemağası, çerçi, çapkucu, kitabdar gibi pekçok görevliden oluşmaktadır

Göçer, yerleşik ve dinî liderlerin söz sahibi olduğu Hokand Hanlığı'nın idaresinde, has meclis veya kengeş adlarıyla da anılan, hem idari hem de askerî önemli konuların görüşüldüğü ve kararların alındığı divan önemli bir yer tutmuştur. Çeşitli gelir ve giderlerin, askerî kayıtların da tutulduğu divan, hanlığın son dönemlerine kadar varlığını sürdürmüştür. Hanların başkanlık ettiği divan toplantıları çoğunlukla idarî ve askerî üst düzey görevlilerin ve yerel liderlerin katılımıyla gerçekleşmiştir.

Hokand Hanlığı'nda atalık, binbaşı, kuşbeyi, dadhah, pervaneci, şigavul, divanbeyi gibi önemli makam sahipleri başlıca idari görevlileri oluşturmaktadır. Askeri bir karakter taşıyan hanlığın görevlileri de, idari görevlerinin yanısıra aynı zamanda askerî vazifeler üstlenmişlerdir. Vilayet, şehir ve kasabaların yöneticisi olarak atandıklarında, aynı zamanda buradaki askerî birliklerin komutanı olarak savaflara katılmışlardır. Genç yaştaki hükümdarların danışmanlığını ve hükümdar çocuklarının eğitimi üstlenen atalık, hem idari hem de askerî en yüksek makam olan binbaşı ve kuşbeyi hanlığın en önemli görevlileri olarak hanların tahta çıkmasında ve tahttan indirilmesinde, devletin en önemli meselelerinde etkin rol oynamışlardır. Dadhah veya pervaneci unvanlarında olduğu gibi, zaman zaman bazı unvanlar, onursal olarak ya da başarılı bir hizmetten dolayı ödül olarak da verilmiştir. Divanbeyi devletin malî işlerinden sorumlu olarak önemli bir yere sahiptir.

Hokand Hanlığı'nda adı geçen makam ve unvanların şahıslara güç vermesinden ziyade, şahısların makam ve unvanlara güç verdiği görülür. Hanın özel hizmetindeki bir görevlinin, devlet idaresinde önemli bir göreve gelmesi sık rastlanılan bir durumdur. Hanın yemek işlerinden sorumlu bir dasturhancı, aynı unvanla hazinedarlık yapabiliyor, divan üyeliğine gelebiliyor ve önemli bir şehre hakim olarak atanabiliyordu. Bir eşikağası; elçi, hakim ve komutan olabiliyordu. Hanlığın ünlü atalıklarından birisi ve aynı zamanda binbaşı unvanına sahip olan Müsülmankul uzunca bir süre hanlığı

yönetebilmiştir. Alimbek Dadhah, Malla Han'ın hem tahta çıkmasında hem de öldürülmesinde etkili olmuştur.

Hokand Hanlığı bir devlet olarak biçimlenirken doğal olarak, bünyesinden ayrılmış olduğu Buhara Hanlığı'ndan etkilenmiştir. Buna bağlı olarak Hokand Hanlığı'ndaki atalık, binbaşı, kuşbeyi, dadhah, divanbeyi, inak, eşikağası, aftarbeci, mirahur gibi pek çok unvan ve görevin Buhara Hanlığı'ndaki unvan ve görevlerle büyük benzerlik taşıdığı görülmektedir.

Hokand Hanlığı'nın adli sistemi İslam hukukuna, adet hukukuna, dünyevî hukuka ve uluslararası hukuka dayanıyordu. Kadıkelan, kadı, a'lam, müftü gibi adli görevlilerin görev tanımları, nasıl göreve gelecekleri ve azledilecekleri belirlenmişti. Kadıların görevleri arasında çoğunlukla evlilik, boşanma, miras işleri, özel mülkü kayıt altına alma ve çeşitli belgeleri resmileştirme, yetimlerin vasiliğini üstlenme gibi konular bulunuyordu. Kadıların çözemediği davalara bakmak ve kadı adaylarını seçmek kadıkelanın göreviydi. Mahkemelerin, hanın veya yerel beyin gücünü aşamadıkları anlaşılmaktadır. Mahkemelerde verilen hükümler kesin olmakla birlikte, her vatandaşın, mahkeme kararını hana veya yerel beye şikayet etme hakkı vardı. Han veya bey şikayet konusu olan mahkeme kararlarını geçersiz sayabiliyor veya yeniden görüşülmesini isteyebiliyordu. Han veya yerel bey, adli görevlileri atayabiliyorlar ve görevden alabiliyor ya da cezalandırabiliyorlardı. Kadıkelanlar ölüm cezası verebiliyordu fakat bu cezanın yerine getirilebilmesi han veya beyin iznine bağlıydı.

Hokand Hanlığı, merkez Hokand'ın dışında taşrada Nemengan, Mergilan, İsfara, Kambadem, Andican, Hocent, Oş, Taşkent, Öretepe, Türkistan, Suzak, Akmescit, Evliyaata, Balıkçı, Kiravçı, Çimyan, Nevkat, Soh, Karategin, Darvaz, Kulab gibi birçok önemli vilayet, şehir ve kasabadan oluşuyordu. Aynı zamanda askerî birim olan bu yerleşim birimlerinden vilayet ve şehirler çoğunlukla merkezden atanan yöneticiler

tarafından bazen de yerel yöneticiler yerinde bırakılmak suretiyle yönetilmiştir. Hakim unvanı taşıyan (Taşkent'te beylerbeyi) bu yöneticiler, genellikle hanedan üyesi ve binbaşı, kuşbeyi, dadhah, pervaneci, şigavul gibi üst düzey idari görevlilerden oluşmuştur.

Taşradaki özellikle büyük vilayet ve şehirlerin, örneğin Taşkent'in, merkezdeki idari yapı gibi divan müessesesinin, divanbeyinin, vilayetın belirli bölümlerini yönetmek üzere hakimlerinin olduğu görülmektedir. Her bir vilayet ve şehrin savaş zamanı seferlere belirli sayıda askeri birlikle katılma zorunluluğu bulunmaktadır. Öretepe veya Hocent gibi bazı şehirlerin tabiliklerinin kesin olmayıp Buhara Hanlığı ile Hokand Hanlığı arasında değiştiğine rastlanmaktadır.

Vilayet ve şehirlerin yöneticileri olan hakimlerin başlıca sorumlulukları, öncelikle hanın verdiği görevleri yerine getirmek, toplum düzenini sağlamak, yönettikleri birimin malî işlerini düzenlemek ve vergileri toplamaktır. Buldukları yerin askerî komutanı olan hakimler askerinin ihtiyaçlarını toplanan vergilerin bir kısmıyla kendileri karşılıyordu. Savaş zamanı hanın ilk emriyle söylenilen mevzide birliğiyle birlikte bulunmak zorundaydılar. Hakimler görev yerlerindeki idari memurları ve kasaba ve köyleri yöneten aksakalları veya eminleri de seçme tayin etme yetkisine sahiptiler. Hokand Hanlığı'nda aksakallar veya eminler toplumsal hayatla ilgili olan hizmetleri yerine getiriyorlardı. Yasaları Kur'an ve başka dinî kitaplara dayanarak uyguluyorlar ve ağır cezalar verebiliyorlardı. Aksakal ve eminler bazen seçimle göreve geliyorlardı.

ÖZET

17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl başlarında, Aştarhanilerin zayıflamasıyla Buhara Hanlığı'nda bağımsız bölgeler ortaya çıktı. Fergana Vadisi bu dönemde hanlıktan ayrıldı. Vadide, 1709 yılında Özbeklerin Ming boyu tarafından Hokand Hanlığı'nın temelleri atıldı. Hokand Hanlığı başlangıçta, başkent Hokand, Nemengan, Mergilan, Kanıbadem, İsfara ve civarındaki yerlerden oluşuyordu. Fakat kısa sürede topraklarını genişletti. 19. yüzyılın başlarından itibaren Orta Asya'da büyük bir devlet oldu. Hokand Hanlığı aynı yüzyılın sonlarına doğru Ruslar tarafından işgal edildi.

Bu tezde Hokand Hanlığı'nın idarî teşkilatı incelenmiştir. Tez dört bölümden oluşmaktadır. Tezin giriş bölümünde, genel hatlarıyla Türk ve Moğol devlet geleneği ile ilgili bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Hokand Hanlığı'nın kurulduğu Fergana Vadisi, coğrafi özellikleri ve siyasi tarihi ele alınmıştır. İkinci bölümde Hokand Hanlığı'nın siyasi tarihi yer almış, üçüncü bölümde ise Hokand Hanlığı'nda yer alan görevliler ve unvanlar çerçevesinde, hanlığın idarî teşkilatı ortaya konmaya çalışılmıştır.

SUMMARY

In the late 17th and early 18th centuries, independent areas emerged in the Bukhara Khanate with the weakening of Ashtarkhanids and Ferghana Valley separated from the khanate. In 1709, the Kokand Khanate was founded by Uzbek Ming tribe in the valley. Initially, the Kokand Khanate comprised the town of Kokand, the capital, and Namangan, Marghilan, Kand-i Badam, Isfara and surrounding areas, but it extended its borders in short period. From the beginning of 19th century, the Kokand Khanate became a great state in Central Asia. Towards the end of the same century, the Kokand Khanate was occupied by Russians in 1876.

In this thesis, the administrative structure of Kokand Khanate was studied. The thesis consist of intruduction and three chapters. In intruduction, general information was given about Turkish and Mongolian state tradition. In the first chapter, it was dealt with the geographical characteristics and political history of Ferghana Valley, where the Kokand Khanate was founded. In the following chapter, the Kokand Khanate's political history was examined. And in the last chapter, the administrative structure of Kokand Khanate was tried to discuss, within the framework of the officers and titles in the khanate.

KAYNAKÇA

- Agacanov, S.G., (2010). **Oğuzlar**, 5. Baskı, Çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Aka, İ., (2014). **Timur ve Devleti**, 3. Baskı, Ankara: TTK.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, (2013). **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK.
- Alimova, D.A., Filanoviç, M.İ., (2009). **Toshkent tarixi (kadim devrlerden bugüangi küngeçe)**, Taşkent: ART FLEX.
- Alinge, C., (1967). **Moğol Kanunları** Çev. Coşkun Üçok, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Almas, T., (2003). **Uygurlar**, 2. Baskı, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Alpargu, M., (2002). “Türkistan Hanlıkları”, **Türkler** 8. Cilt, s. 557-605, Ankara: Yeni Türkiye yayınları.
- Anarbayev, A., İslamov, Y., Matbabayev, B., (2001). **Özbekistan Tarihide Kadimgi Fergane**, Taşkent: FAN.
- Arsal, S.M., (2014). **Türk Tarihi ve Hukuk**, Ankara: TTK.
- Atadcanov, Ş. vd., (2011). **Özbek Hanlikleri Tarihşünasligi**, Taşkent: Nizamiy Namidegi TDPU.
- Atar, F., Kariiev, A., (2016). “Hokand Hanlığı’ndaki Yargı Kurumları Üzerine Bir Bakış”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı 28, s. 293-305,
- Atıf, M., (1998). **Kaşgar Tarihi Bâis-i Ahvâl-i Garibesi**, Haz. İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci, Kırıkkale: Eysi Kitap & Yayın.

Aynakulova, G., (2004). **Fergana Vadisi'nin Türk Kültür Tarihindeki Yeri (IX-XIII. Yüzyıllar Arası)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Aynakulova, G., (2007). "İslam Kaynakları Ve Arkeoloji Araştırmalarına Göre IX-XII. Yüzyıllarda Fergana Şehirleri Ve Şehir Kültürü", **ICANAS 38, Tarih Ve Medeniyetler Tarihi**, s. 535-543, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

Aynakulova, G., (2011). "Alay Dağlarının Melikesi Kurbancan Datha (1811-1907)", **Gazi Türkiyat** Sayı 8, s.217-230, Ankara.

Aynakulova, G., (2014). "Fergana'da Moğol İstilasını Öncesi Zanaat Ve Ticaret (IX-XII. Yüzyıllar)", **Gazi Türkiyat**, Sayı14, s. 157-168, Ankara.

Bababekov, H.N., (2003). "Ferghana And The Khanate Of Kokand", **History Of Civilizations Of Central Asia Volum 5**, Editörler Chahryar Adle ve Irfan Habib, Yrd. Editör Karl M. Baipakov, s. 73-83, Paris: UNESCO.

Babayev, H. vd., (2009). **Özbek Devletçiliği Tarihi (II. Kitap)**, Taşkent: Fan va texnologiya.

Bang, W., Rahmeti, G.R., (1936). **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul: Burhaneddin Basımevi.

Barthold, W., (1997). **Uluğ Beg ve Zamanı** Çev. İsmail Aka, Ankara: TTK.

Barthold, W., (1948). "Fergana" **İA**, 4. Cilt, s. 558-565, İstanbul: MEB.

Barthold, W., (1987). "Hokand" **İA**, 5. Cilt, I. Kısım, s. 553-556, İstanbul: MEB.

Beisembiev T.K., (2003). (Editör ve Çev.), **The Life of 'Alimqul, a Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia**, Londra: Routledge Curzon.

Beisembiev, T.K., (2000). "Migration in the Qokand Khanate in Eighteenth and Nineteenth Centuries", **JCAS Symposium Series 9**, s. 35-40, Osaka: National Museum of Ethnology.

Beisembiev, T.K., (2008). **Annotated Indices to the Kokand Chronicles**, Tokyo: ILCAA.

Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar), (2004). Editörler Cevat Ekici, Kemal Gurulkan, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Berezin, İ., (1849). **Şeybaniname, İstoriya Mongola-Tyurkov na Djagatayskom Dialekt**, Kazan.

Berber, O., (2015). “Kafkasya’da Moğol Kökenli Bir Halk: Kalmuklar”, **Yeni Türkiye**, Yıl 2015, Sayı 72, s.363-377, Ankara: Stratejik Araştırma Merkezi.

Bregel, Y., (2003). **An Historical Atlas of Central Asia**, Leiden: Brill.

Bulduk, Ü., (2006). **Hokand Hanlığı ve İbret’in Fergana Tarihi**, Ankara: Berikan Yayınevi.

Bulduk, Ü., (2014). “Bir Meşruiyet Kaynağı Olarak Oğuz-Kırgız Şecereleri ve Osmanlılar”, **Ciépo Interim Symposium The Central Asiatik Roots Of Ottoman Culture**, s. 133-139, İstanbul.

Chavannes, E., (2013). **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, 2. Baskı, Çev. Mustafa Koç, İstanbul: Selenge Yayınları.

Cüvanmerdiyev, A., (1965). **XVI-XIX. Asrlaerde Ferganede Yer-Suv Meselelerige Dair**, Taşkent: Özbekistan SSR “Fan” Neşriyatı.

Çelik, M.B., (2009). **1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya.

Çelik, M.B., (2004). **Firdevsü’l İkbâl’e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

d’Ohsson, A.K., (2008). **Moğol Tarihi Denizler İmparatoru Cengiz**, Çev. Bahadır Apaydın, İstanbul: 3 Sistem Bilişim Yayıncılık.

Demirci, L., (2012). “Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana”, **Savunma Bilimleri Dergisi**, Cilt 11, Sayı 2, s. 33-69, Ankara.

Donuk, A., (1981). “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 10-11, Yıl: 1979-1980, s. 29-56, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Donuk, A., (1988). **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan Ve Terimler**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Dubavitskii, V., Bababekov, K., (2011). “The Rise and Fall of the Kokand Khanete”, **Ferghana Valley The Heart of Central Asia** (Editör S. Frederick Starr), New York: M.E. Sharpe.

ed-Dûri, A., (1994). “Divan”, **DİA**, 9. Cilt, s. 377-381, İstanbul.

Erşahin, S., (1999). **Türkistan’da İslam Ve Müslümanlar: Sovyet Dönemi**, Ankara: İlahiyat Vakfı.

Genç, R., (2002). **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara: TTK.

Golden, P.B., (2000). “Orta Asya’da İslamiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar”, Çev. Halil Berktaş, **Erken İç Asya Tarihi**, Editör Denis Sinor, s. 459-497, İstanbul: İletişim Yayınları.

Gömeç, S., (2006). **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara: Akçağ Yayınları.

Gömeç, S., (2011). **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara: Berikan Yayınevi.

Gömeç, S., (2011). **Uygur Türkleri Tarihi**, 4. Baskı, Ankara: Berikan Yayınevi.

Gömeç, S., (2012). **Türk Hun Tarihi**, Ankara: Berikan Yayınevi.

Grousset, R., (2011). **Stepler İmparatorluğu Attila, Cangiz Han, Timur**, Çev. Halil İnalçık, Ankara: TTK.

Gumilëv, L.N., (2011). **Eski Türkler**, 7. Baskı, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge yayınları.

- Gumilëv, L.N., (2002). **Hunlar**, 2. Baskı, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gündoğdu, A., (1995). **Hive Hanlığı Tarihi (Yadigâr Şibanileri Devri: 1512-1740)**, Ankara: Tutibay Yayınları.
- Haider, M., (1984). “Timurlular Devletinde Hakimiyet Anlayışı (XIV:-XV: Yüzyıllar)”, Çev. Ekrem Memiş, **Türk Kültürü Dergisi** Cilt XII, Sayı 258, s. 611-632, Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü.
- Hayıt, B., (2004). **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, Ankara: TTK.
- Howorth, H.H., (1880). **History of the Mongols: From The 9th To The 19th Century**, Part II, Kısım II, Londra: Longmans, Green And Co.
- Işkuvatov, V.T., (2009). **Kokan-Rossiya Diplomatik Münasebetler Tarixşünasligi**, Taşkent.
- İnalcık, H., (1958). “Osmanlılar’da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt 14, Sayı 1, s. 69-94. Ankara.
- İzgi, Ö., (2000). **Çin Elçisi Wang-Te’nin Uygur Seyehatnamesi**, 2. Baskı, Ankara: TTK.
- Kafalı, M., (2002). “Altın-Orda Hanlığı”, **Türkler**, 8. Cilt, s. 397-411, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kafalı, M., (2005). **Çağatay Hanlığı (1227-1345)**, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kafalı, M., (2009). **Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulusu’nun Tarihi**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kafesoğlu, İ., (2000). **Harzemşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, 4. Baskı, Ankara: TTK.
- Kafesoğlu, İ., (2005). **Türk Milli Kültürü**, 26. Baskı, İstanbul: Ötüken.

Kafesoğlu, İ., Yıldız, H.D., Merçil, E., (1999). **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)**, İstanbul: İSAR.

Kesik, M., (2007). “Pervane”, **DİA**, 34. Cilt, İstanbul.

Kıldıroğlu, M., (2013). **Kırgızlar ve Kıpçaklar**, Ankara: TTK.

Kılıç Schubel, N., (2002). “XVI. Yüzyılda Orta Asya’da Politik Düzen: Maverâünnehir-Özbek Hanlığı (Şibanîler) Meşruiyet, Hakimiyet ve Hukuk”, **Türkler** 8. Cilt, s. 624-633, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Kim, H., (2004). **Holy War in China: The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864-1877**, Kaliforniya: Stanford University Press.

Kitapçı, Z., (2002). “Orta Asya’nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi”, **Türkler**, 4. Cilt, s. 271-278, İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.

Klyashtorny, S.G., Sultanov, T.İ., (2004). **Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı**, 2. Baskı, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.

Koca, S., (2002). “Büyük Hun Devleti”, **Türkler**, 1.Cilt, s. 687-708, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Koca, S., (2002)“Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, **Türkler**, 2. Cilt, s. 823-844, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Koç, D., (2015). **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)**, İstanbul: İdeal Kültür&Yayıncılık.

Konukçu, E., (1998). “Hokand Hanlığı”, **DİA**, 18. Cilt, s. 215-216, İstanbul.

Köprülü, M.F., (1963). “Daruga”, **İA**, 3. Cilt, s. 486-489, İstanbul: MEB.

Köprülü, M.F., (1978). “Ata”, **İA**, I. Cilt, 5. Baskı, s. 711-718, İstanbul: MEB. Hidayatov, G.A., (1992). **Mening Canacan Tarixim**, Taşkent: OKITUVÇI.

Köprülü, M.F., (1987). “Harizmşahlar”, **İA**, 5. Cilt, I. Kısım, s. 265-296, İstanbul: MEB.

Köymen, M.A., (2011). **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I. Cilt Kuruluş Devri**, 4. Baskı, Ankara: TTK.

Köymen, M.A., (2011). **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II. Cilt İkinci İmparatorluk Devri**, 4. Baskı, Ankara: TTK.

Köymen, M.A., (2011). **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III. Cilt Alparslan ve Zamanı**, 5. Baskı, Ankara: TTK.

Kurat, A.N., (2014). **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara: TTK.

Kurban, İ., (1995). **Doğu Türkistan İçin Savaş**, Ankara: TTK.

Küçükkaşçı, M.S., (2010). "Şehzade", **DİA**, s.478-480, İstanbul.

Lansdeel, D.D.H., (1885). **Russian Central Asia Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv**, C. 1, London.

Levi, S.C., (2007). "The Ferghana Valley at the crossroads of world history: The Rise of Khoqand,1709-1822", **Journal of Global History**, s. 213-232, London.

Levy, R., (1979). "Mirza", **İA**, 8. Cilt, 3. Baskı, s.361-362, İstanbul: MEB.

Macit, A., (2009). "Osmanlı Devleti İle Hokand Hanlığı Münasebetleri", **İLEM Yıllık**, Sayı:4, s. 67-81, İstanbul.

Mansuroğlu, M., (1963). "Divan", **İA**, 3. Cilt, s. 595-596, İstanbul: MEB.

Mirza Alim Mahdum Hacı, (2009). **Tarihi Türkistan**, Çev. Ş. Vahidov ve P. Halıkova (Arap alfabesinden Özbek Kiril alfabesine çeviri), Taşkent: Yangi asr evladi.

Mirza Haydar Duğlat, (2006). **Tarih-i Reşidî**, Çev. Osman Karatay, İstanbul: Selenge Yayınları.

Moğolların Gizli Tarihi, (2016). Çev. Ahmet Temir, Ankara: TTK.

Molla Mirza Alim ibn Damolla Mirza Abdurahim Taşkendî, **Ensabü's-Selatin ve Tevarihü'l-Havakin**, Özb. FAŞ No 1314 (180v.)

Molla Muhammed Yunus Can Şigavul Dadhah Taşkendi, **Emir-i Leşker Alimkul**, Özb. FAŞ. No: 12136 (Prof. Dr. Üçler Bulduk'un Latin alfabesine dizilmiş çalışmasından yararlanılmıştır.).

Mori, M., (1978). "Kuzey Asya'daki Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 9, s. 209-226, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Muhammedcanov, A., (2009). "Siriderya", **DİA**, 37. Cilt, s. 272, İstanbul.

Narain, A.K., (2000). "İç Asya'da Hint-Avrupalılar" Çev. Levent Köker, **Erken İç Asya Tarihi**, Editör Denis Sinor, s. 209-244, İstanbul: İletişim Yayınları.

Necef, E.N., (2005). **Karahanlılar**, İstanbul: Selenge Yayınları.

Omorov, T., (2013). **Kırgızların Türkistan Hanlıkları İle İlişkileri: XV-XIX. yy. Arası**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Onat, A., (2012). **Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"**, Ankara: TTK.

Onat, A., Orsoy, S., Ercilasun, K., (2004). **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, Ankara: TTK.

Ögel, B., (1981). **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I-II**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ögel, B., (1982). **Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)**, Ankara.

Ögel, B., (1992). **Türk Kültürünün Gelişme Çağları I**, İstanbul: MEB.

Ögel, B., (1993). **Türk Kültürünün Gelişme Çağları II**, İstanbul:MEB.

Ögel, B., (2001). **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 4. Baskı, İstanbul:Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Ötemiş Hacı, (2014). **Çengiz-name**, Hazırlayan İlyas Kemaloğlu, Ankara: TTK.

Özbek Tilinin İzahlı Lugatı Cilt I-II, (1981). Moskova: Rus Tili Neşriyatı.

Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi (www.ziyouz.uz)

Pritsak, O., (1977). “Kara-hanlılar”, **İA**, 6. Cilt, s. 251-273, İstanbul: MEB.

Roux, J.P., (2001). **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Roux, J.P., (2007). **Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl**, Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Sadiqov, H., Corayev, N., (2011). **Özbekistan Tarihi Türkistan Çarizm Müstemlekeciligi Devride Birinci Kitap**, Taşkent: ŞARK.

Sagdullayev, A., vd. (2000). **Özbekistan Tarihi: Devlet Ve Cemiyet Terakkiyatı I. Kısım**, Taşkent: Akademiya.

Saidov, A., Anarbaev, A., Goriyecheva, V., (2011). “The Ferghana Valley: The Pre Colonial Legacy”, **The Ferghana Valley The Heart Of Central Asia**, Editör: S.F. Starr, s. 3-28, New York: M.E. Sharpe.

Saparaliyev, D., (2006). “Kırgızlar İle Orta Asya Halklarının Birlikte Cungar Hanlığının İstilalarına Karşı Verdikleri Mücadeleler”, Aktaran: Ulanbek Alimov, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt VI, Sayı 1, s. 211-222, İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

Saparaliyev, D., (2011). “XVIII. Yüzyılda Kırgızlar İle Özbeklerin Sosyal Ve Siyasi İlişkileri”, Çev. Abdrasul İsakov, **Gazi Akademik Bakış**, Cilt 4, Sayı 8, s. 139-160, Ankara.

Saray, M., (1994). **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1775-1875)**, Ankara: TTK.

Saray, M., (2014). **Yeni Türkiye Cumhuriyetleri Tarihi**, 3. Baskı, Ankara: TTK.

Schuyler, E., (2007). **Türkistan Batı Türkistan Hokand Buhara Ve Kulca Seyahat Notları**, Çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

Sevim, A., Merçil, E., (2014). **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, 2. Baskı, Ankara: TTK.

Sinor, D. (2000). “(Kök) Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı” Çev. Talat Tekin, **Erken İç Asya Tarihi**, Editör Denis Sinor, s. 383-424, İstanbul: İletişim Yayınları.

Spuler, B., (2011) **İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350**, Çev. Cemal Köprülü, 3. Baskı, Ankara: TTK.

Sümer, F., (2016). **Oğuzlar**, 6. Baskı, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Şerbak, A.M., (1959). **Oguz-Name Muhabbat-Name**, Moskova.

Taşagıl, A., (2000). “İnak”, **DİA**, 22. Cilt, s. 255-256, İstanbul.

Taşagıl, A., (2013). **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, 2. Baskı, Ankara: TTK.

Taşagıl, A., (2014). **Gök-Türkler I-II-III**, 2. Baskı, Ankara: TTK.

Tavkul, U., (2016). “Kırım-Kafkasya İlişkilerinde ‘Atalık’ Kurumunun Kökeni Üzerine Değerlendirmeler”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Sayı 51.

Tekin, T., (2010). **Orhon Yazıtları**, 4. Baskı, Ankara: TDK.

Temür Tüzükleri, (2013). Farsçadan çeviren Alihantöre Saguniy, Habibulla Kerametov, Taşkent: Özbekistan.

Togan, İ., (1999). “Türkler’de Devlet Oluşum Modelleri: Osmanlılar’da ve Timurlular’da” **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, s. 71-84, İzmir: Beta.

Togan, İ., (2002). “Çinggis Han ve Moğollar”, **Türkler** 8. Cilt, s. 235-255, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Togan, Z.V., (1942-1947). **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi Cilt I Batı ve Kuzey Türkistan**, İstanbul.

Togan, Z.V., (1970). **Umumi Türk Tarihine Giriş C. 1 En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**, 2. Baskı, İstanbul.

Torrey, C.C., (1950). **Gold Coins of Khokand and Bukhara**, New York: The American Numismatic Society.

Turan, O., (1999). **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi**, 12. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Turan, O., (2015). **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, 19. Baskı, İstanbul: Ötüken.

Usta, A., (2007). **Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Süreci (Sâmâniler Devleti 874-1005)**, İstanbul: Yeditepe.

Uzunçarşılı, İ.H., (1988). **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhâniler, Karakoyunlu Ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış**, 4. Baskı, Ankara: TTK.

Ükten, S.S., (2015). **Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Ükten, S.S., (2017). "Bölgeselleşme ve Feodal Çekişmeler Kısacasında Buhara Hanlığı'nın Çöküş Süreci", **Türk Tarihine Dair Yazılar Üçler Bulduk Armağanı**, Editör Alpaslan Demir, S.65-94, Ankara: Gece Kitaplığı.

Ünlü, S., (2013). **Çağatay Türkçesi Sözlüğü**, Konya: Eğitim Yayınevi.

Vahid, Ş., (1995). "Kokan Hanligidegi Unvan Ve Mensebler", **Şark Yulduzi Özbekistan Yazuvçileri Jurnalı**, Sayı 3-4. s. 214-223, Taşkent.

Vambery, A., (1873). **History Of Bokhara From The Earliest Period Down To The Present**, Londra: Henry S. & Co.

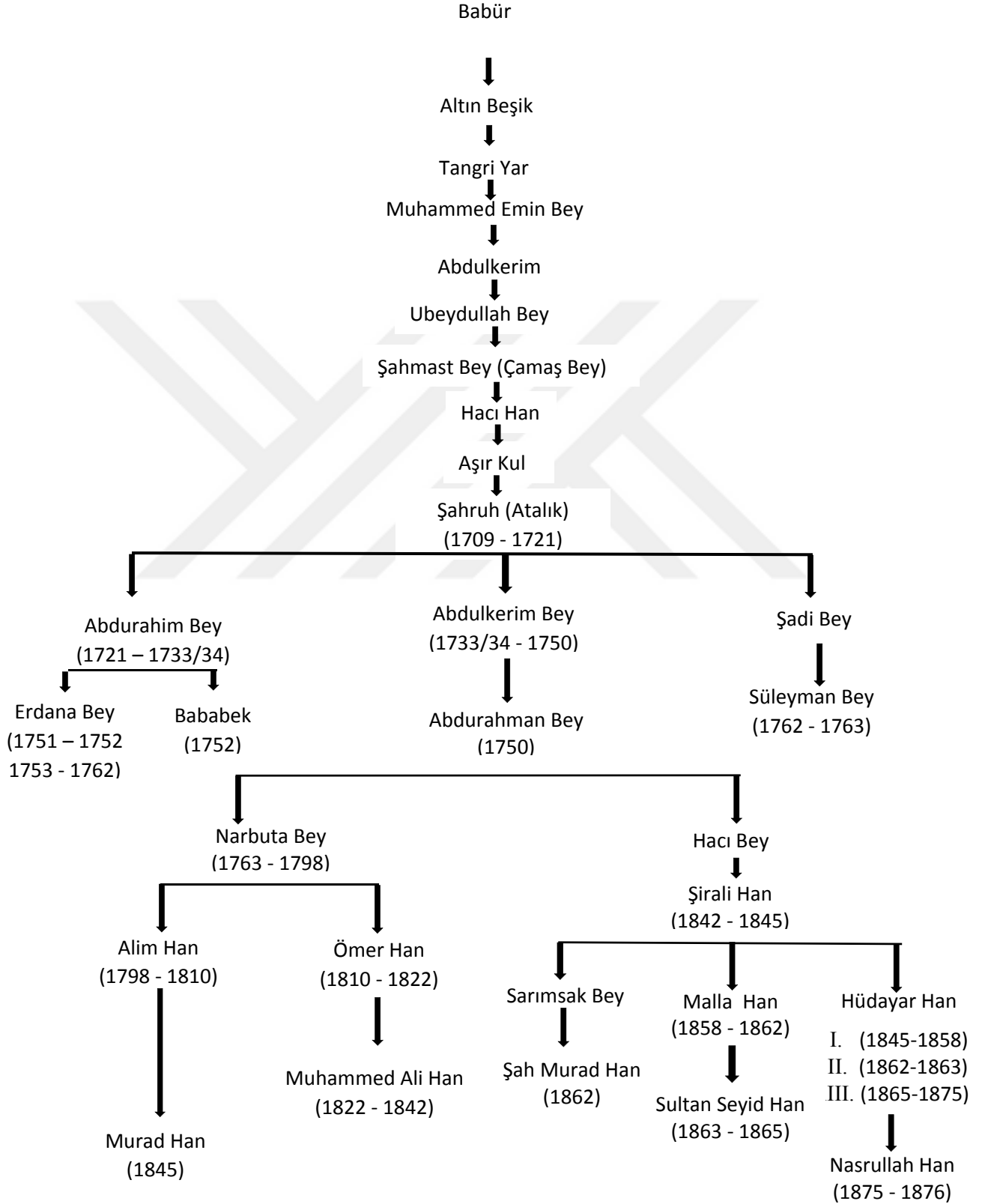
Vambery, A., (2017). **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, 5. Baskı, Çev. Abdurahman Samipaşazâde Abdülhalim, İstanbul: Kitabevi.

- Veliyeva, Z., (2007). **Safevi Devlet Teşkilatı (Tezkiretü'l-Mülük'r Göre)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Yakubovskiy, A. Yu., (2000). **Altın Ordu ve Çöküşü**, 2. Baskı, Çev. Hasan Eren, Ankara: TTK.
- Yalçınkaya, A., (2006). “Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri Arasında Fergana Serbest Ticaret Bölgesi Projesi1, **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı 34, s. 67-104, İstanbul.
- Ying-Shih Yü, “Hsiung-Nu (Şyung-Nu)”, Çev. Selçuk Esenbel, **Erken İç Asya Tarihi**, Editör Denis Sinor, s. 167-208, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yuvalı, A., (2000). “İlhanlılar”, **DİA**, 22. Cilt, s. 102-105, İstanbul.
- Zahirüddin Muhammed Babur, (1987). **Vekayi Babur'un Hatıratı**, Cilt I, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: TTK.
- Ziya, A., (2001). **Özbek Devletçiliği Tarihi Eng Kadimgi Devrden Russiya Baskinige Kadar**, Taşkent: ŞARK.
- Ziyaev, H., (2007). **Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele**, Çev. Ayhan Çelikbay, Ankara: TTK.
- Ziyayev, H., (2000). **Ötmiş ve gelecek közgüsü (Tarixning dalzerb meseleleri)**, Taşkent: Gafur Gulam Namidegi Edebiyat ve San'at Neşriyatı.

Ek-1

Hokand Hanlarının Şeceresi

Ek-2

Mirza Alim Mahdum Hacı'ya Göre Hokand Hanlığı'ndaki Unvan ve Görevlerin Sırası

- 1- Binbaşı ve Miri Leşkerlik
- 2- Kuşbeyi
- 3- Pervaneci
- 4- Şigavul
- 5- Hüdaycı
- 6- Tünkatar
- 7- Nayib
- 8- Atalık
- 9- Dadhah
- 10- Mehterbaşı
- 11- Şerbetdar
- 12- Dasturhancı
- 13- Hazineci
- 14- Mahrebaşı
- 15- Eşik ağa başı
- 16- Pansadbaşı
- 17- Toksaba
- 18- Divanbeyi
- 19- Mirzabaşı
- 20- Serkar
- 21- Mirahurbaşı
- 22- Yüzbaşı
- 23- Bekavulbaşı
- 24- Dehbaşı

(Molla Muhammed Yunus Can Şigavul Dadhah Taşkendi, Emir-i Leşker Alimkul, Özb. FAŞ. No: 12136)

<p style="text-align: center;">۶۶ ۶۸</p> <p>۱۴ غنچه‌ای شب‌شهر خاندان بابایک دادخواه غم‌بردی حاصل</p> <p>اول قشیش بحر طوفان نامشکنه بار یک مشکنه سبک‌لارین</p> <p>کوردیق نامهای خوشبیکه ناماشکنه حکومته نولقبه خوقنه</p> <p>کینه در دوازده صندف سوکده او نامبار خوشبیکه ناماشکنه</p> <p>حکومتیه رخ خال بابا عهده سر فرشته زینر ناماشکنه خدایم</p> <p>قیه‌تیک اورنینه چنده بابایک دادخواه قیر غم‌بردی</p> <p>حاکیم قیلدر و بار اوده فقیر خدایم فرودانه حرم‌انور</p>	<p style="text-align: center;">۶۲</p> <p>۲۲ ناهما کویچه میکینا شینده و چینا کلومنین امیر مرحوم فر</p> <p>بردی و شیلار سرسرخیم نامشردنه خان مذکور دعوات شکر</p> <p>انقبضنده خوسر و قمار بادشاه ایردی چنانچه برکات قیمنه</p> <p>او چون امیرشکرحوم دن کاهشوخه قیلغان جانساز</p> <p>دو دولتیخواه لبق‌لارین یا دینه کینه‌تورهای بندی قیلتیکه سنان</p> <p>رستم سبک دادخواه فدایم فخر و بیخ او جنوت آیدان نکه</p> <p>ایک کلب قدیمه منصبین بردی و لیسوبیک بدولت غم</p>
---	--

Ek-4

Fergana Vadisi

(Ferghana Valley The Heart of Central Asia Editör: S. Frederick Starr, s. Xi)

19. Yüzyılın İlk Yarısında Hoka Hanlığı

(Yuri Bregel, An Historical Atlas of Central Asia, s. 63)

